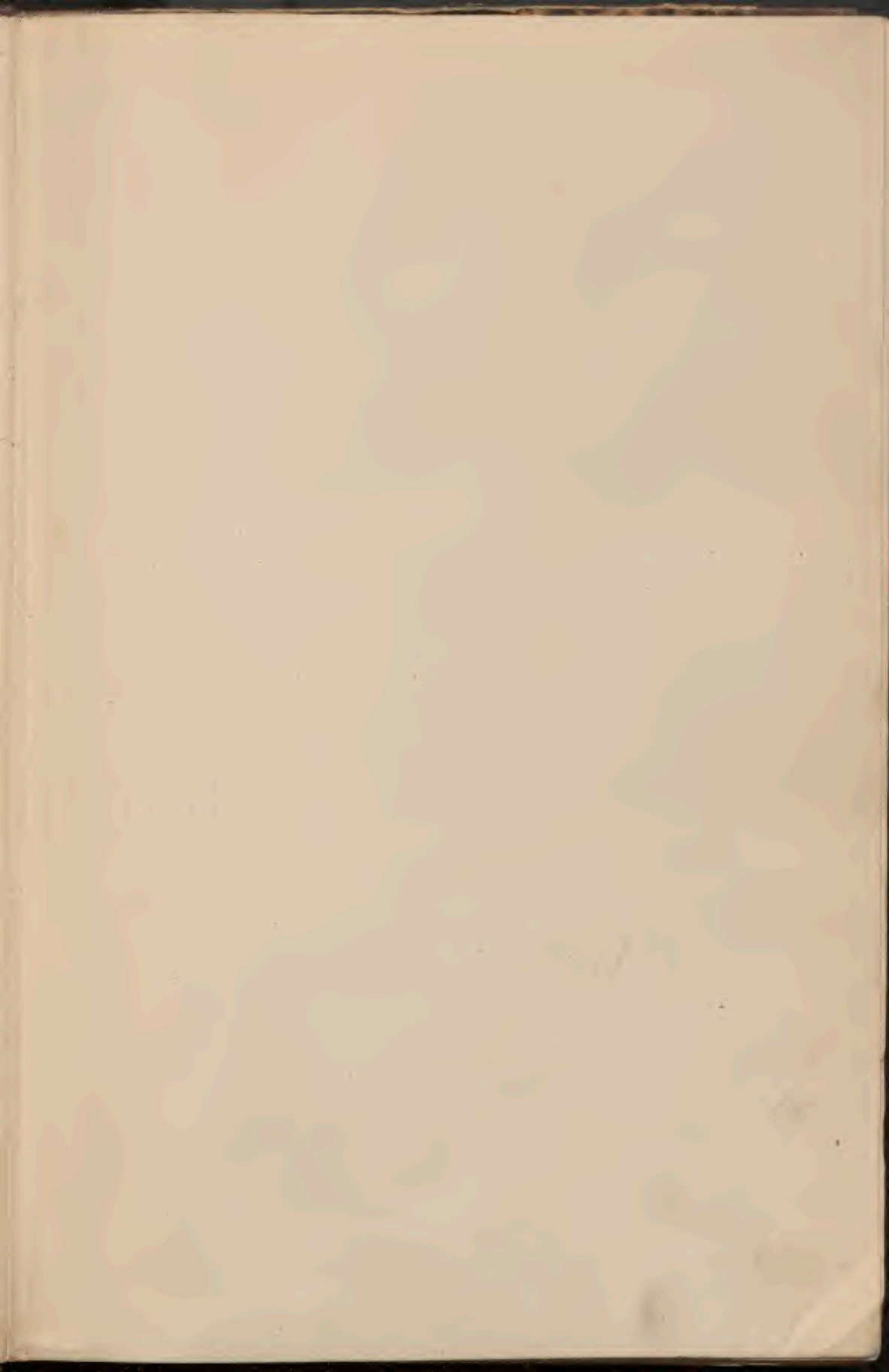
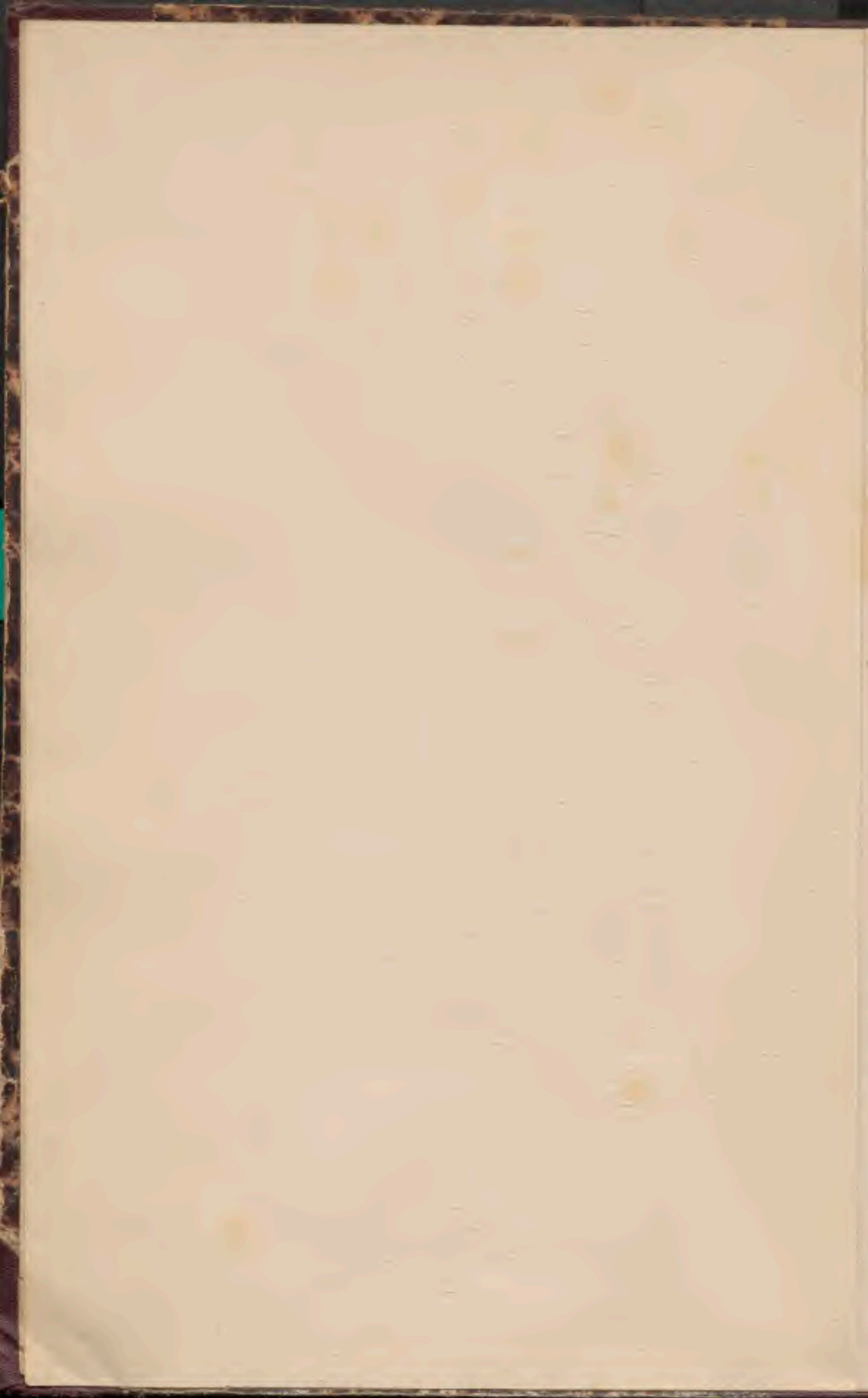

I-482

ԱՐԱՔՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՀԱՆԴԵՍ

1887

ԳԻՐՔ Ա

ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ

Ս. ՊԵՏԵՐ ԲՈՐՔ
ՏՊԱՐԱՆ Ի. Ն. ՍԿՐԻՊՆԻԿ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՍՍՔ

«Արատի» երևան դալը յանկարծակի չէ. նա պտուղ է, Թրկարամեայ մտածմունքների:

«Արատը» ոռոգելով հայ աշխարհը՝ անշուշտ զիտէ նա և ճանաչում է այդտեղ բնակուող իր հարազատ ժողովրդին. նրա վիճակն ու կենցաղը, կարիքն ու պահանջը:

«Արատը» բարոյական պարտականութիւն է համարում բովանդակ Տաճկաստանի հայ ժողովրդի վիճակի ուսումնասիրութեան վերայ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնել, քանի որ Թուրքիաբնակ հայերի մամուլին այդ յոյժ կենսական խնդրի ուսումնասիրութիւնը այսպէս թէ այնպէս չէ հետաքրքրում: «Արատը» նոյնպէս հեռեկեղծ է այլ երկրներում ցրուած հայերի բարոյական և կրթական վիճակը ուսումնասիրելու, կարողացածին չափ ճիշտ և մանրամասնօրէն: Այս անսակէտով, մենք աշխատելու ենք օր ըստ օրէ, «Արատի» մէջ աւելի կոծուած ու մշակուած դրութիւնների տեղաւորել, իսկ թէ որքան էյաջողուի մեզ, դա ապագան ցոյց կ'տայ:

Խմբագրութիւնս՝ միջոցը ներածին չափ՝ ցանկութիւն ունի «Արատի» ծաւալը ընդարձակելու, առաջին կարգի նկարներ տալու, զխաւորապէս հայ աշխարհից, հայ կեանքից և թէ նորա ծրարիրը բազմակողմանի դարձնելուց զատ՝ բովանդակութիւնն էլ լաւացնելու, սակայն այս բոլորը կախուած է սոսի ժողովրդի ուշադրութիւնից, թէ արդեօք նա ծախսի համեմատ մեզ միջոց կ'տայ կատարելու մեր խոստմունքը:

Գալով այս առաջին դրբին՝ հարկ ենք համարում ասելու, որ անշուշտ նա, որպէս նոր երևան եկող հրատարակութիւն՝ կռնենաց թերեւ և ոչ մի պակասութիւն, այլ շատ, որի մասին կանխօրէն ընթերցող հասարակութեան ներողամտութիւնն ենք խնդրում: Այստեղ յիշելու ենք, որ պատկերազարդ տպագրութիւնն ունի բազմաթիւ դժուարութիւններ և ամեն մի պատկեր փորագրել ապրու համար, շատ անգամ

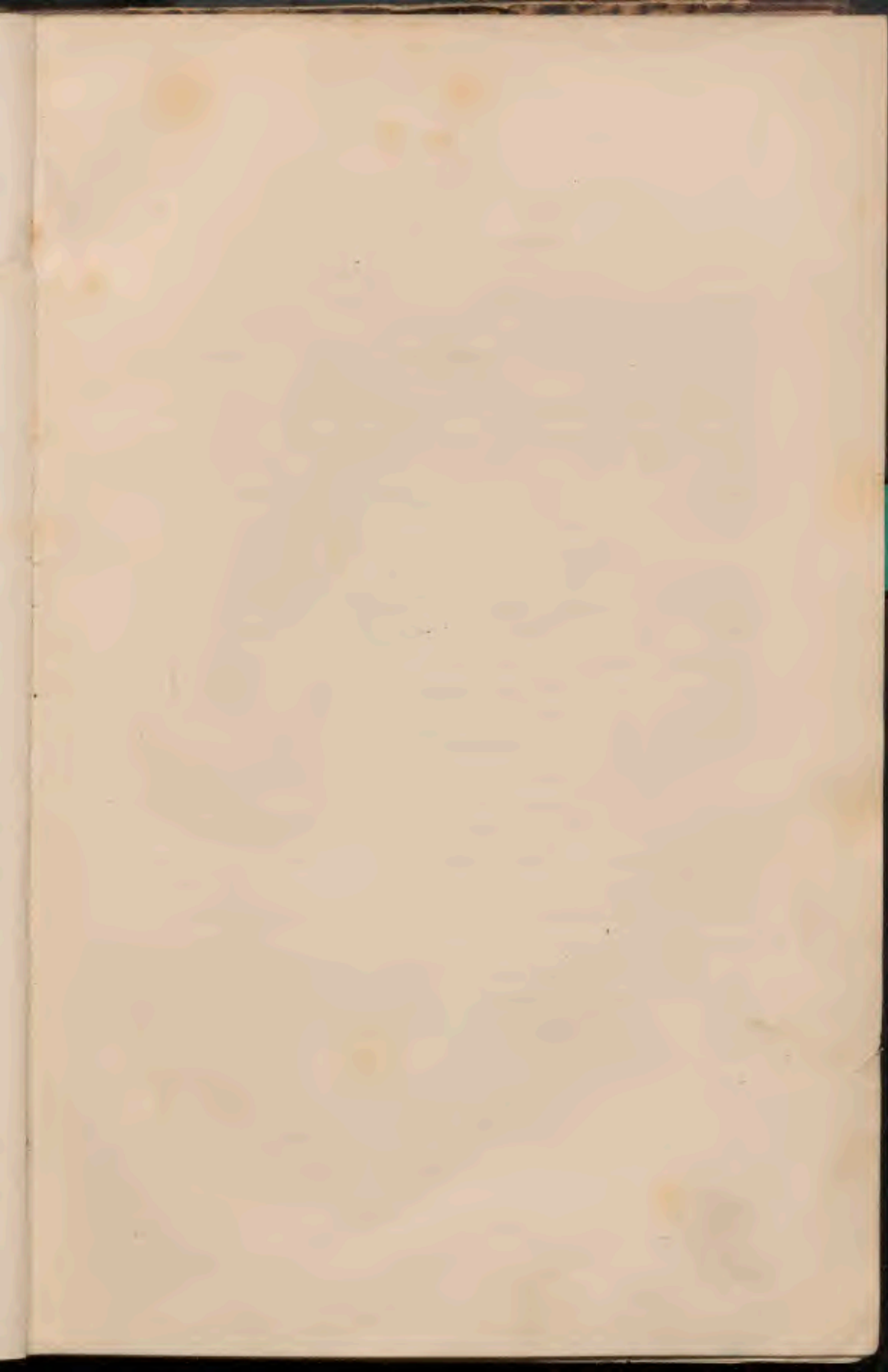
ամիսներով պէտք է մեծ հոգացողութիւններ անել. և եթէ ըստ երևոյթին ամէն մի պատկերը, ընթերցողէ համար մի առանձին նշանակութիւն չունենայ էլ՝ սակայն իմանալու է որ ամէն մի պատկերը շատ տասնեակ ուղբիկների ծախսի է կարօտում:

Մենք ասացինք, որ պատկերազարդ Հրատարակութիւնն ունի իր դժուարութիւնները ի միջի այլոց նորա համար, որ Պետերբուրգում լաւ փորագրութեան գործարան չ'գտնուելու համար, մինչև անգամ այստեղի առաջնակարգ պատկերազարդ հանդիսի խմբադրութիւնները պատկերների մի մասը ուղարկում են Վլենայ աշխարհահռչակ Միլեքէնբախ, Մնդէրի և Վէշէլի գործարանները, որի պատճառաւ մի ամիս ու կիսի չափ ժամանակ է կորսւում:

Մենք «Երաւի» բաժանորդագրութիւնը բացած ենք սոսկ երկու դրքի համար, ինչպէս որ քանիցս անգամ յայտարարած ենք: Մենք ներկայ տարում ձեռնարկեցինք փորձի համար երկու դրքի Հրատարակութեան ղլխաւորապէս նորա համար, որ եթէ բաժանորդագրութիւնը յաջող գնար, յառաջիկայ տարում նորան ամսական դարձնէինք. սակայն մինչ այժմ բաժանորդագրութիւնն այնչափ թոյլ է ընթանում, որ դորա մասին խօսիլն անգամ աւելորդ ենք համարում:

Ի նկատի առնելով որ խմբադրութեան մէջ բաւականին պատրաստի հետաքրքիր նիւթեր կան և թէ նոր և միևնոյն ժամանակ շատ կենսական խնդիրներ յարուցանելու անհրաժեշտութիւն է զգացվում, մենք ուրախութեամբ երկրորդ գիրքը 12 թերթի փոխարէն դուրս կ'թողնէինք 25—30 թերթից, և 20—25 նկարներից, եթէ միայն այդ ծախսերը ծածկող բաժանորդներ ունենայինք:

«Երաւի» խմբադրութեան հետ գործ ունեցողները գիմելում են Ս. Պուլամիրեանցին այս հասցէիւ. С.-Петербургъ. С. Гула-мирящу, Графескій переулокъ, д. № 7, кв. № 22.

ԱՄՆԱՊԱՏԻ Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՆ
ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԹԱՐԵՐԻՈՅ

Այժմ Ամերիկայի և Եւրոպայի մէջ ոչ միայն լուսաւորուած պարզ մարդիկ, անջատ դիւնական ընկերութիւններ և որոշ հասարակական հիմնարկութիւններ, այլ նա և ամբողջ ժողովուրդներ ու ազգութիւններ դարերէ ի վեր ոչ միայն հետաքրքրվում ու ամեն կարգի տեղեկութիւններ են ձեռք բերում իրենց շրջապատող երկիրների և բազմաթիւ ազգութիւնների վերայ, այլ նաև օրէ ցօր մանրամասնօրէն քննում ուսումնասիրում են այն հեռաւոր երկիրները, անջուր, անուղի հրատապ անապատները այնտեղ ապրող վայրենի բնակիչների առանին կեանքով, որ մինչև անգամ լուսաւորուած հայ մարդի ուշ ու միտքը չի հասած և չի էլ հասնի:

Եւ այս բոլորը անշուշտ առանց հետեանքի չէ:

Այժմեան ժամանակները երկիրներին իրապէս տիրապետելու, նուաճելու և ժողովրդները ձուլելու և անհետացնելու համար երկրիս երեսից, որպէս առանձնակի տարրերի՝ հողով և կուլտուրայով զօրեղ ազգութիւնները առաջուան պէս ղէնքի ու թնթանթների չեն գիմում խկապէս, այլ այդ բոլորը գլուխ բերելու համար հանդարտ քայլերով բարոյական, կուլտուրական պատերազներ են մղում և շարունակ յաջողութեամբ գլուխ տանում:

Հէնց իսկ այս տեսակէտով այսօր շատ երկիրներ Ասիոյ և Փոքր Ասիոյ մէջ, կարելի է ասել խկապէս պատկանում են ոչ թէ այդ երկիրների այժմ տիրապետողներին, այլ Անգղիային. ինչու որ այսօրուան օրս Հէնց Փոքր Ասիային գործնականապէս տիրապետելու համար բարոյական պատերազմի միջոցները առանց մի դժուարութիւնների Տայմզի եզրքներումն են փնտռվում ու յարմարեցվում, շնորհիւ այն մանրաքննին ճիշտ վիճակագրական, տեղագրական, տնտեսական և այլ տեղեկութիւններին, որոնք Անգղիոյ թէ գործակալների և թէ անհատ գիտնականների միջոցաւ մինը միւսի յետեւից հաս-

նում են Վիկտորիա թագուհու կառավարութեան ձեռքը։ Սորանից յետոյ, մի՞թէ զարմանալի պէտք է երևայ այն պարզ երևոյթը, որ Անգղիոյ ամեն մի գործող պետական անձը Տայմզի եղբայրից աւելի մօտ զիսէ և ճանաչում է Փոքր Մտիոյ և այլ ասիական երկիրների ամեն քունջ ու պուճախը աշխարհագրական տեսակէտից, բնակիչների կարիքը, օրուան հոգս ու մտածմունքը, քան երկրի de facto տիրապետողը և նորա այն մի կարգ պաշտոնեաները, որոնք կոչուած են ուղղակի կառավարելու իրենց յանձնուած այդ դժբաղդ երկիրը։ Այս բոլարի վերայ մի թոյլ դադափար կազմելու համար հարկուոր է միայն ամեն տարեշրջանի վերջը տեսնել թէ ինչպիսի բաղմանոյ մանրամասնի կերպիւ մշակուած մանրազնին տեղեկութիւններն են ներկայացվում Փոքր Մտիոյ արդի վիճակի նկատմամբ Անգղիոյ գործակալներից Անգղիոյ արապին գործող նախարարութեանը։

Սակայն ինչու միայն կանգ առնել անգղիացոց վերայ։ Մի թեթեւ հայեացք ձգեցէք բովանդակ Փոքր Մտիոյ և մասնաւորապէս Հայկական Վիլիկիոյ և Տաճկական Հայաստանի վերայ, և առանց երկար դժուարութիւնների ձեր աչքի առաջ կ'պատկերանայ այդ երկրների յոյժ աննախանձելի վիճակը իր բոլոր մերկութեան մէջ։ Ահա այդտեղ կ'տեսնէք օրն ի բուն գործի վրայ՝ հեռաւոր ամերիկացուն, անգղիացուն, ֆրանսիացուն, գերմանացուն և այլ ազգութիւններին։ Որքա այսօր զանազան անունների տակ քողարկուած՝ ոչ միայն անհատներով, այլ և խմբերով, աջ ու ձախ ոտի տակ տրորելով հայի նուիրական աշխարհը, մարեխի նման շրջում, թափառում են քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, դաշտից դաշտ, և ինչ նպատակներով, բայց սա շատ պարզ է, ապագայ դաշիքի կարապետները, առաջնորդներն են դոքա զանազան ասպարէզներում։

Վորքա պտոյաներ են անում, շրջաններ կատարում հայի երկրում, նորան օր օրի վերայ աւելի ճանաչելու, մօտից քննելու, մանում ու դուրս են գալիս ամեն մի տնկիւն, զընում ու գործադրում ամեն ինչ, որ պատկանում է երկրին, ժողովրդի ստանին և պատմական կենացը, և եթէ իրաց վիճակը այսպէս զնայ, ըստ երևոյթին այս ամեն մի չնչին երևոյթի վերայ հիմնուելու են ապագայում այն սոսկալի նախա-

ղիծների տարերքները որոնք վերջ ի վերջոյ թոյլ ու անտար-
բեր ազդերի գոյութեանը վերջ են դնում, ու նոցա անունները
ջնջում աշխարհիս երեսից:

Հայ մարդը քնած է Տաճկահայաստանում, բայց աւելի
անհոգ ու քաղցր քնով քնած են պօլսեցիք և արեմոեան այն
հայերը, որոնք իրենց դեռ հեռու չեն կարծում հայ կեան-
քից: Մոքա կարծէք թէ չե՞ն էլ նշմարում, թէ ի՞նչպէս ապա-
րայ տնտեսական, կուլտուրական, անշուշտ և քաղաքական
մեծամեծ դէպքերի առաջնորդները հիմնականից իսկ պատ-
րաստութիւններ են տեսնում և յեղաշրջում, թէև հանդարտ
բայց հաստատուն քայլերով, ժողովրդի մտածման եղանակը,
տնտեսական վիճակը, բնիկ ազգութիւնների առանձնայատկու-
թիւնները ևն:

Մի աեղ, օրինակի համար Մճբին, Ամասիա, օր օրի վրայ
տասնեակ, հարիւրաւոր գերտաստաններով գերմանական դադ-
թականութիւններ են հաստատուում և զանազան դործարան-
ներ հիմնում (օճառի, լուցիլի, բրդեղէնի, շաքարի ևն) և
այդպիսով երկրի արդիւնաբերութեան շոշափելի ձիւղերը օր
առաջ իրենց ձեռքը ձգում, որոնք անշուշտ փոքր ինչ ուշ
բնիկների սեպհականութիւններն էին դառնալու. միւս կողմը
ի փաստ տեղական բերքերին, անդղիական վաճառականութիւնն
է ծագելում, և դոքա (օր. Աինչ) են այսօր երկրի (գետերի՝
Տիգրիս, Եփրատ) նաւարկութեան արտօնատէրերը ներկայա-
նում իսկ որ աւելի սարսափելին է՝ այդ այն է, որ Հայաստանի,
Ալիլիկոյ զանազան աննշան և նշանաւոր անկիւններում
հայերի մէջ մարդորս զիշատիչ եղութոներն և այլ կրօնի
քարոզիչ միսիոնարներն են բուն դրել ուր զանազան դպրոցա-
կան և այլ կարգի հիմնարկութիւններ հիմնելով՝ Ս. Առստա-
ւորչի հօտի պատաստներն ու վերացնելուն են շարունակ
հետամուտ: Աւ իրաւ, ի՞նչպէս չյուզուի հայի սիրտը, երբ
նորա նուիրական երկրում այսօր մոլի ու անկրօն դիշատիչ-
ներն են պատում ու նորա մատաղ սերունդը դաստիարակում:

Սակայն այս բոլորի հանդէպ ի՞նչ են անում, ի՞նչ են
մտածում երկրի միամիտ և Պօլսի մեծամիտ հայերը: Սոքա,
ինչպէս ձիշտ փաստերը ցոյց են տալիս՝ ձեռք ձեռքի տուած՝
յօգուտ անինսայ թշամիներին են դործում: Ահա ի՞նչպէս.

Հայրենիքում ապրող բնիկ Հայերը ահա ի՞նչ միջոցների են գիմում մի կողմից՝ երկրի առողջ և թարմ համարուած յոթերը՝ ընտանիք, տուն ու տեղ, նուիրական վայրերը երեսի վրայ թողած կամ աւելի ճիշտն ասած, թշնամուն յանձնած՝ հարիւրներով, հազարներով, Տէր Աստուած, չուում են պանդխտութեան և դաղթականութեան, ուր նոցա միայն նեղութիւն, ծայրայեղ թշուառութիւն և կորուստ է սպառնում. միւս կողմից յո՞ւրիս կարողութեան տէր մի կարգ վաշխառունք, նիւթական փոխարինութիւնների տակ, ամենուրեք կեղեքում ու սոսկալի կերպով հարուածում են հայրենիքում ապաստանող անօգնական հողագործին և անտուն ու անտէր խեղճ ընտանիքներին, և այդպիսով կենդանի անդամալքոյծ դարձնում ժողովրդի մի ստուար մասին իր մայրենի հողի վերայ. մի այլ կողմում զանազան թաղական ժողովների վարչական եղանակների կառավարելու համար, միմեանց միմեան են ուսում և արիւնք ծծում, մասնութիւնների և դաւաճանութիւնների ասպարէզ բանում և իրար տուն քանդում. և այս աննախանձելի վիճակը աւելի կատարեալ ու ներգաշնակ դարձնելու համար՝ շատ տեղեր հոգեւոր հայրերն էլ ոչ պակաս նպաստում են իրենց յանձնուած հօտի բարեւաւութեան պահպանմանը և քայքայմանը:

Ահա ի՞նչ պատկեր են ներկայացնում մեր ազգայինները բուն Տաճկահայաստանում, ուր ամեն կողմից ազդի և եկեղեցու թշնամիք առանց այս էլ զգալի հարուածներ են տեղացնում հայութեան ամենանուրբ շահերին: Այս պայէս, բայց ի՞նչ են անում տաճկահայ զիւղացուն բարոյապէս փրկելու համար Պօլսի գործիչները, ի՞նչ միջոցների և եղանակների են գիմում նոքա իրենց թշուառ ազգակիցների վիճակը բարեշրջելու համար, և վերջապէս ի՞նչ են անում տաճկահայատակ հայերի 25 թերթից բաղկացած մամուլը և նորան ղեկավարող հրապարակախօսները:

Ղշմարիտն ասած, մենք այս հարցերը առաջարկելուս՝ չենք էլ իմանում իսկապէս որ կողմից սկսեք մեր շռապած հարցերի մասին խօսել և քննել, ինչու որ մեր կարծիքով, մինչև այսօր ոչ մի դործ ոչ թէ չէ կատարուած, այլ թէ չէ էլ սկսուած. ուստի բովանդակ Տաճկահայաստանն այսօր մի կող-

մից նոյն նախնական, անհոգ վիճակի մէջ է դտնւում, ինչպէս տորանից շատ տասնեակ տարիներ առաջ, իսկ միւս կողմից աւելի թշուառացած, շնորհիւ Պօլսի ամեն կարգ զործիչների, ինտելլիգենցիայի՝ նոցա ձեռնթափութեան պատճառաւ:

Սկսենք մամուլից: Մամուլի կոչումը պարզ է. նա ժողովրդի առաջնորդն է նրա հասարակական մանաւանդ կենսական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներում, նա ժողովրդի շահերի պահպան հրեշտակը պէտք է լինի և է իսկապէս ճշմարիտ մամուլը: Մամուլի գլուխը կանգնող մարդիկը, նորան կեանք և ուղղութիւն տուող զործիչները, անտարակոյս, պէտք է իմանան և ճանաչեն այն հասարակութիւնն, երկիրը, որի համար զործում ու հրատարակում են, թափանցելուն ժամանակի ոգուն, ժողովրդի ներքին կեանքին, նորա կազմութեան մէջ և հետեւապէս հետամուտ են լինելու ուսումնասիրել նորան այնպէս, ինչպէս կայ, որ կարող լինին իրենց զործունէութեամբ օգտակար լինել, այլապէս նոքա կորցնում են միանգամայն իրենց նշանակութիւնը և դադարում են առաջնորդ լինելուց ժողովրդին նրա բազմակողմանի կեանքում:

Սակայն գէթ մասամբ այսպէս է տաճկահայ մամուլը և այսպէս են նորա ներկայացուցիչները: Սորան պատասխանելու համար հարկաւոր չէ մտածել: Ով որ փոքր ի շատէ ծանօթ է և հետեւած տաճկահայ մամուլին, կարգացած է նորա ղեկավարիչներին՝ անտարակոյս, նա այս հարցերին միայն և եթ բացասական պատասխան կտայ. զալով մեզ, մենք կպնդենք որ մեր առաջարկած հարցերի նկատմամբ, տաճկահայ մամուլը ոչինչ չէ արել իր երկարամեայ գոյութեամբ և ոչ էլ մտադիր է անելու: Նախ որ տաճկահայ մամուլը չէ ճանաչում տաճկահայ ժողովրդին, և կարող էլ չէ ճանաչել քանի որ նա այդ ցանկութիւնը չունի, և, որ զլիսուորն է, նորա ղեկավարող, ուղղութիւն տուող մարդիկ ընդհանրապէս այնչափ մեծամիտ են, որ կարողութիւն էլ չունին ըմբռնելու այս մի ամենատարրական ճշմարտութիւնը, թէ մամուլը ժողովրդի իսկական և կենսական շահերի համար է և հետեւապէս մամուլը պարտաւոր է նախ ճանաչել և ուսումնասիրել այդ ժողովրդի կեանքը և նորա բնակած երկիրը, և այնպէս սխի զործելու: Աթէ այդպէս չէ և այդպէս էլ չէ եղած տաճկա-

Հայ մամուլը՝ խնդրում ենք ասացէք, մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում դէթ որ և իցէ թիրթում երբ և իցէ Տաճկահայաստանի ուսումնասիրութեան վերայ տեսած էք խմբագրական յօդուածներ, տեսած և լսած էք արդեօք, որ այդ մամուլը ուշ դարձրած լինէր և զբաղուէր խեղճ ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութիւնով, ինչ տեսակէտից էլ որ լինէր. բնաւ երբէք:

Պէտք է յայտնի լինի յարգելի ընթերցողներին, որ պօլսաբնակ Հայերը մինչ 79 թուականը, ժամանակներ է եղած՝ որ խօսելու, զրելու, ճառելու ամենամեծ աղատութիւններ են վայելած. նոյն իսկ այժմեան նեղ պայմաններում ևս նոքա համարձակ միջոց ունին մասամբ վայելելու այդ աղատութիւնն: Այս պայտէս:

Այժմ պատեղ ևս Հեռաքրքիր է նոյն Հարցերը առաջարկել: Արդեօք որ և է մի գործիչ, որ և է մի պօլսեցի, լինի նա զբաղէա էջէնդի կամ «ակնաւոր տիրացու» կամ վերջապէս որ և է մի հոգեւորական—(բացի միակ Խրիմեան Հայրիկից, սակայն մէկ մարդը պատերազմի դաշտում դեռ ևս մտաւիկ չէ, և թէ Հայրիկը պօլսեցի չէ, այլ վանեցի, որտեղից է և բացառութիւն կազմող նորա աշակերտ սրբազան Արուանձտեանցը)—երբ և իցէ նպատակ դրած է ճանապարհորդել Հայաստան, ուսումնասիրել Հայ ժողովուրդը, նրա առօրեայ մտաւորական կեանքը, ապրելու և մտածելու եղանակը, որ այնպէս վերագառնար Պօլս ու սկսէր ճառելու, որին արդէն մեծ սէր ունին պօլսեցիք, Հասարակական շրջաններում, ուր պօլսաբնակ ժողովրդին հաղորդէր իր տպաւորութիւնները, տեսած լսածը Հայ դիւղացու, Հայ դեղջիւհու մասին, երկրի ընդհանուր վիճակի վերայ, և այլն:

Ահա պայտիս գործիչների, Հրապարակախօսների, գրագէտների միակ յանցանքն և մեղքն է այն, որ պատրուան օրս պօլսի աղաբնակութիւնը սառած ու հովացած է խիական Հայ կեանքից, և ամեն տեղ անտարբերութիւն և սառնասրտութիւն է տիրում դէպի Հայաստանը: Սորա հետեանքն է, որ այժմ ոչ մի լրագրական լուրջ գրութիւն, ոչ մի քարոզ Հայաստանի ժողովրդի վիճակի նկատմամբ անկարող է պօլսեցուն սթափեցնել տալ և աղբել նորա սրտին և հոգուն վրայ:

Սիրելի ընթերցող, չեմ խմանում զու, ինչպէս եւ վերաբերվում դէպի այս գրութիւնը, սակայն եւ հարկաւոր եմ համարում ասել, որ յիշաւի սոսկալի է տեսնել զանազան ազգերի լիզուներով յաճախակի գրութիւններ Հայաստանի ու նորա ժողովրդի վերայ, այն ինչ Հայ ժողովուրդը, Հայ հասարակութիւնները իրենց չճանաչելովը հանգերձ՝ զուրկ են դէթ յարմարաւիթ միջոցներով օտար լիզուներով կարգալ իրենց երկրի վերայ:

Յաւալի երեւոյթ. ինչո՞ւ դէթ այժմ տաճկաբնակ Հայերի հրատարակութիւնների մէջ տարին առ սակուն մի կամ երկու օրինաւոր դրքեր, ճանապարհորդութիւններ չտեսնել հրատարակուած Տաճկահայաստանի Հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինչո՞ւ տարին դէթ երկու — երեք դրագէսներ ճանապարհորդութիւնների չձեռնարկեն դէպի Հայաստան՝ ուսումնասիրելու երկիրը եւ զանազան հրատարակութիւններով Հայրենիքից հեռու ապրող ժողովրդին եւ գործիչներին ծանօթացնելու իրաց վիճակին հետ: Վերջապէս, մի՞թէ Պօլսի Հայ հասարակութիւնը այն աստիճան արգէն անոյժ է, որ մօտ քառորդ միլիոն անձինքների մէջ չի գտնվում մի լուսաւորուած երիտասարդ, որ այդ բարոյական պարտականութիւնը կատարէր թէ յօգուտ ժողովրդի եւ թէ իր հոչակի համար, որը պօլսեցուն այնչափ ցանկալի է: Աւղիղ որ տխուր եւ օտարոտի երեւոյթ. եւրոպացի մի որ եւ է կին կամ օրիորդ, մի թոյլ արարած կ'երթայ, կ'աւաէ ամբողջ աշխարհ, հեռաւոր երկիրներ, իսկ Հայը, մեծամիտ պօլսեցին չէ ուզում ճանաչել չէ ուզում ճանապարհորդել իր երկիրը: Վէհ, սորանից յետոյ եկէք եւ սպասեցէք Հայի մաւաւոր, բարոյական եւ տնտեսական վերածնութեանը:

Պաղթականութիւնը օրէ ցօր մեծ կերպարանք է առնում, պանդխտութիւնը երկրի արդիւնաբերող ոյժերն սպանում է, զիշատիչ միսիօնարների գործունէութիւնը աղղային եկեղեցու եւ հեռաւապէս աղղի գոյութեանն հարուածներ է տեղացնում, տնտեսական ճգնաժամն հոգեմաշ է անում Հայ գիւղացուն, քուրդի ասպատակութիւնը դժբաղդների թիւն է աւելացնում ու Հային աւելի եւս աղքատացնում. իսկ սորա հանդէպ՝ ոչինչ, ոչ միջոց եւ ոչ մի գիմաղրութիւն:

Այս բոլորի առաջը առնելու հնարը մենք, գէթ այժմ, միմիայն երկրի ու ժողովրդի օրինաւոր ուսումնասիրութեան մէջ ենք դանդաղում: Աւսումնասիրելով մեր երկիրը և ազգակիցների վիճակը՝ կտեղեկանանք մեր ցաւերի, վէրքերի հետ և այնուհետեւ հաստատ միջոցներով կարող կլենինք վերացնել մեր երկրից կարողացածներին չափ տեղացող մահալից հարուածը:

Առանց օրինաւոր ուսումնասիրութեան՝ մեր կարծիքով չկայ փրկութիւն իրաց արդի վիճակից...: Եւրեք բովանդակ երկրի ու ժողովրդի կենդանի պատկերը ներկայացուի ամենայն մանրամասնութիւններով, հայ ժողովրդի ամեն դասակարգերին, խաւերին՝ մենք հաւատացած ենք, այն ժամանակ և հայ ժողովուրդը միջոց կտայ, որով կբանտլին եղանակներ օգնութեան ձեռք հասցնելու հայ ժողովրդին: Սա կարծում է՝ք որ շատ պարզ է:

Ինչպէս կարելի է նորոգել մի տուն, երբ նորա խաւիտը կողմերը յայտնի չեն, ինչպէս կարելի է բժշկել մի հիւանդ, երբ չգիտես թէ ինչո՞ւմ է կայանում նորա հիւանդութիւնը:

Բ.

Հայի նուիրական սուրբ վայրը, որը տասն և վեց դարերի ընթացքում հայ մարդի ազգային-եկեղեցական կեանքի հիմնաքարն է եղած և որտեղից տարածվել է Հայաստան աշխարհի մէջ քրիստոնէական սուրբ կրօնը՝ վերանորոգութեան է կարօտ:

Այո, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի շինութիւնն այժմ այն վիճակի մէջ է գտնվում, որ ամեն անգամ նորան տեսնելիս ճշմարիտ հայ մարդի աչքերիցն արտասուք է կաթում և նորա հոգին ու սիրտը յուզվում:

Եւ իրաւ, հայր, որի պատմական և ներկայ կեանքում Ս. Էջմիածինն այն աստիճան ամենակենսական դեր է խաղացել և խաղում, որ առանց Ս. Էջմիածնի մենք հայի զոյգութիւնն անգամ չգիտենք՝ արժանի է մեր կողմից մեծ և ամենաշաղկապ ուշադրութեան:

Ամեն մի ազգ, ամեն մի հասարակութիւն ունի իր կրօ-

նախան սրբավայրը, որը թէ ներքին և թէ արտաքին կողմից պահպանվում է այնչափ ճոխ ու փառաւոր, որ մնում է միայն սքանչանալ և զարմանալ այդ սրբավայրերը պահպանող պարտաճանաչ ազգի ազգային կրօնական զգացմունքի վերայ:

Այսպէս են համարեա բոլոր ազգերի սրբավայրերը, դեռ չյիշած մի քանի ազգերի կենդրոնական տաճարները, որոնք իրենց շքեղ ու ճոխ շինութեամբ, մեծ ազատութեամբ կարող են մրցիլ աշխարհիս նոյն իսկ ամենանշանաւոր շինութիւնների հետ:

Ազա հայի Մայր Աթոռը, Ս. Լճմիածինը, այն նուիրական կենդրոնը, ուր ամեն հայ դարձրած է իր աչքերը և ուշ ու միտքը... ակօւր պատկեր. փոխանակ Ս. Լճմիածնի շինութիւնը տեսնելու այնքան փառաւոր, որքան նա նուիրական է մեզ համար՝ ցաւօք սրտի տեսնում ենք որ այսօր այդ տաճարը շինութեան կողմից գտնվում է ողորմելի վիճակի մէջ: Մի՞թէ սորանից յետոյ հայ հասարակութեանը հրաւէր է հարկաւոր իր Վահագառ Պետից՝ Ս. Պրիգոր Լուսաւորչի հիմնադրած տաճարը վերանորոգելու համար, մի՞թէ նա դեռ սպասելու է ուրիշների նախաձեռնութեանը որ իր մասը հանէ Մայր Աթոռի վերանորոգութեանը...:

Մեր կարծիքով, ամեն մի մարդ, որը հայ անունն է կրում՝ գէթ ազգային-եկեղեցական զգացմունքից շտապելու է իր առատ նուէրով նպաստելու Ս. Լճմիածնի վերաշինութեանը:

Եթէ այս կենսական խնդրում ամեն մի հայ մարդ զաւնայ իր առատ նուէրը, հարուստը իր հազարները, չքաւորը իր կոպէկները՝ այն ժամանակ չենք խմանում ինչ անուան է արժանի հայ ժողովուրդը:

Ատում են՝ հայը կրօնական ժողովուրդ է, նա ընդհանրապէս բարոյական մի հասարակութիւն է, ունի իր ազգային և եկեղեցական ազնիւ ձգտումները, Լայն, շատ զեղեցիկ, եթէ իրաւ այդպէս է, ուրեմն թող նա զործով ցոյց ապա գէթ դուրս մի նշոյլը իր հասարակային մի կենսական խնդրում:

Նւ մի՞թէ մի ազգ, որը մի քանի միլլիոն անհատներից է բաղկանում և որը քաղաքակրթութեան մեծ յաւակնու-

Թիւններ ունի՝ մի թէ այդ ազգը այնքան ստոր պէտք է լինի, որ նորա մէջ չգտնուին դէթ մի քանի Բարեբարներ, որոնք իրենց առատ նուէրներով բարի և նախանձելի օրինակ դառնան Հասարակութեանը Ա. Լշմիածնի վերաշինութեան խնդրում:

Այս անգամ ահա ստանով ևնք վերջացնում մեր ստիւիքը, յուսալով որ Հայ մարդը նախ քան իր Հայրապետի հրաւերը կշառապի իր նուիրական պարտքը Հատուցանել Մայր Աթոռին, ուր Նորին Վեհափառութիւնը սկսելու է Ա. Լշմիածնի վերաշինութեան գործը:

Գ.

Արևիկա, Տաւրոսի լեռներ, Ջէյթուն... ուր ապրում են մօտ քառորդ միլիոն Հայ մարդիկ, այս այն վայրերն են, որոնց անուանները շարունակ լսում է ամեն մի Հայ մարդ, սակայն Հաւատակ ստրան Համարեա բովանդակ Հայ ժողովուրդը մինչև այժմ ոչ մի գաղափար չունի ոչ այս երկիրների վերայ և ոչ էլ տեղւոյն բնակիչների ընդհանրապէս և մեր ազգակիցների վերայ առանձնապէս: Անկասկած սա մի տխուր երևոյթ է որպիսին այսօր մեր կեանքում կարելի է հարկւրներով հաշուել:

Մեր խօսքը այստեղ չ'երկարացնելու համար, մանաւանդ որ Հանդիսի ոչ զիրքն է ներում և ոչ ժամանակը, սկսինք խօսել այն բանից, որի վերայ է լինելու մեր խօսքը:

Այսօր բոլոր Հայերի թիւը, ինչպէս վերևում յիշեցինք, այդ երկրում հասնում է մօտաւորապէս քառորդ միլիոնի: Այսպիսի մի բազմաթիւ Հասարակութիւն անշուշտ ունի իր բարոյական և մատուր կարիքը. դեռ թող մի կողմը նորա անտեսականը, բայց թէ ո՞վ է հոգ տանում այդ Հասարակութեան թէ բարոյական և թէ մատուրական կողմերին վրայ, դա է հետաքրքիրը:

Սորա վերայ հոգացողը բոտ օրինի և ըստ պարտականութեան պէտք է լինէին թէ Պօլիսը իր պատրիարքարանով

և թէ Սոց Հոգևորականութիւնը իր կաթողիկոսով Հանգերձ, սակայն այսպէս թէ այնպէս այս Հոգևորութիւնը այնչափ աննշմարելի և ճշին է, որ այսօրուան օրս Արլիկիան իր բնակիչներով Հանգերձ թէ օտարախօս է և թէ զուրկ կարևոր թուով կրթական հաստատութիւններից: Ահա ինչպէս.

Արլիկիոյ այս ժողովուրդը Տօրոս լեւան հարաւային և արևելեան կողմերից տարածուելով մինչ Ափրատայ հոսանքը, Սուրիոյ հիւսիսային սահմանը և Միջերկրական ծովի ափերը, համարեա ամենամեծ թաղամասութեամբ զրկուած է այսօր իր մայրենի լեզուի դիտութիւնից և օր ըստ օրէ երկրի ազիտութեան և Պօլսի դործիչների ձեռնարկութեան պատճառով ստիպուած է հեռանալու իր ազգային շրջանակից և մտնելու օտար կրօնական փարախը:

Ահա երկրի այս ցաւալի վեճակի առթիւ է, որ այսօր բոլանդակ Ասիական Տաճկաստանի ոչ մի գաւառում և ոչ մի կենդրոնում օտար կրօնական վարդապետութիւնը—պրօպագանդան—այնչափ յաջող ասպարէզ չէ գտած, որքան այս անբաղդ երկրում:

Այսօր կաթողիկոսութիւնը, բողոքականութիւնը, անգլիականութիւնը և այլ մանր ու մոնր աղանդները աւելի շատ այստեղ են բուն դրած և հաստատուած. սոցա զործունէութեան վրայ մի պարզ գաղափար կազմելու համար՝ բաւական է միայն մի հայեացք ձգել այն վարժարանների, կղերանոցների, կոլէժների, ազջկանց դպրոցների, բաղմատիւ կրթական այլ և այլ հաստատութիւնների վերայ, որոնք ցաւօք սրաի զանազան քարոզիչներ հաստատած են հայկական Արլիկիոյ այս ու այն նշանաւոր և աննշան կենդրոններում: Այս բոլորը տեսնելով և մինչև անգամ լսելով, մարդս կամայ կամայ Արլիկիան մի մոլեռանդ կաթողիկ երկիր է ներկայացնում, ուր ամեն մի քայլափոխում հանդիպածդ Աւրոպայից վաճառուած գիշափէ կզուրթ միսիօնարներն են և դոցա օդնօական մայրապետները: Աւ իրաւ, վերջին երկու տասնեակ տարիներում շնորհիւ այս քարոզիչների վարդապետութեանն, երկրի բնիկ ժողովրդի հայեացքները մինչ այն ատիճան բնօտեւացել են զանազան կրօնների վարդապետութիւններին՝ որ մեր հայերին, մանաւանդ մատաղ սերունդին այս ազդեցութե-

Թիւններից ազատ պահելու համար՝ մեծ և մասնաւոր գործունէութիւն է հարկաւոր: Այս չարիքի առաջը ոչ մասնաւոր ոյժերը կարող են առնել և ոչ էլ միայն հայ հոգեւորականների քարոզութիւնները, այլ միմիայն հաստատ ոյժերի վերայ հիմնուած մի ընկերութիւն, որ կարող լինի Արիւնիոյ ամեն մի քաղաքում և գիւղում տղայոց և օրիորդաց դպրոցներ բանալով, մրցիլ միսիօնարաց գործունէութեան դէմ:

Աւրեմն քանի որ այսօր ազատ համարձակ զանազան միսիօնարներն են գործում Արիւնիոյում և ռամիկ դասակարգին հրապուրելով՝ հեռացնում նորան հայութեան միակ կապից— եկեղեցական իշխանութիւնից, և քանի որ իրաց այս տխուր կացութեան վրայ մասնաւոր ուշադրութիւն չեն դարձնում Պօլիսը ու Սոք կաթողիկոսարանն, որոնք նուիրական պարտք ունին սորա վերայ անմիջապէս մտածելու՝ կարծում ենք, զէթ հասարակութիւնը այս խնդրում անտարբեր և անուշադիր չէ մնալու ու իր բարոյական պարտականութիւնն շտապելու է կատարելու: Տարակոյս չկայ, որ եթէ Արիւնիոյ ժողովուրդը ունենայ անկեղծ գործողներ և խնամատար առաջնորդներ, նա օր ըստ օրէ կը զարգանայ հայ ազգային-եկեղեցական կեանքի մէջ և յուսալի յառաջագլխութիւններ կանէ զանազան ասպարէզներում:

Այսպէս եթէ մենք իսկապէս կամենում ենք մեր կիլիկեցի եղբայրներին ազատելու զիշատիչ միսիօնարների ճանկերից և ցանկանում ենք մեր հայրենակիցների վիճակը ապահովելով՝ հաստատ հողի վերայ դնել նոցա եկեղեցականազգային կեանքը՝ պէտք է որ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնենք Արիւնիոյ մատաղ սերունդի կրթութեան վերայ:

Այսօր Արիւնիոյ մօտ 250,000 հայերի ուսանողների թիւը հասնում է միայն 2,500 հոգու, որոնց կրթութիւնը թէ ամենաթոյլ մեղրոտի վերայ է հիմնուած, և թէ միւլնոյն ժամանակ նոցա ամենատարրական առարկաներ են աւանդվում: Անտարակոյս եթէ մենք ունենանք մի որոշ կրթական մարմին, որը ամենայն եռանդով զբաղուէր այս հայ լեռնականների վիճակով, այն ժամանակ մենք կարճ ժամանակամիջոցում կունենանք մի որոշ թիւ կրթուած հասարակութիւն, որին չեն կարող բնաւ քնստ հասցնել զանազան միսիօնարներ, որոնք

Հաստատուելով Արիւիկոյ մէջ, անշուշտ միշտ դրական շահեր ունին: Այս հայերի կրթութեան գործին օգնութիւն հասնիլը, խիստ դիւրին է, միայն թէ մենք ունենանք հաստատ ցանկութիւն և հաւատ դէպի այդ նուիրական գործը:

Սորանից դեռ շատ տարիներ առաջ, այս հայերի կրթական վիճակը բաւական զբաղեցրել էր արժանայիշատակ Աարապետ վարդապետ Շահնազարեանցին, որը վախճանելիս՝ իր բոլոր նիւթական կարողութիւնը Արիւիկոյ համար կտակած էր. — այստեղ պէտք է հաստատուէր վարժարանը. սակայն, չենք իմանում, ի՞նչ տեսակէտներով պոլսեցիք հանդուրժեցի կամքը չ'յարգելով, վարժարանը հիմնում են Պօլսոս Անկասկած, եթէ հանգուցեալ վարդապետի կամքը կատարուէր ամենայն ճշտութեամբ՝ այսօր Արիւիկոյ մէջ հզօրութեամբ չէին կարողանար այնքան մեծ ազատութեամբ և յաջողութեամբ որսալ մեր զաւակներին և այդպիսով մոռացնել տալ նոցա սուրբ Առնաւորչու աջն ու Սիսի կաթողիկէի խաչը: Այս վարժարանը ամենայն դիւրութեամբ հասած կլինէր իր նպատակին, ինչու որ Արիւիկոյ մէջ ծախսերը համեմատաբար նուազ են լինում:

Այսպէս, Արիւիկոյ հայերի կրթական գործին նպաստելու համար, որ ոչ ժամանակի և ոչ գումարի կորուստ լինի՝ մենք կարծում ենք, նպատակայարմար կը լինէր գործի սկսելու որոշ պայմաններով կամ Միացեալ Բնկերութեանց կամ Արքայական ընկերութեան միջոցաւ:

Ինչպէս յայտնի է հայ հասարակութեանը, Միացեալ Բնկերութիւնը հաստատուած է Պօլսում կրթութիւն տալու շնորհիւ: Հայաստանի մէջ:

Այս ընկերութեան գործունէութիւնը ծանօթ լինելով հայ հասարակութեան, մենք աւելորդ ենք համարում մասնաւոր մանկութիւնների մէջ մանկը սակայն այնքան միայն կասեմք, որ այս ընկերութիւնն եղակի լինելով իր տեսակին մէջ, մասնաւոր համակրութեան է կարօտ համայն հայ ժողովրդի կողմից. և քանի որ չկայ մի ուրիշ ընկերութիւն աւելի յաջող պայմանների մէջ՝ ուրեմն պարտական ենք սորանով բաւականանալ և սորան աջակցելով՝ աւելի յաջող հանգամանքների մէջ դնել սորան: Միացեալ Բնկերութիւնը այսօր Հայաս-

տանում ունի 29 արական և 7 իգական վարժարան 2,250 աշակերտներով և 645 աշակերտուհիներով: Այս վարժարաններից Հինգը, ինչպէս ընթերցողը կտեսնի 154 երեսում տըպած աղիւսակից՝ հաստատուած են Արիւնիոյ մէջ, ուր եզուխոների դպրոցաց թուի հետ բաղդատելով, մի խելճ թիւ է ներկայացնում: Այս է Միացեալ Անկերութիւնը:

Այժմ անցնինք Վարդանեան ընկերութեան: Այս ընկերութիւնն, որը իր գոյութեամբը, շատ քիչ ծանօթ է նոյն իսկ հայ հասարակութեան փոքրամասնութեանը՝ հաստատուած է Արիւնիոյ նշանաւոր Այնթապ քաղաքում:

Վարդանեան ընկերութիւնը հաստատուած է հայէպոյի Օհաննէս էֆէնտի Վիւրքէանի նախաձեռնութեամբ և պատրիարքական փոխանորդ-առաջնորդ արժանապատիւ Աբարդեան Պրիգոր վարդապետի օրով՝ 1867 թուին, Վարդանանց զօրավարաց Հինգշաբթի օրը: Այս ընկերութիւնն հաստատած է Այնթապում մի բարձրագոյն նախակրթարան մտաւորապէս 80 աշակերտներով, որը քաղաքի հայոց դրէթէ միակ պարծանքն է: Վարդանանց ընկերութիւնը զանազան ներկայացումներով և կրթական հասարակային հիմնարկութիւններով կարողացած է եղել միշտ վառ պահել տեղւոյն հայ հասարակութեան ազգային-եկեղեցական զգացումը և այս ուղղութեամբ շարունակել է միշտ նշանաւոր գերկատարիւ: Այժմ այս ընկերութիւն հրատարակում է Մէհր անունով կիսամնեայ հանդէսը, որը առայժմ տպագրւում է Պոլսում: Մի քանի տարի սորանից առաջ, այս ընկերութիւնը հիմնարկած է վարժարանի համար մի հոյակապ շինութիւն, սակայն գրամի պատճառաւ մինչ այժմ անկարող լինելով վերջացնել այս հոյակապ վարժարանի շէնքը՝ ստիպուած է ներքին յարկը գործածել իբր ուսումնարան և հարկադրուած է տեղի պակասութեան պատճառաւ մերժել այն հայ մանուկների ընդունելութիւնները, որոնք Արիւնիոյ զանազան քաղաքներից ուղարկւում են այս վարժարանը կրթութիւն ստանալու համար:

Շշմարիան տառձ, այս վարժարանի գէթ շինութեան այսպիսի վիճակը խիստ վատ տպաւորութիւն է թողնում հայ մարդի վերայ, ինչու որ հայը նոյն իսկ իր երկրում չէ

կարողանում վերջնականապէս կանգնեցնել մի շինութիւն, այն ինչ օտարներն այդտեղ իսկ մէկի փոխարէն մինը միւսի ետեւից տանեալ փառաւոր հաստատութիւններ ևն հիմնարկում:

Այս շինութիւնը աւարտուելուց յետոյ քաղաքի կեդրոնական վարժարանն է դառնալու. իր մէջ պարունակելու է նոյնպէս լսարան, գրատուն և Մեհարի խմբագրատունը: Ընկերութիւնը այս տարի, կարծեօք, մի տպարան ունենալու աշխատում է մեծ ջանքով ուր տպագրուելու ևն Արլիկիոյ ժողովրդի համար հարկաւոր գրքեր, թերթեր, տետրակներ, և այս միջոցաւ ընկերութիւնը յոյս ունի մաքրել ազգային հրատարակիչ բողոքականների ու լատինների հրատարակութիւններից:

Յաւալի է, որ այս ազգօգուտ ընկերութիւնը, որը արժանահաւատ հոգեւորական և աշխարհական անձինքներից է կառավարւում, նիւթական սուղ միջոցի պառաճառաւ անկարող է սպասած ծառայութիւնն անել. նոյն իսկ այժմ փոքր շրջանակի մէջ գործելով, ընկերութիւնը մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում. սակայն ընկերութիւնն ամեն տարի Միացեալ Ընկերութիւնից որպէս քաջալերութիւն 100—200 կոոր դասադրքեր է ընդունում, ինչպէս նաև Ալիանս Ֆրանսէզ ընկերութեան կողմից Ֆրանսերէն լեզուն ուսուցանելու համար տարեկան ստանում է 300 ֆրանքի նպաստ:

Ահա այն երկու ընկերութիւնները, որոնք փոքր ժամանակում և փոքր դրամադրսով անմիջապէս կարող ևն մեծ ծառայութիւն անել երկրի հայ ժողովրդի կրթական և հետեւապէս բարոյական գործին:

Չնայելով, որ այս երկու ընկերութիւններն էլ պարտաճանաչութեամբ և մեծ եռանդով կարող ևն մեծ օգնութիւն ցոյց տալ Արլիկիոյ կրթական վեճակին, սակայն մենք այս գործում մի փոքր աւելի առաւելութիւն ևնք տալիս Աւարդանեան ընկերութեանը սորա համար, որ այդ մարմինը հաստատուած լինելով Արլիկիոյ գլխաւոր քաղաքում և այնպիսի մի կենդրոնում, ուր զանազան ազգերի քարոզիչները իրենց գործը առաջ տանելու համար մեծ եռանդ ու կորով ևն ցոյց տալիս՝ բնական է, որ աւելի գիտակցօրէն և զգուշութեամբ կատարէ իրեն յանձնուած նուիրական գործը:

Յարգելի ընթերցողը պէտք է իմանայ, որ Այնթապ

քաղաքն, ուր հաստատուած է Վարդանեան ընկերութիւնը, թէև աշխարհագրօրէն Սիւնիկոյ կեդրոններէից փոքր ինչ հեռու է դէպի հարաւ-արևելք, սակայն շատ տեսակէտներով, այսօրուան օրս ամենանպատակայարմար կեդրոնն է գործելու համար: Այնթապ քաղաքը ունի 42,000 բնակիչ, որոնցից 8,000ը հայ ուղղափառներ են, իսկ 4 հազարը՝ հայ կաթօլիկ, հայ բողոքական և հայ անգլիականներ են: Այս քաղաքը Օւէյթունի և Հաճընի պէս բնաւ կասկած չէ հրաւիրած իր վրայ, որը ոչ պակաս երաշխաւորութիւն է գործի յաջող ընթացքին: Ամբողջ Սիւնիկոյ մէջ, Այնթապը յայտնի է որպէս օտար կրօնական մրցումների յաջող կենդրոն. ուստի և սա ոչ պակաս ցաւալի պարագայ է ներկայացնում ամբողջ երկրի համար, ինչու որ հակառակ Անգղիայից, Իտալիայից, Ամերիկայից ստացուած ահագին գումարներին, որոնք հային միայն իր եկեղեցական-ազգային կապից հեռացնելու են ծառայում՝ դեռ տեղի հայ հասարակութիւնը ոչ միայն անկարող է իր շրջակայքի հայերի կրթական վիճակի վերայ նայիլ, այլ նոյն իսկ կարողութիւնից զուրկ է փոքր ի շատէ մի կանոնաւոր դպրոց ունենալ: Այն ինչ խիստ բնական էր և յոյժ ցանկալի, որ Այնթապը բացի յաջողապէս իր գործը առաջ տանելուց և մրցելուց օտարակրօն հաստատութիւնների դէմ, նաև իր կրթական գործունէութեամբ կարողանար ներգործել Մարաշի, Օւէյթունի, Հաճընի, Սիսի, Ատանայի, Սիւրիինի և Հայլերան գիւղերու վերայ:

Մեր կարծիքով, Այնթապը բացի կրթական ներգործութիւնից, պէտք է և պարտական է այդ երկրի ազգայինների արհեստական և երկրագործական կարիքներն հոգալու նախաձեռնութիւնն ևս ունենալ. այլապէս հայ տարրի գոյութիւնը Սիւնիկայում խիստ դիւրաւ վտանգաւոր վիճակ կարող է ունենալ:

Եւ այսպէս ժամանակն է արդէն, որ հայ հասարակութիւնը սառնասրտօրէն չ'նայի Սիւնիկոյ կրօնափոխութեան և օտար ազգեցութիւնների վերայ, այլ այս բոլորի առաջն տունելու համար մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնելու է Այնթապի և հետևապէս Սիւնիկոյ այլ հայաբնակ վայրերի կրթական և բարոյական գործի վերայ: Այս նպատակաւ մեր

կարծիքով լաւ կ'լինի առանց յետաձգելու հայերի մէջ կամ մի օժանդակ ընկերութիւն կազմել, կամ թէ արդէն գոյութիւն ունեցող մի ընկերութեան աջակցութիւնը ձեռք բերել, որ նա միշտ նիւթապէս և բարոյապէս նպաստէ Սիւլիկիոյ համար գործող ընկերութեանը, լինի դա Միացեալ Բնկերութիւնը կամ Վարդանեանը մի և նոյն է. անշուշտ համարառութեան իրաւունքը ապահովելու համար՝ կարելի կը լինի որոշ եղանակաւ պայմաններ կապել ընկերութեան հետ:

Մեր այս առաջարկութիւնը եթէ յաջողութիւն ունեցաւ, անտարակոյս հետզհետէ Սիւլիկիոյ մէջ կարելի կ'լինի աւելի մեծ գործեր կատարել. գիւղային պարզ վարժարաններ, արհեստական և երկրագործական դպրոցներ և այլ կարգի օգտաւէտ հիմնարկութիւններ հաստատել: Բայց նախ և առաջ մեր ջանքը լինելու է՝ գոնէ Սիւլիկիոյ օտար կողմնակի գէմ հաստատել այնտեղ մի բարձր ուսումնարան, որտեղ կարելի լինի ուսուցանել կրօնական, բնագիտական, արհեստական հողագործական և այլ զիտութիւններ. արդէն այս ամէն ճիւղերի համար էլ մեծ յարմարութիւն ունի Նյութապը:

Մենք առաջարկում ենք մեր եղբայրներին ուշադրութեան առնել Սիւլիկիոյ կրթական գործը և նիւթապէս օգնել մեր կիլիկեցի եղբայրակիցներին գլխաւորապէս նորա համար, որ ամբողջ Սիւլիկիան եթէ այսօր ուղեկաց էլ ինքը հոգալու իր կրթական կարիքը, մնիսելով իր վերջին փարսն՝ նա այնու ամենայնիւ անկարող է մինակ այդ բանը գլուխ բերելու. որովհետեւ Սիւլիկիոյ արտաքին յարձակումները գէմ, միայն մասնաւոր մեծ ղյօխը ու կարողութիւններ ևն հարկաւոր որ կարելի լինի երկրի վիճակը ապահովել:

Գալով մասնաւորապէս քաղաքի հարուստ հայերին, ինչպէս են այնթապցիք, միշտ կարելի է մեծ գումարներ առնել այս նպատակաւ, եթէ միայն արտաքին օգնութիւններ լինին:

Ի վերջոյ հարկ ենք համարում ասելու որ Վարդանեան ընկերութիւնը Պօլսոյ պատրիարքարանից վաւերացեալ մի մարմին է, որի բարեբարն է պիտի մեծ. պ. Գալուստ Վաղարեան: Այս անձը իր սահմանափակ հարստութեամբ հանդերձ մեծ գործ է կատարել Նյութապի կրթական շարժման մէջ:

Արժանապատիւ Խորէն ծայրագոյն վարդապետ Ատե-
փանէի խմբագրութեամբ Հրատարակուող «Մանկավարժանոց»
ամսագրի Մարտ ամսի զրօքոյի մէջ մենք Հրատարակել էինք
ի միջի այլոց և մի յօդուած Հնդկաստանի և Բիրմանիոյ
Հայերի նկատմամբ: Հրատարակելով այդ Համառօտ գրութիւնը,
մեր միակ նպատակն էր Հայ Հասարակութեան ուշադրութիւնը
Հրաւիրել այդ երկիրներում ապրող դաղթական Հայերի վի-
ճակին վերայ, որոնց դեռ ծնողները մօտիկ անցեալում բաւա-
կանին նշանաւոր դեր խաղացած լինելով Հայի մոռաւոր և բա-
րոյական խնդիրներում՝ ամեն կողմից արժանի են Հայ ժողովրդի
մասնաւոր ուշադրութեան:

Մեր այս ցանկութիւնը՝ Հայ ժողովրդի և մամուլի ու-
շադրութիւնը դարձնել Հնդկաբնակ և բիրմանիաբնակ Հայերի
վերայ, Հարկ է ասել, որ սպասածից աւելի շատ արձագանք
գտաւ թէ ժողովրդի մէջ և թէ մամուլի: Այս առթիւ այս-
տեղ բաւական է միայն յիշել, որ մեր յօդուածը ոչ միայն ամ-
բողջովին արտատպուեցաւ արեւմտեան Հայերի մի քանի գլխա-
ւոր թերթերում և դորան շարունակ մօտ տասն նամակներ
ստացուեցան այստեղ այդ յօդուածում յուղուած խնդրի առի-
թով, այլ մինչև անգամ այժմ ևս նա դեռ չէ դադարում
յուզիլ Հասարակաց միտքը, որի հետեանքն է թէ մի Հնդկա-
Հայի երկարուձիգ յօդուածը արտասահմանի մի թերթի 8 և
9-երորդ Համարներում Սակիտ ստորագրութեամբ, որից մի
կտոր արտատպուեցաւ «Արձագանքի» № 33ի մէջ և թէ
Հնդկաստանի և Պարսկաստանի Հայոց առաջնորդ Պրիդու-
րիս սրբազանի գրութիւնը, որը վերջինս անցեալ ամսին ու-
ղակել է «Մանկավարժանոցի» խմբագրութեան անունով:

Մեր յարուցած խնդրի այս կերպարանք առնելը, կար-
ծում ենք, ինքնին պարզ ցոյց է տալիս, որ թէ Հնդկաբնակ և
թէ բիրմանիաբնակ Հայերի այժմեան վիճակը արդարեւ կա-

բօս է հայ ժողովրդի մասնաւոր ուշադրութեան, և հայի օրուան խնդիրներէց մէկն էլ զա է նկատուելու, ինչպէս որ և մենք հասկացել ենք և բարձրացրել այդ խնդիրը: Այժմ անցնենք բուն խնդրին:

Մենք մեր յօդուածում «Մանկավարժանոցի» մէջ ցոյց էինք տուած ընթերցող հայ հասարակութեանը հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ երբեմն փաթեթում հայ զաղթականութեան մնացորդի տխուր կացութիւնն ազգային—եկեղեցական կեանքի կողմից և այս առթիւ գրած էինք, որ հայ ազգի այս կարևոր զաղթականութեան մնացորդը իր աւանդութիւններով ու մասամբ նաև կալուածներով իսպառ կորուստից ազատելու համար ի շահ հայութեան՝ անհրաժեշտ է հնդկաբնակ հայերի առաջնորդութիւնը բաժանել Պարսկաստանի առաջնորդութիւնից, և հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի համար ասանյին առաջնորդութիւն կամ վերջապէս յաջորդութիւն հաստատել անյապառ:

Մեր թէ այս առաջարկութիւնն, որի անհրաժեշտութիւնը կարծում ենք անվիճելի է, և թէ մեր զիտողութիւնները այդ զաղթական հայերի արդի կացութեան վերայ, սակայն բոլորովին սխալ և տարբեր կերպով է հասկացել հնդկահայ զրադէա Պ. Սակիաը, ինչպէս երևում է նորա առ. մեզ ուղղած պատասխանից: Այստեղ մենք կարևոր ենք զտնում մէջ բերել Պ. Սակիաի գրութիւնից մի երկու կտորներ, որոնք աւելի քան պարզում են հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի վիճակը և հետևապէս յարուցած կարևոր խնդիրը:

Բայց մենք չենք հասկանում, ի՞նչու Պ. Սակիաը հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի մեր ցոյց տուած 1500 հոգու թիւը սխալ է համարում, այն ինչ ինքն ևս համարեա նոյն թիւն է առաջ բերում, այն է «զումար երկու սեռից 1480» է ցոյց տալիս:

Պ. Սակիաը իր պատասխանի մէջ, պէտք է ասել մեզնից աւելի ևս տխուր զոյներով է նկարագրում այդ զաղթական հայերի վիճակը, օրինակ. նա ահա ինչպէս է պատմում հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի արդի կացութիւնը. «որ աւուր ազգային սէրն ու կարեկցութիւնն կ'պաղի, վասն զի

նոր սերունդն Հոլանդալեզու և Անգղիենալեզու՝ ազգային եկեղեցական բովանդակ ծեսերն և արարողութիւնն կարհամարի, և իւրաքանչիւր ոք կ'ջանայ եթէ կարելի է Հոլանդացոցանել և Անգղիացոցանել զինքն: Չափահաս օրիորդներ կ'ջանան իւրեանց հօր խիստ խնայողութեամբ զիզած փաթածութեան կարողութիւնով՝ Հոլանդացոց և Անգղիացոց հետ ամուսնանալ, զով ևս լինի՝ թէև ի վերջին կարգի մարդիկներէն, չկայ փոյթ, միայն թէ փեսայն Հոլանդացի կամ Անգղիացի լինիցի. զնոյն ևս կ'ջանան մեր մանչերն, և երբեմն ևս կ'ջողեն իւրեանց նիւթական կարողութեամբն:

Գալով Մատրասի հայերի վիճակին, Պ. Սակիտ զրուս է. «Այժմեան տեղւոյս Հայերն, խիստ մի թշուառ մասն կկազմեն անցեալ փառաւոր բնակիչների, և ըստ մեծի մասին թոշակաւոր են տեղւոյ Որբոց սնուիի և եկեղեցւոյն որոց միացեալ դրամազրուխն կանցանի քան զ800,000 Փրանքս (որ մեր փողով կանէ կէս միլիոն ռուբլի), կտակեալ ի բարեկիշատակ ազգայնէրէ: Անցեալ տարի փետր. ամսումն երբ շրջագայութեամբ կ'գտնուէինք աստ՝ Պ. Մատուրն, մի ի հին աւուրց ծերունեաց և տկանատես վկայից անցեալ փառաւոր Հանգամանաց հայկազունեաց աստ՝ ցաւ ի սիրտ պատմեաց մեզ առ այն զի եթէ ապրուստ սա ազգայնոց չնցէր կախեալ ի սնուիէ Որբոց և եկեղեցւոց Հաստատութիւններէն, շատ քիչ լինէր զի առժամայն ունէին դատեալ ի կրօն և աշուղտ ուրանալ զապոյտն իւրեանց»: Իսկ մասնաւորապէս Սալկաթայի հայերի ազգային կրօնական զգացմունքի թուլութիւնը, Պ. Սակիտն այսպէս է բացատրում. «Բանգալայ հայերն մի մեծ փնաս կրեցին նաև անցեալ ազգակործան երկպառակութիւնէն՝ պառճառաւ Տ. Գրիգորիսի, այն ինչ Էջմիածնայ նուիրակութեան պաշտօնիւ ներկայ կը գտնուէր Սալկաթայումն. յառաջ քան սոյն հովուական այցելութիւնն, զրեթէ տակաւին չէր ցամաքեալ ազգային սէրն ու կարեկցութիւն աստանօր, իսկ չնորհիւ Տէր Գրիգորիսի ոչ իայն խանգարեցաւ հնդկահայոց խաղաղութիւնն այլ և իւր անեղիւնդասաւայել լինացի առիւն եղև ընդանայոց նոյա ի կրօնէ: Մենք սոյն ժամանակումն ներկայ էինք Սալկաթայումն և անշուշտ սոյն ցաւալի երկպառակութեանն տկանատես, յաւէտ չերկարելոյ նպատակաւ մեր վշտա-

ցուցիչ առարկայ, մի ի թղթոց մերժման ի բաց Տէր Պրի-
գորիսի ի Սալկաթայէ, և կ'թողնեմք ճշմարտասիրաց դատա-
տանին՝ վճռել թէ Հնդկաստան որչափ պէտս ունի Տէր Պրի-
գորիսի պէս առաջնորդաց» Ինչպէս տեսնում է յարգելի
ընթերցողը, հայ ժողովրդի այդ կարևոր գաղթականութեան
վիճակը՝ ազգային — եկեղեցական տեսակէտից խիստ ցաւալի
պատկեր է ներկայացնում, մանաւանդ նորա համար, որ այս
գաղթականութիւնը հողերու կառավարութեան կողմից միան-
գամայն լքեալ ու անուշադիր վիճակի է թողած:

Մի տեղ օրինակի համար կատարեալ անտարբերութիւն
ու մոռացկութիւն է տիրում դէպի մայրենի լեզուն ու աղ-
գային եկեղեցին, մի այլ տեղ արհամարհանք դէպի ազգային
աւանդութիւնները ու սովորութիւնները, մի այլ կողմում
շնորհիւ օր օրի վերայ աճող խնամութեանն անդրկիցիների
և հրանդացիների հետ, հայ տաճարներն են մնում առանց
յաճախողների և այսու հանդերձ տեղւոյն գաղթականութիւնը
հովուող առաջնորդ Պրիգորիս սրբազանն էլ, ոչ պակաս երկ-
պառակութիւնների դուռ է բաց անում իր ցրուած հօտի
մէջ և այդպիսով պատճառ դառնում նորա անդամներին մի
առ մի հեռանալու մայրենի եկեղեցու զրկից և հետևապէս
հայութիւնից:

Մենք արդէն մեր գրութեան մէջ աւելի ամփոփ ցոյց
էինք սուտած ընթերցող հասարակութեանն այդ գաղթական
հայերի յոյժ տխուր վիճակը և մասամբ դուրս առաջն առ-
նելու համար, ինչպէս արդէն յիշեցինք վերևում, առաջարկած
էինք հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի համար առանձին
առաջնորդութիւն կամ յաջորդութիւն հաստատել անյապաղ:

Մեր այս խօսքերի կամ առաջարկութեան առիթով է, որ
հնդկահայ զրադէտը հարկ է համարած մեզ պատասխանելու
սակայն Պ. Սալխարը զրիչք ձեռքն է առել մեզ պատասխանելու
ոչ թէ նորա համար, որ նա իսկապէս դէմ է այդ մեր առար-
ջակութեանն, այլ տեսնելով Պրիգորիս սրբազանի անհեռատես
հովուութիւնը ի վնաս այդ գաղթականների ազգային — եկեղե-
նական շահերին՝ մոռանալով սկզբունքը՝ նա միանգամայն անօ-
գուտ և վնասակար է համարում այդ առաջնորդութիւնը կամ
յաջորդութիւնը սոսկ նորա համար, որ Պարսկաստանի և

Հնդկաստանի ներկայ առաջնորդի օրով այդ դադլթականները աւելի քննարկել են կրել և այսպէս անկարող լինելով մասնաւորը գլխաւոր սկզբունքից ջոկել, Հնդկահայ դրագէտը սոսկ Պրիգորիս սրբազանի քննարկար գործունէութեան պատճառով դէմ է Լճմիածնայ հոգեւորականի հովիւ նշանակուելուն, որովհետեւ նա գրում է, «փորձով զիտեմք զի Լճմիածնայ արծաթածարաւ վարդապետներ և եպիսկոպոսներն անընդունակ են այս պաշտօնին և ըստ սովորութեան յաւել պատճառ կ'ընեն քննարկութեան քան թէ օգտակարութեանց», ուստի այդ դադլթականների ազգային եկեղեցական պիտոյքը հոգալու համար ասում է. «նկատելով մեր զեպական հանդամանս ընդհանուր Հնդկահայոց և կշռեալ ընդ խորհրդատրեալ առաջնորդութեան կամ յաջորդութեան սոյն ազգայնոց ի Պրն. Պուլամիրեանց, ըստ մեր կարծեաց անօգուտ և քննարկար համարելի է այդ, որպէս և Տ. Պրիգորիս առաջնորդի հովուական այցելութեամբն փորձ աւեալ եմք, ուստի ի ներքոյ հանդամանաց բաւական և մանաւանդ անքննարկ համարելի է առաքումն ի Հնդկիս, հմուտ Աստուածաբան վարդապետի մի կամ ի Առաքանդուպոլսոյ Աթոռէն և կամ յԱրուստղէմոյ պատրիարքարանէն ի քարոզութիւն Հնդկահայոց առհասարակ»:

Այստեղ արդէն պարզ երևում է, որ Հնդկահայ դրագէտը այդ դադլթական հայերի համար առանձին առաջնորդութիւն կամ յաջորդութիւն կազմելու դէմ է միայն նորա համար, որ Ա. Լճմիածնից նշանակուած առաջնորդը անկարող է եղել արդարացի նորա վերայ աւանդած յոյսերը և փոխանակ օգուտ բերելու, մեծամեծ քննարկել և առաջացրել:

Անտարակոյս, այստեղ Հնդկահայ դրագէտը թէ չափազանցութիւնների մէջ է ընկնում և թէ խիստ սխալվում իր ենթադրութիւնների մէջ:

Նախ և թէ Պ. Սակիսը ընդունէր կամ չ'ընդունէր Հնդկահայերի համար առաջնորդութեան կամ յաջորդութեան անհրաժեշտութիւնը և միայն քննադատէր Պրիգորիս սրբազանի ազգամիտ վարմունքը, դա այլ խնդիր էր. բայց գլխաւոր սխալը հէնց նորա մէջ է կայանում, որ նա յանձն Պրիգորիս սրբազանի դէմ է առհասարակ Հնդկահայերի համար առաջ-

նորդ կամ յաջորդ նշանակելուն. երկրորդ. նա դէմ է մեր առաջարկութեանն և նորա համար, որ Ս. Լճմիածնայ վարդապետները և եպիսկոպոսները իբր թէ բոլորն էլ «արծաթածարաւ. են և անընդունակ» Սակաթայում հովուելու 1,500 հոգուց մի հասարակութիւն. զարմանալի գիտողութիւն. միթէ կարելի է մեղադրել մի ամբողջ մարմին, միաբանութիւն ծանր յանցանքների մէջ միմիայն նորա համար, որ այդ մարմնի կամ միաբանութեան անդամներիցը մի երկուսը չեն կարողացել խղճով կատարել իրենց պարտականութիւնն: (Աւելորդ չի լինի յիշել այստեղ, որ Պրիգորիս սրբազանը, ուրբան զիտենք, թէ և Ս. Լճմիածնից է նշանակուել՝ սակայն նա տաճկաբնակ հայերի հոգևորականներիցն է):

Պ. Սակիս իր պատասխանի մէջ ի միջի այլոց գրում է, որ մենք իբր անձանօթ գոլով հնդկահայերի կացութեանն, անշուշտ չգիտենք որ «Հնդկահայերն առհասարակ ուսեալ և կրթեալ գոլով անդասին ի մանկութենէ, ոչ թէ միայն ամենայն մասամբ կզերազանցին Ռուսահայոց վարդապետներին, մանաւանդ և Լճմիածնայ Պրիգորիսի պէս եպիսկոպոսաց, այլ և անկարօտ են նոցա առաջնորդութեան իսի»:

Պ. Լիւիւր մենք արդէն յիշեցինք, որ Պ. Սակիսը կամ անուշադրութեամբ է կարգացել մեր յօդուածը կամ թէ սխալ ըմբռնած է մեր գրութիւնն, ինչու որ մենք քաջ ծանօթ լինելով հնդկահայերի վիճակին, Պ. Սակիսի վերև յիշածը արդէն ի նկատի էինք առած. ուստի և «Մանկավարժանոցի» 12 երեսում 13 տողեց սկսած գրած էինք.

Որովհետև այդ կողմը (Հնդկաստան) աւելի ազատ, քաղաքակրթուած երկիր է նկատուած՝ առաջնորդացուն կամ վերջապէս յաջորդացուն լինելու է լեզուադէտ, բարձր բարոյականութեան տէր, ջերմեռանդ, որ իր բոլոր ուշ ու միաբը դարձնելու է ժողովրդի մէջ վառ պահելու կամ աւելի լաւ ասած զարթեցնելու ու զօրացնելու նորա կրօնական—ազգային եռանդը:

Ինչպէս արդէն իրազեկ ընթերցող հասարակութիւնը գիտէ և աւելի ճիշտ և պարզ տեսնվում է մեր այս բանահոռական գրուածքից՝ հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի

վիճակը խօսքի բուն նշանակութեամբ ամենաանսխանձելի պատկեր է ներկայացնում:

Մի բան, որ արդէն ամեն մէկի համար անվիճելի փաստ է դարձած, դա այն է, որ այս դաղթականութեան վիճակը ներկայ անյաջող պայմանների մէջ շարունակ ընկնելու վերայ է ազգային-եկեղեցական կեանքի կողմից, և եթէ իրաց այս վիճակին զօրաւոր օգնութեան ձեռք չկարկառուի՝ նոյն իսկ մեր օրերում դոքա օր ըստ օրէ ձուլուելով օտարների հետ՝ իրենց աւանդութիւններով և հարստութիւններով հանդերձ՝ եկեղեցիների աւերակներից զատ մի հետք անգամ չեն թողնիլ իրենց փառաւոր անցեալից, նման Ահաստանի, Ամսդերտամի դաղթական և այլ երկիրների այսօր անհետացած հայերին:

Այսպիսի տխուր խորհրդածութիւնների գալիս ենք և նորա համար, որ այժմ բովանդակ հնդկահայերի մէջ չկան ու չկան գէթ երկու երեք հոգի ոչ նախկին ազգասէրներից, ոչ բարեպաշտ քահանաներից, բանիբուն գործողներից, յորոնցից ամեն մէկը իր ասպարէզում գործելով՝ եկեղեցիներ, հիւանդանոցներ էին կանգնում, մատենադարան, տպարան և լրագրիւր հաստատում, ձեմարաններ հիմնում, և բացի այս բոլորը դեռ միջոց էին գտնում մեծ աշխոյժով ու եռանդով ընդհանուր հայութեան մտաւոր և բարոյական խնդիրների վերայ հոգ տանելու:

Իսկ այժմ սոցա փոխարէն հնդկաբնակ հայերի ստուար մեծամասնութիւնը թողած ազգայինը, օտար կրօնի, օտար ազգութեան մէջ է փնտռում իրեն փրկութիւնը:

Հայի քրտինքով աշխատուած փողերով 1821 թուականին մօտ կէս միլիոն ռուբլի զրամագլխով Ասիական Սոցիական Ղեմարան է հիմնվում, ուր այժմ հայկական լեզուով գրեթէ ոչինչ չէ աւանդվում, և ի՞նչպէս կարելի է հայ լեզուն աւանդել, երբ այդ տեղ հայ ուսուցիչ անգամ չկայ, այլ բոլորը թոկից փախած անդղիացիներ և այլ օտարազգիներ են:

Ուր էր, թէ հնդկահայոց Մարգասիրական Ղեմարան հիմնարկողը այժմ գերեզմանից դուրս դար և տեսնէր, որ այդ հայ հիմնարկութիւնում ուսանողները բոլորն էլ օտարներ են և ուր մի քանի հայ երեխայոց մինչև անգամ իրենց Ս. Առաքաւորչու կրօնը օտար լեզուով է աւանդվում:

Վերջապէս, կարծում ենք, հասել է արդէն ժամանակը, որ հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ զժբաղդ հայերի վիճակը լուրջ հոգացողութեան առնէ Ս. Լճմիածինը, և որպէս զի սոքա միանգամայն չհեռանան հայութեան միակ կապից— եկեղեցական իշխանութիւնից՝ մեր կարծիքով, մնում է մի և եթ ելք. այն է, որ ամենայն հայոց սրբազնագոյն Սաթղիկոսը բարեհաճի կամ բաժանել հնդկաբնակ և բիրմանաբնակ հայերի առաջնորդութիւնը Պարսկաստանի առաջնորդութիւնից կամ թէ վերջապէս այդ գաղթական հայերի համար մի յաջորդութիւն հաստատել անյուպաղ Սալկաթայում, այդ պաշտօնում նշանակելով մի շնորհունակ, խաղաղարար և լեզուագէտ հոգևորական, որը կարող լինի առանց որ և է տարածանութիւնների այդ գաղթականների ազգային-եկեղեցական վիճակը կարգադրելով հանգերձ՝ ղրպրոցներ և այլ կրթութեան հիմնարկութիւններ բաց անել:

Մենք մեզ թոյլ ենք տալիս յուսալ, որ Մայր Եթուը դէթ Վահագմառ Մակար Սաթղիկոսի օրով լուրջ ուշադրութիւն կգարձնէ իրաց այս արտասուածից վիճակին վերայ, մանաւանդ որ Ս. Լճմիածինը սեպուհ և նուիրական պարտականութիւն ևս ունի այդ գաղթականների պիժմեան անտէր ու անտիրական օրերում հսկել և այնպիսի ազգային սեփականութիւնների վերայ, ինչպէս է, ի միջի այլոց, և Սալկաթայում սուրանից հարիւր տարի առաջ Ս. Նազարէթ անունով կառուցուած հայկական հոյակապ սուրբ եկեղեցին իւր մի միլիոն ռուբլի արժողութեամբ անշարժ և շարժական ստացուածքներով, որոնց տարեկան եկամուտները միայն ահագին գումարների են հասնում. սակայն որոնց ելեմուական համարատուութիւնը խիստ լուրթեամբ է ընթանում, քանի որ այս անտարբեր հասարակութեան մէջ այս գործերով հետաքրքրուող անգամ չկայ: Աւելորդ չի լինի յիշել ընթերցողին, որ այս տեղ շարունակ երեք քահանայներ են գտնուում և մի երեցփոխ...:

Սեդէն Պալատեանց

ԱՄԵՆԱՊԱՏՈՒ Տ. Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԷՈՑ

Երեսնամյակն ինչպէս Պատրիարք Յարութիւն արքեպիսկոպոս 1) Եհնանքեանը ծնած է Եղիսիմ 1824 թուին: Տղայ հասակից որք մնալով և ուսման մէջ մեծ եռանդ ցոյց տալով՝ ուղարկուել է Երուսաղէմ սուրբ Յակովբեանց հռչակաւոր վանքն, ուր ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ իր նախնական ուսման շրջանն աւարտելուց յետոյ, գիմած է Պօլիս կատարելագործելու իր ուսումը: Վաստիարակութիւնն լրացնելու փափագով, Յարութիւն պատրիարքը ուղևորուել է Եւրոպիոյ գլխաւոր կողմերը և մասնաւորապէս Լոնտրոն, ուր բաւական ժամանակ մնալով, պարապել է գիտութիւններով և մասնաւորապէս ուսումնասիրած է վարչական օրէնքները: Եւրոպիոյ ամենապատուութիւնը, երբ իր ուսման ասպարէզը կնքեց, բացի հայերէնից գիտէր նաև թուրքերէն, արաբերէն և անգլիերէն լեզուները, նոյնպէս մեծ հմտութիւն ունէր աստուածաբանութեան մէջ:

Յարութիւն սրբազան 1850-ին եկեղեցական կարգ ստանալով ձեռնադրուած է վարդապետ, այդ ժամանակ նա ամենքի ուշադրութիւնը գրաւում էր իր պերճախօս և հմտալից քարոզներով:

Եւրոպիոյ ժամանակուայ Յակովբոս պատրիարքը, գնահատելով երիտասարդ կրօնաւորի արժանիքը, 1853 թուին կարգած է նորան պատրիարքական փոխանորդի պաշտօնի մէջ, այս պաշտօնում նա արժանանում է պատրիարքի շնորհակալութեանը և 1854 թուին ծայրագոյն վարդապետի կոչման: Փոխանորդի պաշտօնը Յարութիւն սրբազանը վարում է մինչև 1857 թուականը, երբ նա արդէն նշանակվում է Խարբերդի ընդարձակ վիճակի առաջնորդ: Փոքր ինչ ժամանակից յետոյ, նորա բացակայութիւնը զգալի լինելով փոխանորդի պաշտօնի մէջ՝ նորից 1859 թուին նա կարգվում է այդ պաշտօնում:

Երբ Բարձր Հայոց վիճակները, որ իրենց աշխարհագրական դիրքով և հայերի բազմամարդութեամբ մեծ կարևորութիւն ունին, թափուր մնացին վիճակաւոր առաջնորդ Վրիպոր եպիսկոպոսի մահով, պատրիարքարանը հարկադրուեցաւ իր գործօն պաշտօնեայի աշխատութիւնից զրկուել, և 1859-ին նորան յանձնեց նոյն վիճակի վարչութիւնը:

Յարութիւն պատրիարք 1860 թուականին գնում է Ս. Լիւ-

միածին, ուր Սատթէոս կաթողիկոսից ընդունելով եպիսկոպոսութեան ս. աստիճանը, վերագառնում է իր թեմը:

Որպէս թեմական առաջնորդ, նորընծայ եպիսկոպոսը մեծ ջանք է գործ դնում իր վիճակի բարգաւաճման և կարճ ժամանակում սկսում է բազմաթիւ կրթական և բարեպաշտական հիմնարկութիւնների ձեռնարկել:

Իր առաջին գործն եղաւ 1862 թուին Վարնոյ առաջնորդարանը հոյակապ կերպով վերաշինել. 1865-ին Խարբերդից Սուսիա գաղթող հազարաւոր հայերին համոզելով Վարնոյ սահմաններից իրենց երկիրը վերադարձրեց. Վարնոյ հայոց Ս. Լուսաւորչի վանուց եկեղեցին՝ որ քանդուած էր երկրաշարժից վերաշինեց. մի բարերարի (հանգուցեալ Սակարեան Յակոբ Էֆէնտի) մօտ 13,000 ռուբլի ծախսով Վարնոյ խարխուլ վարժարանը նորից վերաշինել տուեց. 1866-ին մօտ 18,000 ռուբլի ծախսելով աղջկանց համար երկայարկ փառաւոր դպրոց շինել տուեց, որ չկար մինչև այն ժամանակ: Վարնոյ թեմի գիւղերի մէջ եկեղեցիներ և վարժարաններ շինել տուեց ու գոցա սեպհական կալուածները վերանորոգեց և վերջապէս 1879-ին Վարնոյ հայոց գերեզմանատան կից մի ընդարձակ և հոյակապ դպրոց կանգնել տուեց, որը առայժմ մեծանուն բարերար Սկրտիչ Սանասարեանցի գիշերօթիկ վարժարանին է յատկացրած:

Յարուժիւն սրբազան իր առաջնորդութեան ժամանակ քանիցս անգամ պատրիարքարանի կողմից որպէս պատուիրակ՝ զանազան վիճակներ է ուղարկուել անդացիների մէջ ծագած ծանր խնդիրները խաղաղեցնելու և լուծելու. այսպէս նա ուղարկուեցաւ Լճի թամար կայսերական քննիչ յանձնաժողովի հետ՝ քննելու Կիրակոս կաթողիկոսի սպանման գործը. Սուշ և Վան գնաց քննելու տեղացիների խռովութեան պատճառները և այս բոլոր պաշտօնները կատարեց խիստ գոհացուցիչ կերպիւ:

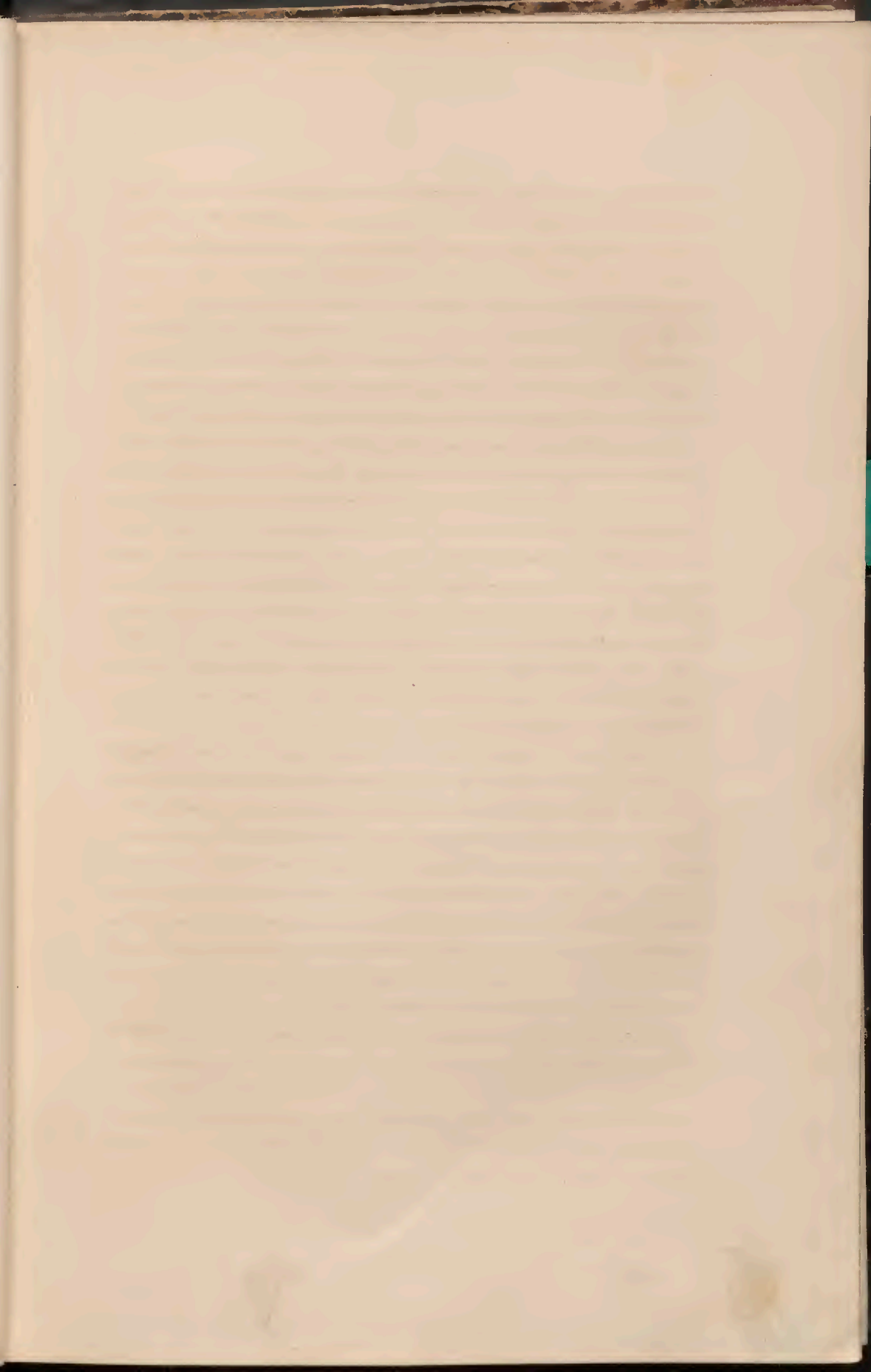
1867-ին Տ. Յարուժիւն սրբազան տաճկահայոց կողմից նորից գնաց Սուրբ Լըմիածին ի Տէր հանգուցեալ Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օծման հանգիսին ներկայ գտնուելու համար, և այս առթիւ հանգուցեալ կայսր Լեօքսանդր Բ հաճեցաւ պատուել նորան Ս. Լենայի Լ. կարգի պատուանշանով: Լոյն մեծ դժուարութիւնները, որոնց դէմ նորին սրբազնութիւն մաքաւեցաւ իր առաջնորդական պաշտօնավարութեան միջոցին՝ անդի ունեցան

1877-ին, վերջին ուսումնարանական պատերազմի ժամանակ: Երբ ընկերները ապրուստի նեղութիւնից և պատերազմի երկիւղից յուսահատութեան մէջ ընկան՝ Տ. Յարութիւն սրբազան իր հօտին գլուխն անցնելով, նրան միանգամայն հոգի տուեց, կարօտեալներին նպաստ հայթայթեց և վերջապէս պատերազմի բոլոր տևողութեան ժամանակ տքնելով և աշխատելով՝ ազգը կասկածանքից և նիւթական ու բարոյական վնասներից զերծ պահեց: Հայոց առաջնորդի այս ընթացքի պատճառաւ, օգոստոսիս 11-ը թանը այս առթիւ Պ. կարգի օսմանիէ պատուանշան շնորհեց:

Յարութիւն սրբազան այս երկարամեայ բազմամասնական աշխատութիւններից յետոյ ցանկացաւ փոքր ինչ հանգիստ կեանք վարել, ուստի և հրաժարական ուղարկեց Հայոց պատրիարքին, որը և ընդունեց: Եւ ի վերջոյ Տ. Յարութիւն սրբազան քաջութեամբ Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց վանքը, ուր կարծում էր որ պիտի կարենար վանական կեանքի անգործութեան մէջ անցկացնել իր մնացեալ կեանքը, և մեծ եռանդով պարապում էր նոյն վանքի բարգաւաճման համար, նուիրելով իր մեծաքանակ գոյքն Ս. Եւսեբիոսին: Սակայն ինչպէս դէպքերը ցոյց տուին, վերջացած էր իր պաշտօնավարութեան ասպարէզը և իրեն վերապահուած էին պատրիարքական երկու աթոռներ:

Երբ բարեյիշատակ Ներսէս պատրիարքի մահուամբ Պօլոյ պատրիարքական աթոռը թափուր մնաց՝ տաճկահայերը ի նկատի առնելով Յարութիւն սրբազանի փորձառութիւնն, անխոնջ գործունէութիւնը, վարչական տաղանդը և տէրութեան առաջ վայելած մեծ վստահութիւնը՝ իրենց ակնարկը նորա վերայ յառեցին. այսպէս Հայոց երիսփոխանական ժողովը միաձայն քուէով 1885 թուի յունվար ամսին ընտրեց նորին ամենապատուութիւնը թուրքիոյ Հայոց պատրիարք: () օգոստոսիս 11-ը թանն իր կայսերական իրաւունքով հաստատելով այս ընտրութիւնը՝ պատուեց նորընտիր պատրիարքը Ս. Եւսեբիոսի շքանշանով:

Նշեալ տարու սկզբները՝ երբ ի Տէր հանգեալ Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքը՝ Երիսփոխական ժողովը դարձեալ Յարութիւն սրբազանին ընտրեց գահակալ առաքելական աթոռոյն սրբոյ Երուսաղէմի, ուր պէտք է գնայ բազմելու մի քանի կարևոր գործեր կարգադրելուց յետոյ, որոնք նորա ներկայութեանը պէտք ունին Պօլսում:

ԽՈՐԷՆ ԱՐԷՆԳԻՍԿՈՎՈՍ ՆԱՐԻՅ

ԽՈՐԷՆ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՍ ՆԱՐԵՑ ԼՈՒՍՆԵԱՆ

Խորեն Արքեպիսկոպոս Վարձէյ ծնուած է Կոստանդնուպօլիս Պերա քաղաքամասում 1837 թուին. մկրտութեան անունն էր Յիւան, որ ընդունուած էր իր ազգատոհմի մէջ պատմական հին յիշատակների վերայ հիմնուած, ինչպէս որ նոյն աւանդութիւններով միւս եղբօր մկրտութեան անունն էր Վուլիգոն:

1843 թուին ուղարկած են Սենեթիկ. հայրը կ'ուզէր ուղարկել մանուկը Պետերբուրգի զինուորական դպրոցը, բայց որովհետեւ մայրը կրօնով հռոմէական էր և հրապուրուած Սխիթարեան վարդապետներից, ուստի և նորա թախանձանքը յաղթող եղաւ. հօր կամքին: Ինչ ասել է մօր ազդեցութիւն. այնչափ առատ ձիրքերով օժտուած մի մանուկ, մտնելով զինուորական ասպարէզ ո՛վ գիտէ որ մեծ զօրավարի համբաւը պիտի վաստակէր, որոյ փոխարէն նա դառաւ հայ եպիսկոպոս անվերջանալի դառնութեանց խաչը միայն կրելու համար... Ի դէպ է յիշել այստեղ, որ հօր անունը Վեորդ Եղևուֆ էր, որդի Եղևուֆ Լմօրի Վարձէյի, որ ծնած էր Եգիպտոս 1790 թուականին: Երբ զարաբաղցի Սուրատ-Վէյ մամլիւկների գլուխ դարձաւ, Եղևուֆ Լմօրի մեծ պաշտօն ստացաւ նորա մօտ: Եւդ ժամանակ էր որ նա ստացաւ արարական Վարձէյ անունը Լուսնեանի բառական թարգմանութեամբ, որ Սուրատ-Վէյ յարմար չէր տեսել պահելու իսլամական տարրի մէջ: Լուսնութիւնը պատմում է, որ սոքա երկուսը, Սուրատ-Վէյ և Վարձէյ երազ տեսած են ինքնագլուխ լինելու, որով մէկը տեսած է զինքը իբր տէր Եգիպտոսի և Սուրիոյ, իսկ միւսը թագաւոր Կիլիկիոյ: Եւդ ժամանակներն էր որ յաղթական Բօնապարտը ունեցաւ Պիրամիդների նշանաւոր ճակատամարտը, որի մէջ վերաւորուեցան Սուրատ-Վէյ և նորա զօրավար Վարձէյ ու գերի ընկան գաղղիացոց ձեռքը:

Վապոլէոն կ'իմանայ թէ ինչ ազգից են իր գերիները և կ'մտածէ օգտուիլ Լուսնեանից Կիլիկեան թագաւորութիւնը վերականգնելու համար, որի գաղափարը արդէն ծնած էր նորա մտքի մէջ պատնէշ դնելու համար անգլիացոց դէպի Զնդկաստան:

Վապուլէոն անակնկալ կ'զառնայ Վարանսիա, թողնելով իր տեղը Վլէբեր զօրավարը, որը կ'սպանուի մի մահճատական ասորիի ձեռքով, որից կ'սպանուի և Վար-Ֆէյ, ինչպէս արդէն կուսակից Վարանսիացոյ: (L'histoire de l'Egypte par vicomte de Vaujeanis*).

Ուրեմն, փոքրիկ Զ իւանը մօտ 7 տարեկան կ'ուղարկուի Վ լենետիկ Սիսիթարեան ճեմարանը, ուր ուսմանց մէջ յառաջագիւտ մեղու կողմից, ինչպէս յայտնի է ճեմարանի արձանագրութիւններից, ամեն տարի առաջին մրցանակը կ'ստանայ: Վոյնպէս առաջին մրցանակը կ'ստանայ աւարտելու ժամանակ աստուածաբանական գիտութեանց մէջ, որից յետ կ'ձեռնագրուի քահանայ 1855 թուին և իսկոյն կ'նշանակուի քարտուղար Վէորդ ՀիւրմիւզաբբաՏօր, կարգուելով միանգամայն տնօրէն «Նազմալէպի» խմբագրութեան:

1857 թուին Վար-Ֆէյ հրաժարուեցաւ Վ լենետիկի միաբանութիւնից Կ. Պօլսի Հակոբոս Պատրիարքի հրաւիրանօք և նշանակուեցաւ ուսումնապետ Փարիզի Հայկազեան վարժարանի, որի տնօրէնութիւնը կ'վարէին արդէն Վարրիէլ Լյովազովսկի, Սարգիս Թէոդօրեան և նորա եղբայր Լբրոսիոս, որոնք արդէն երեք տարի առաջ էին ձգած Վ լենետիկի միաբանութիւնը: Լյոստեղ պէտք է ասած, որ Խորէնին շատ էին համոզում չ'թողնել Վ լենետիկը երկու Հիւրմիւզեան եպիսկոպոսներ՝ Վէորդ և Եղուարդ, նոյնպէս և հայր Լբսէն Նազրատունին, որի հեղինակութեանց մէջ երիտասարդ քահանան գործօն մաս ունէր: Խորէնը անդրդուելի մնաց, ձգեց Վ լենետիկը և դնաց Փարիզ վերոյիշեալ ահանաւոր խմբին միանալու, որոնց հետ և մնաց մինչև 1860 թուականը, երբ բռնի կերպով վարժարանը անցաւ հռոմէականաց ձեռքը: Սորանից յետոյ նա կանչուեցաւ Կ. Պօլսի այն ժամանակուայ Վէորդ Պատրիարքի կողմից (վերջը Վէորդ կաթողիկոս) և յետոյ անցաւ Խորիմ Խալիբեան դպրոց, որից յետոյ և սկսվում է նորա հետեւեալ հասարակական արդիւնաշահ գործունէութիւնը:

*) Վապուլէոնի այս պլանները յիշատակվում են նորա թիւագրութեամբ գրուած Memoriale de St. Heleneի մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻ ՄԵԾ ԳՈՐԾԱԻՈՐ

Այ ազգի քառասունդարեան կեանքը մի նշանաւոր պատմական երևոյթ է, որի ուսումնասիրելը և բացատրելը դեռ ոչ ոքից չը ձեռնարկուած մի խնդիր է մնացած: Այ ուսումնականաց դասը մինչև այսօր չը հանեց իր միջից մի հետազօտող, որը բազմադիմի գիտնական քննադատութեան բովից անցնելով ազգի տարեգրութեանց հատորները, դուրս բերէր նրանցից մեր անցեալ կեանքի և քաղաքակրթութեան յատկանիշները: Այո, մեր բազմադարեան անցեալի գիտակցական պատմութիւնը դեռ մինչև հիմա փայլում է կատարեալ բացակայութեամբ:

Բայց որոնք էլ որ լինին հայութիւնը պահպանած ազգային առանձնայատկութիւններն, որոնք էլ որ լինին մեր հասարակային և քաղաքական անցեալի յատկանիշները, ի՞նչ ընդհանուր ուժերի և բարեմասնութիւնների շնորհիւ էլ հայի անունը չորս հազար տարի յարատեւած լինի աշխարհում, այսու հանդերձ մեր այդ զարմանալի յարատեւութեան մէջ փոքր դեր չեն ունեցած առանձին մարդիկ, որոնց տաղանդի և տոհմնութեան ուժը շատ անգամ կարողացել են նոյնչափ վճռաւոր նեցուկ լինել ազգի պահպանման վերաբերմամբ, որչափ քաջամարտիկ բանակների և անձնագոհ սպարապետների արիւնը: Բայց դու տես թէ՛ այդ տեսակ անձանց անգամ յիշատակարաններն, կենսագրութիւններն և պատկերներն նոյնպէս փայլում են մեր գրականութեան մէջ դարձեալ իրանց բացակայութեամբ....:

Այոց ազգը՝ մինչև մեր օրերն իսկ՝ չունէ հետաքրքրութիւն՝ ոչ միայն դէպի որ և է հին հեղինակների կենսագրական յիշատակները, այլ և շարունակում է մոռացկոտութեամբ վերաբերուիլ դէպի այն գործիչներն ևս, որոնց գործունէութիւնը, այնչափ ճիգերով և զոհարերութիւններով, եթէ օտարների մէջ անցնէր, նրանց հրապուրիչ կենսագրութիւններն ժողովրդային ընթերցանութեան ամենասիրած գրքերը կը լինէին, եթէ չասենք աւելին:

Պատկառելի անձանց յարգը մենք չենք ճանաչում: Այդպիսի հանգամանքը տխուր մտածութիւններ է ներշնչում մարդուս: Ուր է այն վայրկեանների նկարագիրը, որոնց մէջ Սուրատ և Աղարեան՝ ազգաշէն տաճարների առաջին քարերն են նուիրագործում...:

Չը կան և չը կան...:

Սինգբեռ իւրաքանչիւրը այս մարդկանցից իր սիրտը, միտքը և ունեցած գրամագլուխը լիովին ազգին նուիրելով, կարողացած է մի մի զօրաւոր սիւն կանգնել այն խարիւռւած շինութեան, որի տխուր օրինակն է պատկերացրել հայութիւնը հինգ վեց դարերի ընթացքում:

Եւ որպիսի հրահանգիչ էջեր պիտի ունենային նրանց կենսագրութիւնները... Ա՛րջապէս դէթ այժմ հարկաւոր է պարապել այդ գործով:

Շայ երիտասարդութեանն ենք ահա՛ նուիրում է մի քանի էջեր այնպիսի մի վաստակաւորի կեանքից, որի բովանդակ կեանքը եկեղեցու պստպանութեան և ազգային գործունէութեան մէջ է մաշուած:

I.

Շայ ազգի սթաիման, նրա մտաւոր ու բարոյական յառաջագիմութեան գործի մէջ, նրա ընկած անունն ու պատիւը օտարների մէջ փայլեցնելու և վերականգնելու կողմից, հայ եկեղեցու ու եկեղեցականաց յարգն ու վարկը օտար նախապաշարմանց և թշնամական յարձակմանց դէմ պաշտպանելու նկատմամբ, զիրը, խօսքը ու գործը ազգաշահ ասպարէզների մէջ՝ միակերպ յաջողութեամբ, զուգաւորելու վերաբերմամբ՝ դժուար, խիստ դժուար կը լինի անուանել դէթ երկու երեք անհատ ներկայ դարիս համայն հայ գործողների մէջ, որոնք կարողանային դիւրութեամբ մրցիլ մեծահանձար հեղինակի, թարգմանչի, բանաստեղծի, աստուածաբանի, լեզուագէտի, հռետորի ու վեղարակիր-դիւանագէտի հետ, որով յայտնի է հայ և եւրոպայի աշխարհին Իէշիքթաշի հռչակաւոր արքեպիսկոպոս Խորէն Եւր-Իէյ Լուսինեան, որի վրայ պիտի լինի մեր խօսքը:

Եթէ հայր ու զաւակ Պատկանեաններ ու Իէշիքթաշեան

ազգի թախիծը կը ցրուեն, երիտասարդութեան սիրտը կը կազ-
դուրեն, հոգին կամրապնդեն, եթէ Ազգարեան, Աշտարակեցին
և Վէորդ Վ. դաստիարակութեան կոթողներով կ'անմահանան, ե-
թէ Աբովեանց և Վաղարեանց նոր գրականութեան սիւները կը
դնեն, ապագան կը բանան, յաղթանակը կաւետեն, եթէ Ալվա-
զովսկի և Ալիշան մատենագրական ճոխ յիշատակներով կը փա-
ռաւորուին, եթէ Սամուրեան, Սաֆֆի և այլք կենդանի լեզուի
զարգացումը կը յառաջացնեն, ճաշակը կազնուացնեն, եթէ, վեր-
ջապէս, Վ. Պատկանեան և Ամին հին հայութեամբ օտարները կը
հիացնեն, — մեր ազգային գործաւորը իւր հսկայական մասն է
բերել և ամեն իսկ ասպարէզի մէջ:

* * *

Սուրբատեան-Այկազեան և Խալիբեան սերմնարանների մէջ
եռանդ ու աւիւնով համակուած ստուարածիւ սաների անուան
ցուցակը այստեղ հարկ չը կայ մէջ բերելու, հարկ չը կայ նոյն-
պէս և հաստատելու թէ՛ արգիւնաբեր կեանքի ու գործունէու-
թեան կողմից մինչև մեր օրերն իսկ հայկական ասպարէզում յայտ-
նուածներն նրանց տսկուն և ժրաջան սաներն են եղել:

Իայց ո՞ւր է պատճառը այն հետաքրքրական երևոյթի, որ
վերոյիշեալ վարժարաններն, իրանց գոյութեան բաղդատական
կարճատեւութեան հետ միատեղ, անձնուէր պաշտօնեայնեցում ա-
մենայն իրաւամբ մի նոր դարապշտութիւն են դրած արդի ընդհանուր
շարժման մէջ: Սրա մեկնութիւնը թողած են մեզ մեծավաստակ
թէոզորեան և խորիմաստ Ալվազովսկի. համամարդկային ազգի
հոգին ստրկացած հայ ժողովրդի սերունդներին ներշնչելու հա-
մար ուսման տաճարի մէջ Փարիզում տնօրէնի և դաստիարակի
պարտքերը ստանձնելով, երկու լուսաշաւիղ կարապետներ կանգ-
նեցրին ամբիոնի վրայ մի գեղատիպ, դեռահաս ու բոցաշունչ կը-
րօնական, ասելով նրան. «վարդապետ, մեր դասի մէջ քո կուրծ-
քի տակն է միայն այն սիրտը, որն իր խորքում հերիք ուժ ու-
նէ ներկայ և ապագայ սերունդները ոգեւորելու համար: Ամեն
գիտութեանց հոգը մեզ ձգիր, աւանդիր հայ մանկութեան սոսկ
մի բան, որ մեզ համար բոլոր գիտութեանց արժէքն ունէ և
բովանդակ աշխարհի դինը. դա՛ հայ լեզուն է, հայոց անցեալն,
որոնց հրահանգելու շնորհը դու միայն կը կրես...»):

Թէոդորեան և Մովսէսեան վարդապետներ չեալ դպրոցական այլ և այլ հոգսեր իր ուսերի վրայ յօժարակամ կրելով, Խորեն վարդապետը ժամանակ և տրամագրութիւն է գտնում «Սասնաց Մշակունի» խմբագրութիւնը ևս անել ու նորա էջերը իր խանդավառ տողերով զարդարել: Դամանակ ու տրամագրութիւն է գտնում Մամարթինի վսեմ երկերը հայկականի վերածելու: Պէտք ու պարտք է զգում գիտնականաց շրջանները մտնելու, իր անբաղդ հայրենակիցների նսեմ համբաւը վերականգնելու և նըրանց ապագայ մեծ գատը նախապատրաստելու համար, այն դատը, որին ճիշդ քսան տարի յետոյ միջակուեցաւ նախախնամութիւնից հէնց նոյն անձն ունենալ իր բարեխօս և Սան-Ստեփանօի բանակի մէջ, և Պետերբուրգի արքունեաց:

()տար դաւերի և հայ մեծատունների շնորհիւ Ներսէս Մի գուրգուրած արիւնքան վարդապետների աշխոյժը Փարիզ ցրտանալով, Տաւրիդի հիւրընկալ ամերում կրկին հրահուրուեցաւ: Մովսէսեան խօսուն քնարը, նոյն քաղցրաբարբառ Խորեն վարդապետը այստեղ ևս փութաց գտնելու՝ ներշնչուելու և ներշնչելու ասպարէզ: Տեսնելով իր ամբիոնի շուրջը Պրիմի և Կովկասի հեռաւոր խորշերից ժողովուած թրքախօս, վրացախօս հայարիւն մանուկներ, նա չը կարողացաւ շատանալ լոկ սովորական դասախօսութեան չափով, այլ ազգի պատմութիւնը և վեհապանծ գիւցազուններն մտադրաւ բանաստեղծութեան վերածելով, կենդանի պատկերների և բեմական ներկայացումների մէջ հանդէս բերելով, սկսեց խօսացնել զգայուն մանուկների հետ այն կենդանի ձայնով, այն ազգու գէմբերով, որով կը խօսէր եղբրական վայրկենի մէջ բանտամաշ Մուշակ իր անձնուէր Վրաստամատի հետ, կամ արիւնաքամ Օւրմայր իր հաւատարիմ նժոյգի առաջ ընկած:

* * *

Վանի որ Խալիբեան դպրոցի մէջ հայկական գիտակցութիւնը մրրիկի նման կը յուզուէր, Պօլսի ազգայինների մէջ մի ուրիշ մրրիկ կը տիրէր. մրրիկ՝ որի բորբոքայոյզ պոռթկումների մէջ խեղդամահ կը լինէր ամեն սուրբ ու վսեմ զգացում՝ և՛ սէր, և՛ եղբայրութիւն, և՛ կապ: 1860 թուականը պօլսահայոց հասարա-

կային կենաց մէջ անմոռանալի տաղնապետների տարին կը համարուի. սահմանադրական կեանքի երկունքն էր այն տարին, ազատականների ու ամիրաների մաքառմանց ամենասաստիկ ժամանակը: Աղբայրը՝ եղբօր, որդին՝ հօր, ազգականը՝ ազգականի դէմ էր դաւադրում: Պօլսի թաղերը սաւառնում էր երկպառակուհի աստուածուհին ու խողտում մեր ազգայինների կիրքերը. այդ նենգապատիր չքնաղի խնձորը առատ հող էր գտել իր սերմերի համար: Աւ իրօք, հարկաւոր է ճշմարտութիւն տալ նրան. ընտանիք և արթնարանք ամեն վայրկեան կռուի ու նախատանաց թատր էին ներկայացնում: Սուրբերի տօներն անգամ եկեղեցեաց մէջ ծեծերով ու անարգալից տեսարաններով էին հուշակվում: Իսկ եթէ հաշտութեան հրեշտակը մերթ ընդ մերթ այս ու այն պարագլխի աչքին երևալով, սիրոյ ու խաղաղութեան զրօշը կը պարզէր, նոյն ժամայն չարագրգիռ կրքերը՝ նոր ուժով բորբոքած՝ անհնարին կանէին հաշտութեան որ և է կարելիութիւնը, համաձայնութեան որ և է միտք: Աւ ինչպէս կարելի էր հաշտութիւնը, երբ հոգեւոր հայրերի իսկ քարոզները կուռակցական անէծքներով կը շնչէին, պատրիարքների անգամ ձայնը ցաւման և ատելութեան շեշտերով կորոշուէր:

() Գտուելով ալգին քայքայուած բարոյական վիճակից, եկեղեցու և հայութեան թշնամիները սոված գայլերի նման անտէր փարախի վրայ յարձակուելով, ճիգ կը թափէին վերջին մահաբեր հարուածը հասցնել մեզ: Անողոք թշնամիների մէջ Հասունը երկրորդական տեղ չէր բռնում. նրա ներշնչմամբ ոգի առած հոռմէադաւան Վարթընի վարդապետը հրաւէր կանչելով հայ եկեղեցու ներկայացուցիչներին, հրապարակ դրաւ մի եղուրթահիւս գիրք, որի մէջ ամփոփած թէղիսներով՝ սպառնում էր Աստուծոյ հան եկեղեցու ամեն սրբութիւնները «հակասութեանց ու մոլորութեանց» տակ ջախջախել: Շարտար և յախուռն գատափետութեանց տակ ընկճուած, հայ կղերը մնացել էր զլուխն ի կորլուրթեան մէջ:

Ամբողջովին կլանուած Այալիբեան դպրոցում ստանձնած պարտաւորութիւններով, հայութեան քարոզիչը թէպէտ միջոց չունէր աչքը մինչև (Թէոդոսիայի) քարափը լուացող ծովի հորիզոնը վեր բարձրացնելու, բայց իր հարազատ քաղաքից իրան հասնող բօթալից լուրերը, սրտի մէջ նոր հրաբուլիս վառելով,

հրաւէր կը կարգային իր ջանից մի մասն էլ բազմահայ մայրաքաղաքի տագնապներին նուիրել:

Վերսից գրգող զգացման պահանջին հնազանդուելով, հայր Խորէնը ամառնային արձակուրդներից շահուելով, մի պարզ առաւօտ նաւ է նստում Պօլիս սլանալու:

* * *

Պօլսի բնութիւնը իր շքեղութեան մէջն էր. Ռօմօրի գեղածաղ պիերը ընդունակ են, ասում են, սգւորի անգամ վիշտը ամոքելու, բայց մեր բանաստեղծի սիրտը, գրախտի հրապոյրներով պատած, անդունդ էր կրում իր մէջ... Վրա սիրած ծննդավայրը, հայ ազգի մտաւոր բարոյական զօրութեան գլխաւոր կենտրոնը, կործանիչ պառակտումների օրօրան էր դառած:

Խորէն վարդապետը Պերացի լինելով, նախ այս թաղի ազգապետներից պիտի պատուէր, պատարագիչ լինելու և քարոզ խօսելու հրաւէրը ընդունելով:

Սուրբ Խաչի տօն օրն էր: Բազմութեան շատութիւնից Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ մէջ ասեղ ընկնելու տեղ չը կար: Բայց ի՞նչ բազմութիւն էր դա. աղօթասէրների^օ և կրօնապաշտների^օ, կամ սիրոյ ու խաղաղութեան բարեկամների^օ, թէ՛ ո՛վ գիտէ՝ ի՞նչ գրգռիչներից թելադրուած խաժամուժ ամբոխի... այո՛, մեծագոյն մասամբ գունհիկ ամբոխն էր եկեղեցին լցնողը, բայց միայն Խորէն վարդապետը տեսնելու և նրա քարոզը լսելու փափաքը չէր նրան աղօթարան քշողը, այլ և մի շարժառիթ, որ ժողովրդի հիւանդոտ տրամադրութեան ամենալաւ արտայայտութիւնը կարող էր համարուիլ: Սրճարաններում տեղի ունեցած կուսակցական ընդհարումները հանրական և հանդիսաւոր ճակատամարտով պսակելու համար, երկու մաքառող կողմն էլ որոշած էին եկեղեցու մէջ փորձել վերջնական յաղթանակի տխուր փորձը. ուստի փոկերով ու բիրերով զինուած սոպո ջրանկիրների խմբեր վարձելով, պատրաստել էին եկեղեցու մէջ՝ սրբազան արարողութիւնը աւարտածին պէս, իսկոյն և եթ սկսել տալու վրիժառութեան վայրագ տեսարանները, որոնց միջամտելու ու դէմ դնելու վերաբերմամբ եկեղեցու սեամբ անբռնաբարելի էր տաճիկ ոստիկանների համար:

Սոսկալի՜ ալլափոխում հայի աւանդական աստուածավախութեան...:

Վարդգէի մտքով բնաւ չէր անցնիլ, որ իր սիրեցեալ հայրենակիցների կրից բռնութիւնը Մատուծու տաճարի սրբութիւնը անգամ արհամարհելու կուրուքեան կարող էր հասցնել նրանց... ըստ որում խռովարարների դիւային մտադրութիւնը ամենևին չափնակելով, նա որոշած էր զուտ կրօնական և չէզոք բնաւորութեամբ մի քարող խօսիլ, որի մէջ օրուայ կծու խնդիրը ոչ մի բառով չը պիտի շօշափուէր:

Սեղան բարձրանալու հաղիւ մի քանի րոպէ էր մնացել, երբ քահանան՝ ահի գողով բռնուած՝ կոչեց. «հայր սուրբ, արիւնահեղ կռիւը պայթելու վրայ է, թէ կարող ես՝ մի ճար՝ եթէ ոչ՝ շտապենք գէպի դուրս», ծանր ու վճռողական վայրկեան էր քարովչի անցրածը: Տանուէն Մատուծոյ և կրօնի արտասանած խօսքը, կամ՝ չեղած տեսարանի բացման նշանակը պիտի լինէր, կամ՝ մոլեգնագոյն կրքերի փոթորիկը պիտի կասեցնէր: Վայց միակ մի հոգու, մի հաղիւ չափահաս մարդու շունչը ի՞նչպէս պիտի կարողանար ներգործել դարերի խրատներից անգամ չողորբուած եղբայրատեսաց սրտերի վրայ...: Մհա հէնց այսպիսի մեծախորհուրդ րոպէների մէջ են միայն որոշվում եղակի ուժերը սուրբական թուլութիւններից: Քաջառիկ ձիրքերով օժտուած էակների մէջ արդարեւ մի անբացադրելի կարողութիւն կայ, որի նըմանութիւնը կարելի է պատկերացնել այն ահեղավէժ հեղեղների, որոնք, երկնամերձ գագաթների վրայ սահող ամպերից ծնելով, գալիս են երբեմն ու ահռելի գղրղմամբ պատեր և վիթխարի քարեր գլորում: Արծաթի միջից բխած այսպիսի հոգեշունչ հեղեղներ հոսած են սոսկ Աիկերոնների բերանից, որոնց խօսքը գերբնական ազդեցութեամբ խաղաղացրած է մարդկանց կատաղութեանց այնպիսի ալիքներ, որոնց դէմ անզուր են գտնուած լէգէոնների անգամ տէգերը...:

Մարդկային բարբառի գեր ի վեր ազդեցութեան այսպիսի օրինակներից մէկը իր վրայ փայլեցրեց Արրէն վարդապետը, հազարաւոր սրտերի մէջ գիգուած անսաստ մրրիկը՝ յանպատրաստից խօսած քարոզով՝ սիրոյ և հաշտութեան քաղցրիկ զեփիւռի փոխելով: Արչափ անհնարին է դիւթիչ երգի և երաժշտութեան գործած տպաւորութիւնը ամեն նրբութիւններով արտայայտել,

նոյնքան դժուար է մի առ մի գնել այստեղ այն օրուայ քարոզը: Խորողութիւնը այն է միայն, որ Խորէն վարդապետը տաղանդաւոր գրագիտի անունով առաջին անգամ քարոզչի ամբիոնը բարձրանալով, իջաւ նրանից աննման ճարտասանի շնորհք ցոյց տալով: Եւ ձեռքերը, որք կառափներ ջարդելու ամէհի գործողութեան էին պատրաստուել, այժմ՝ երկիւղած ակնածանօք հայր սուրբի փէշերը երեսներին քսելով՝ նրանից թողութիւն էին խնդրում:

Ազգային քաջագործութեան այսպիսի մի յաղթանակով արիացած, օրուայ վեղարակիր դիւցազը իր իսկական դերը գտաւ. այցելելով Պօլսի բոլոր թաղերը, նպատակ ընտրեց նա հաշտութեան հոգին ամենուրեք տարածելու: Եւ մեն անդ, ուր միայն կերեւար, Պերայի զմայլումները կը նորոգուէին....:

Ազգաւէր երկպառակութեանց բորբոքը զգալապէս շիջուցանելուց յետ, հայր Խորէնը հրաժեշտ է տալիս Պօլսին, Վաթրջեանի հաշիւներն էլ հետեւեալ տարուան թողնելով:

* * *

Ուշքը ու միտքը դպրոցի զբաղմանց մէջ, Խորէն վարդապետը բաւական երկար ժամանակ չը կարողացաւ թէոգոսիայից դուրս գնալ: Սինչգեռ Պօլսի գրագիտական հրապարակի վրայ Վաթրջեանը շարունակում էր միշտ անյաղթ բոյնարի գեր խաղալ: Եզդուհներին յատուկ նենգամտութեամբ՝ այս գաւաճանը, ձեռնարկելով եղծել ու աղաւաղել Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ամեն անխախտ ճշմարտութիւնները, այլ և այլ թերուս անձինքների յօրինած քրիստոնէականները խտազոյն և չարամիտ քննդատութեան ենթարկելով, նրանց արած բացատրութիւնների վրայ, ինչպէս վերը ասացինք, մի ամբողջ հատոր էր կազմել, որով տքնում էր ապացուցանելու թէ՛ այդ թերուս ուսուցիչների արած շփոթութիւններն «բուն Հայաստանեայց եկեղեցու ունեցած մոլորութիւններն են»!!!:

Որչափ էլ բացայայտ լինէր ոխերիմ թշնամիների բռնած ճանապարհի ծուռութիւնը, բայց ճարտար կապր-խաթիկայով հիւսած դատապարտութիւններն ջնջելու կարողութիւնը հայ կրօնաւորների ուժից և յաւակնութիւնից վեր լինելով, թողել էր հայ ժողովուրդը թերահաւատութեան յուսաբեկ ծփանաց մէջ: Առումայ

վամպիրի ճանկից ազատուելու որոշմամբ՝ Սխիթար Սերաստացու ուխտը արհամարհած՝ հայրենասերի համար Վաթրջեան վարդապետի հրաւերը վաղուց բաղձացեալ մի առիթ էր, որով աւելի պիտի լուծէր նա իր վրէժը Պրօպագանտայի հոգին կրող բոլոր ազգադուրժ ապիրատներէց, մանաւանդ որ այդ ժամանակները ՀԱՅ կոչուելու պարտաւորութիւնը մեծ մասամբ պայմանաւորուած էր Սահակի և Սեսորբի ճանաչած եկեղեցուն հաւատարիմ մնալու պայմանից։ Ուստի Վաթրջեանի գայթակղութեանց տարածումը ուրիշ բան չէր՝ բացի մի քանի հազար հոգի ևս Փրանկութեան գիրկը գցելը...

* * *

Խորէն վարդապետը կարողացաւ վերջապէս նաւ նստիլ դէպի Պօլիս գնալու։ Իր նպատակին արագութեամբ մօտենալով, այնպիսի կորովով էր նա լցուած, որ կարող էր միայն ունենալ ամպերի բարձրութիւնից դէպի վայր սլացող արծիւը, երբ աչքերը մի կէտի վրայ յառած սլաքի պէս կտրում է նա օդը՝ մի հարուածով պատառ պատառ անելու գողութեան վարժուած այն բազէն, որ հաւկիթներ և խեղճուկ հաւի ձագուկներ յափշտակելով կապրէ։ Պէտք է այն ևս դիտած, որ բացի անհատական համակրութիւն և գիտնական համոզում դէպի ազատամիտ եկեղեցու վարդապետութեան կատարելութիւնները, Խորէն վարդապետը, Հռոմայ դէմ դրօշակ պարզած իր միւս ընկերների հետ, Պրօպագանտայի դէմ մաքառելու մի բնական հակում ևս ունէր, որը կապ ունէր հայութեան հոգու այն յատկանիշի հետ, որով չափազանց ծանրութեան տակ գեր ի վեր ճնշման դիմանալով, նա բնաւ չէ կորցնում իր ուրոյնութեան կերպարանքը, այլ սահմանը անցածին պէս՝ նոյնպէս գեր ի վեր դիմադրական ուժով ճնշումը իր վրայից դէն մղելով, ջլաձիգ կառուցուկի նման դարձեալ իր յատուկ չափն ու ձևն է մտնում։ Թէոդորեանի, Լավազովսկու և Խորէնի բողոքալից բաժանումը Սխիթարեան ուխտից վերոյիշեալ որպիսութեան մի պերճ ապացոյցն է։ Եւ յիշաւ, յայտնի է, որ Սխիթար Սերաստացի մեծ հայր և հայասերը իր աղգի ու հայրենիքի ամենաթշուառ օրերում՝ գլուխ ծռելով Հռոմայ պապերի ամենակարող իշխանութեան առաջ՝ բնաւ չը գիջաւ ներանց պարզ գերիշխանութիւնից դէն ուրիշ իշխանութիւն և հե-

ղինակութիւն ճանաչել իր հիմնած Ուխտի և («ընդունած») կաթողիկոսութեան վրայ: Իսկ այդ չափի զոհողութիւնն էլ եթէ արեց, քաջատեղեակ լինելով Հայաստանեայց աղատահողի եկեղեցու առաւելութիւնները եսական ու բռնակալ կաթողիկոսութեան վրայ, այդ էլ այն վեհ ազգասիրութեան զոհն էր, որով կը տենչար՝ Աշորայայի լուսաւոր և մարդասէր կենտրոններից մէկում ապաստանած, կենսականութեան և կազդուրման պաշար մատակարարէր իր ջլատուած ու ջախջախուած հայրենիքին: Այնտեղիկ, որի դոժերի դարեւոր բարեկամութիւններն Ուլեքինեան թագակիրների հետ և հայերին ու Կիլիկիայի վաճառաշահութեան պարգեւած լայն առանձնաշնորհութիւններն սիրագործով խոր յիշատակներով թողնելով հայ աւանդութեանց մէջ, սեբաստացի արքայի վսեմ նպատակի համար այն ազգաւանդ և արգաւանդ վայրը պիտի լինէր, որտեղից նրա ուխտը աւելի յաջողութեամբ պիտի կարողանար՝ հայազգի հարուստ անցեալը քրիստոնեայ աշխարհի մէջ հըռչակելու, ինչպէս և հայ եկեղեցու ու ժողովրդի հարազատ յատկանիշները զարգացնելով աւանդել խաւարի ու տգիտութեան մէջ նիրհող ազգին: Այսպէ՛ս, ուրեմն՝ մի քանի զիջումներ անելով ամենազօր պապին, արթնամիտ կրօնականը այն միութարութիւնը ունեցաւ, որ այդ զոհաբերութիւնները հարկաւարապատիկ պիտի փոխարինուեն յօգուտ պաշտած ազգի իր ուխտին երդուած յետնորդներից: Արդարեւ էլ այդպէս եղաւ երկար ժամանակաշրջաններ, մինչև որ Այստիկանի դուռը, նկատելով Այնտեղիկցոց ազգային անշէջ եռանդը և գործած պրօպագանտան, միջոցների ձեռնամուխ եղաւ սրանց ազգային նախանձախնդրութիւնը կրօնականով փոխարինելու, այն էս հարկաւ անզգալապէս՝ հայկական եկեղեցու հաւասարասէր հոգին կաթողիկական առանձնախնդրութեան և ինքնապաշտութեան շուռ տալով: Իսկ այս նպատակին աւելի դիւրութեամբ հասնելու և Այնտեղիկցոց ընդդիմադրութիւնները ջլատելու համար, նենգամիտ Այստիկանը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Հռոմի մէջ բացած այն դպրոցի վրայ, որտեղ ամեն ազգութիւնների մանուկներ, իրանց մայրենի լեզուով դաստիարակուելով կաթողիկոսութեան հոգին պիտի իւրացնէին, նոյն լեզուով իւրայինների մէջ նրան արծարծելու համար ի խէթ Այնտեղիկից բլած վարդապետների: Այդ հռչակաւոր հաստատութիւնն է, որ սովորապէս կրում է Պրոպագանդայի կամ Պրոպագանդական ինստիտուտի

անուն: Թէպէտ և Սխիթարեան Սևտի մէջ գտնվում էին ազգադաւ մարդիկ, որոնք հակումն էին յայտնում գործիք լինելու եզոլիտների միտումներին, բայց ընդդիմադիր կամ ազգային կուսակցութիւնը միշտ շատ զօրաւոր էր: Ներքին այս խուլ մաքառումը երկար ժամանակ տևելով, բորթկաց վերջապէս այն բացարձակ բաժանմամբ, որին կը մասնակցէին՝ քարբերոցի հայի արիւն կրող Սարգիս Թէոգորեան, Թէոգոսիացի Վարրէշ Լճվազդուկին և ազգային ուրոյնութեան հոգին մարմնացնող Լճբոսիոս և Խորէն վարդապետները: «Բռնութեան դարերի մէջ Սխիթար մեծ արբահայրը կաթոլիկութիւնը ընդունեց հայութիւնը պահպանելու համար, իսկ հիմա՝ նրանից 150 տարի յետոյ, ազատութեան այս համաշխարհային ծաւալման մէջ, ի՞նչպէս կը պահանջէք որ նրա յիշատակը յարգողները հայութիւնը մոռանան կաթոլիկութիւնը պահելու համար», բացականչեցին հայութեան խիզախ ախոյեաններն, որոնք Վապուէոն Վ.ի ամենակախօյն կառավարութեան տակ անգամ սկսեց հակապապական այն մաքառումը, որի ազդեցութեան ներքոյ հայութեան զգացումները, մեր հռոմէադաւան համարիւնների մէջ օրէ ցօր բորբոքելով, յառաջ բերաւ ազգային-գիտակցութեան այն բուռն արտայայտութիւնը, որի դրդողներէից շատունի անգամ ջղերը կտրտուելով, ստիպեցին նրան յետոս նահանջել այն քաջահոգի բանակի առաջ, որի դրօշակը գեռ մինչև այսօր անասան կը մնայ շնորհիւ հռչակաւոր հանգուցեալ Լճֆիաճեան Վրիգոր վարդապետի՝ նորա յետնորդաց և Պօլսի գրութէ ամբողջ շայ-հռոմէական ակնուպետութեան ձեռքին, էլ չը յիշելով այնպիսի հեղինակաւոր անձանց վերադարձը նախահարց եկեղեցու ծոցը, ինչպէս ևն Սատաթիա Վարապաշեան, Նորայր Ֆիւղանդացի, Սուքիաս Պարոնեան, Սաղաքիա ()րմանեան, և այլն:

* * *

Վաթրջեանի և Խորէն վարդապետի պայքարը ոչ թէ երկու անհատների անձնական հետամտութեամբ սկսուած բանակուիւ պիտի լինէր, այլ պապականութեան կամ հայոսութեան յաղթանակի խնդիր:

Ազգային այս մեծ դատը պիտի վարէր հիմա Խորէնը:

Որովհետև խնդիրը հասարակաց դատաստանի առաջ պիտի պարզուէր, ուստի ամենալաւ միջոցը պիտի լինէր եկեղեցեաց մէջ

արած ատենախօսութիւններն: Ասելով քարոզչի որոշման մասին Վաթրժեանի ճակատամարտը ընդունելու վերաբերմամբ, Պերայի եկեղեցին կիսով չափ հռոմէական հայերով էր լցուած, որոնց մի մասը զայրոյթ զգալով Վաթրժեանի ծայրայեղութեան դէմ, եկել էր գոհացում ստանալու. միւս մասը՝ («անպարտելի») համարելով պապի անձնուէր արբանեակը, եկել էր քիթ տակից խընդալու յանդուգը ընդդիմախօսի վրայ... բայց այդ խնդալու տրամագրութիւնը շուտով խանգարուեց, երբ քարոզչի առաջին հարուածները այն կողմը ուղղուեցան, ուր նրանք բնաւ չէին յուսար:

Վաթրժեանի համախոհները միամտաբար ենթադրել էին թէ՛ Կորէն վարդապետը պիտի վեր կենայ ու մի առ մի սկսէ հերքել այն շրջած ու խճճած տեղիսները (thesise), որոնցով լցրել էր իր գիրքը խարբախ աստուածաբանը: Բայց քարոզիչը վարվում է այն ճարտար ռազմագէտի պէս, որը յանկարծական շարժմամբ տիրապետող կէտերը գրաւելով, ստիպում է թշնամուն զինաթափ լինելու: Արդարեւ առաջի խօսքը, որ արտասանեց նա, եղաւ ջախջախիչ դատապարտութիւն այն հիմանց դէմ, որոնց վրայ հաստատել էր Վաթրժեանը իր սոփիստութեան ամբողջ շէնքը:

«Ո՞վ ասեց ձեզ թէ՛ Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցու վարդապետութիւնները պարունակուած են այլ և այլ տիրացուների հնարած թերատապառամների մէջ», իր յատուկ կորովով՝ յանկարծակի հարց է դնում քարոզիչը: — «Ո՞չ, Վաթրժեանի հաւանած անհատները չեն մեր դաւանած եկեղեցու վարդապետները, այլ աւետարանիչք և մեր հայրապետք, այլ Ս. Դուսաւորիչ, Սահակ, Սեբրովբ, Լզնիկ, Սանդակունին, Սովսէս ու անյաղթն փիլիսոփայ Գաւիթ մինչև Շնորհալին՝ Սերսէս, և նոցա հեղինակած Սաշոց ու Շարականն են մեր եկեղեցու կրօնագրքերը և օրինագրքերը, որոնց գծած սահմանից դուրս մենք չենք կարող ուրիշ վարդապետութիւն ճանաչել... խօսք՝ ունի՞ք սոցա դէմ՝ յայտնեցէ՛ք, եթէ ոչ՝ էլ ինչո՞ւ կը ճգնէք սղորմելի ճամարտակութիւնները անդրդուելի ժայռեր շարժելու միջոց շինել, ո՞ր եզուրիթեաններ...» գոչեց ատենախօսը այն ազդու ձայնով, որով կը խօսէ ինքնավստահ վարժապետը չարաճճի աշակերտների հետ: Հակառակորդի շինութեան հիմքը միանգամայն խարխուլելով, պերճախօս ատենաբանը հասնում է այն սահմաններն, ուր կը հասնեն միայն ժայռերի տակից դուրս բորժ-

կած բոցեղէն սիւնը կամ գետնի տակ խեղդուած հրանիւթ տար-
րերը, երբ յանկարծ ժայթքում են նրանք դէպի ազատ տարա-
ծութիւնը...

Վժուարին չէ մակաբերել թէ՛ այս ոգեւորութեամբ և հրմ-
տութեամբ երկու ժամի չափ արած բեմախօսութիւնը ինչ տղա-
ւորութիւն պիտի գործէր ունկնդիրների վրայ: Վժուար չէ նաև
գուշակել թէ՛ հազարաւոր ժողովրդի վրայ թողած հիացումը ի՛նչ
արագութեամբ արծարծուեց ամբողջ քաղաքի մէջ:

Վաթրջեանի գատավճիռը արդէն այդ օրից տրուեցաւ: Բայց
Խորէնի գատը դեռ չէր սկսուած. նրա հաշիւները պապականնե-
րի հետ դեռ երկար էին և չէին կարող մէկ կամ երկու քարոզով
վերջանալ: Աւստի, կանոնաւոր պատերազմի յատակադիժ կազմե-
լով, սկսեց եկեղեցիների մէջ ամբիոնի բարձրութիւնից շանթա-
կոծել չարանախանձ հակառակորդների ջոխերը:

Այդ հոգեշունչ քարոզների բովանդակութեան վրայ գէթ
բաւարար տեղեկութիւն տալը այս գրութեան անձուկ սահմանից
բոլորովին դուրս է: Այդ վեճի և միանգամայն ազդաշէն բեմ-
բասածութիւններն՝ ամենայն հարապատութեամբ մի օր հրապա-
րակ հանելը՝ հեղինակի անհրաժեշտ պարտաւորութիւնը պիտի
լինի: Այստեղ հարեանցի կերպով միայն կը յիշատակենք այն
բնաբանները, որոնք նիւթ եղան նրա քարոզներին: Այդ բնա-
բանները երկու կարգի կարելի է բաժանել. նախ՝ Հայաստան-
եայց եկեղեցու ըստ ինքեան ունեցած արժանաւորութիւնները,
երկրորդ՝ հռոմէական եկեղեցու հետ բաղդատմամբ իր ունեցած
գերադանցութիւնները: Ա՛մսնորոյ բնաբաններն այսպէս դասա-
ւորեց.

Ա. Ա. Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելականութիւնը, Բ.
Հայաստանեայց եկեղեցու սրբութիւնը և ուղղափառութիւնը, Գ.
Հայաստանեայց եկեղեցու աւետարանական ազատ հոգին, Դ.
Հայաստանեայց եկեղեցու վեհութիւնը ու բարձրութիւնը լուսա-
ւորութեան նկատմամբ:

Բ. Ա. Հռոմայ եկեղեցու վարդապետութեանց հետզհետե
կրած փոփոխութիւնները, Բ. Պապական գերիշխանութեան քր-
իստոնէական ոգւոյն հակառակ լինելը, Գ. Պապերի նողկալի
կեանք ու գործերը բաղդատմամբ հայոց հայրապետների առաքե-
լական լինթացքի և ուղղութեան հետ, Դ. Պապական հաւատա-

քննութեան և այլ սոսկալի գործերի լուսաւորութեան և յառաջ-
դիմութեան հասցրած չարիքը:

Եւհա այս նիւթերի վրայ էին Խորէն վարդապետի ամիսնե-
րով խօսած քարոզները, որոնց արձագանքը և ազդեցութիւնը
այնչափ մեծ եղաւ, որ Պօղոս պատրիարքը, ինքը ևս ոգևորուե-
լով, գալիս է յատկապէս Պերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ու
խուռը բազմութեան մէջ Խորէն վարդապետի արժանիքը և հայ
եկեղեցուն մատուցած ծառայութիւնները թուելով, վարձատրում
է նորան Զայրափոյն Լարբապետի կոչումով, որին արժանանալը
այն ժամանակներն չէր կարելի այնպիսի դիւրին միջոցներով,
ինչպէս է՝ շողմարարութիւնը, քսութիւնը, քծնիլը և այլ այս-
պիսի բարեմասնութիւններ...:

Եւս անցքը տեղի ունեցաւ 1865 թուին, Օգոստի վեր-
ջերում: Պ. Ստեփան Փափաղեանի «Պամանակ» լրագիրը, որ
այն ժամանակուայ երիտասարդութեան օրգանը կարող էր համա-
րուիլ, շտապեց իր ջերմ համակրութիւնը յայտնել Պօղոս պա-
տրիարքի արած գնահատութեան «արժանի վարձատրութիւն» վեր-
նագրով յօգուածներ նուիրելով Խորէնին, որը քիչ յետոյ ընտ-
րուեցաւ գերատեսնապետ Կրօնական ժողովի, անգամ Խառն ժո-
ղովի, ևայլն:

Խորէնի յաղթանակները տեսնելով, Հասուն և Վաթրջեան
անգործ չը մնացին, այլ ազգային դատաստանի առաջ ջանջախ-
ուած, փորձեցին դատը վաստակիլ օտար դատաւորների ջատագո-
ւութեամբ: Ուստի Ֆրանսիայի եղուիտների ազդեցութեան կըր-
թնած սկսեցին դատափետել հայոց եկեղեցին նրանց յայտնի օր-
գանի «Le Monde»-ի մէջ: Եւ նորհիւ իր լեզուագիտութեան և անըս-
պառելի կորովի՝ Խորէնը նետվում է լրագրական ասպարէզ Հայ-
աստանեայց եղեղեցու պատիւը օտարների առաջ պաշտպանելու
համար: Ի՛նչ եղուիթական «Եւ Ս՝օնտը» մերժում է տպել
նրա պատասխաններն. այն ժամանակ հայ վարդապետը Ֆրան-
սիայում ունեցած յարաբերութիւններով յաջողում է «Union Chre-
tienne» կրօնական թերթը ձեռք գցելու, որի էջերում հիւրըն-
կալուեցան նրա ամենայն պատասխաններն հայարիւն եղուիտների
յարձակմանց դէմ, որոնք, դորանով ևս իրանց վրէժները ուղա-
ծին չափ չը կարողանալով լուծել, սկսեցին Պօլսի օտար թեր-
թերը ևս գրգռել հայոց դէմ՝ մերթ կրօնական մերթ ազգային

այլ և այլ փափուկ խնդիրներ յարուցանել տալով: Արոշելով դիմադրել ուր որ էլ լինի, Խորենը բաւական մաքաւեց մանաւանդ Պօլսի գաղղիական և յոյն թերթերի դէմ, զանազան հարցերի մէջ բանակռիւններ վարելով, հայոց եկեղեցուն «Վրիգորեան և հերձուածող» համարելու առթիւ: Հասունը, սրտին թունաւոր սլաքների հարուած ստանալով և իր ամենազօր կարողութեամբ ուխտ դնելով՝ մի գարկով փշրել հայոց պատրիարքներին Սուլթան Սահմէտի ժամանակներից շնորհած առանձին իրաւունքները, օգուտ քաղեց առաջին պատեհ առթից իր այդ աղբանենք դիտումը իրագործելու համար:

* * *

Ընի և Ֆուաատ փաշաների օրերն էին: Լւերոպական մեծ պետութեանց կարգի մէջ Թուրքիան իր պատուաւոր տեղն ունէր: Լուգովիկոս Վապուէոնի ամենահզօր ժամանակն էր, երբ նա ամբողջ Լւերոպայում օրէնստու գիկտատորի դեր խաղալու յաւակնութիւն ունէր: Պապի իշխանութեան անբռնաբարելիութիւնը Հռոմի մէջ բանակ դրած, Ֆրանսիական զօրքերով ապահուած, Վապուէոն Վըլ հանուր կաթողիկոսութեան «աստուածընտիր պաշտպանը» կը նկրտէր հանդիսանալու: Ընդրալեւնականաց հլու գործիք արեւելքում՝ քաղզէացի Հասունը յենակէտ ունենալով կաթողիկ պետութեանց դեսպանների պաշտպանութիւնը, այնպիսի աղդեցութիւն ունէր Պօլսի մէջ, որ շատ անգամ պետական յանցաւորների անգամ ներումն ստնելու երաշխաւորութիւն կը տար՝ հերիք էր միայն որ կաթողիկոսութիւն ընդունելու խոստում տային նրանք, Օւէյթունի ապստամբապետների հետ այսպէս չը վարվեցաւ...:

Իր այդ աղդեցութեամբ և Ֆրանսիայի ամենազօր դեսպան Բուրէի աջակցութեամբ, օգուտ քաղելով նոյնպէս Պօղոս պատրիարքի յանկարծահաս մահից, երբ տեղապահ էր բարեմիտ ծերունի Արիստակէս եպիսկոպոսը, Հասունը յաջողեցաւ Ընի և Ֆուաատ փաշաների հաւանութիւնը առնելու: Վկաթողիկ գըլխաւորի առաջնաւորութեան համար հայոց պատրիարքի քաղաքական իրաւանց վրայ: Բայց այդ զարեւոյ առանձնաշնորհութեանց յաիշտակումը աւելի քաղաքագիտական և խոհեմ միջոց-

ներով անելու համար, պայմանաւորուած էր՝ առանց արդարասէր Սուլթան Լպտ-իւլ-Լիզիկ միտքը յիշեալ ինդիքի վրայ արթնացընելու, այնպիսի մի կերպով կատարել պաշտօնական նուիրագործումը, որով ո՛չ թագաւորին դժկամակելու տեղիք լինի և ո՛չ հայ ժողովրդի խլրտման: Ուստի, որոշուած էր նախարարական ժողովի մէջ, որ այդ նուիրագործումը կատարուի թագաւորին թիւրքահայատակ քրիստոնէից գլխաւորների ներկայանալու առաջին առիթով, երբ Ղուսաւորչական հայոց ներկայացուցիչը պիտի կանգնէր ո՛չ թէ հունաց պատրիարքի մօտ, երկրորդ տեղում, այլ Հասունից յետոյ, երրորդ աստիճանի վրայ, մինչդեռ Պօլիս նուաճող Սուլթան Սուհամէտ Ի-ի օրից ի վեր հայոց պատրիարքները երկրորդ տեղն ունէին Թիւրքիայի բոլոր այլազան կրօնապետների մէջ: Փոխել տալով հիմա այս արարողական սովորութիւնը, Հասունը կուզէր ո՛չ միայն բարոյական հարուած տալ հայոց պատրիարքի պատուին, այլ և նրա իրաւանց առաւելութիւններն սեփականէր իրան, մի տեսակ պաշտօնական վաւերացմամբ ստորագասել տալով նրան հայ կաթողիկ ինքնահնար «կաթողիկոսին»: Կորուստ՝ յաջողութեան դէպքում, անփոխարինելի պիտի լինէր հայոց համար, ուստի Խառն ժողովը շտապեց բողոքելու, թէպէտև այդ բողոքը մնաց առանց հետեանքի:

1868 թուականի յուլիս ամիսն էր և Սուլթան Լիզիկի գահակալութեան տարեդարձն: Թիւ ինչ փառաշուք հանդէսներով էր կատարւում հանգուցեալ մեծահոշակ կայսեր տօնը—աւելորդ է այդ մասին երկարել: Կայսերութեան նախարարք և աւագանիք, մեծ պետութեանց ներկայացուցիչներ և ամեն ազգի կրօնական պետերը կը պատրաստուէին արտասովոր փայլով շնորհաւորելու Օսմանեան հլօր պետութեան գահակալը: Լմենքը արդէն պատրաստ էին Տօլմա-բախէի հռչակաւոր պալատի մէջ փաշա֊տայրէի դահլիճում, ուր օսմանեան պերճ հիւրընկալութեան սովորական արարողութիւններն կատարուելուց յետո՛ւ պէտք է վեր ելնէին այն մեծ սրահը, ուր թագաւորը պիտի ընդունէր: Հայ ազգի ներկայացուցիչը՝ Տեղապահ Լրիստակէս եպիսկոպոսն էր, ունենալով իւր հետ միասին Խորէնը, Նոյնպէս արդէն եպիսկոպոսի աստիճանով: Դերուկ հայ կրօնականը, կեանքի մէջ առաջին անգամ այսպիսի մի փառահեղ հանդէսին ներկայ գտնուելով, ընտկան էր որ բաւական շփոթուէր, բայց այդ շփոթումն

աւելի ևս մեծ պիտի լինէր, երբ յանկարծ հրաման եղաւ նրան՝
Թագաւորի առաջ Հասունից յետոյ կանգնիլ: Այլալուած ծերու-
նին մտածելու անգամ ժամանակ չունէր, երբ մի քանի վայրկեան
էր մնացել դէպի վեր բարձրանալու համար: ()րհասական էին
այս վայրկեաններն, որոնց մէջ հայ ազգի բազմադարեան իրա-
ւունքները զոհ պիտի գնային որ և է մի բաղախնդիր եզրուի-
տին: Բայց Խորէնը այստեղ էր: Արիտիկական ըոպէի մէջ փայ-
լակի արագութեամբ մտքի նոր շողով լուսաւորուելը արդէն նրա
հանճարի յատկանիշն էր... Բաժաբեր հրամանը ստացածին պէս՝
էլ առանց տատանելու, իր քայլերը ուղղեց դէպի Ալի փա-
շան, բողոք յայտնելով անօրինակ բռնարարութեան դէմ: 'Արբա-
միտ դիւանագէտը առերևոյթ համակրութիւն ցոյց տալով բողոքի
օրինաւորութեան, նախարարաց ժողովին ուշադրութիւնը խոստա-
նալով, համոզել ուզեց, սակայն այս հանդիսաւոր վայրկեանի մէջ
եղած հրամանին նայիլ միայն: Խօսքը հազիւ աւարտած վրայ հա-
սաւ պալատական արարողապետը նշան տալով վեր բարձրանալու
համար: Հասունը, յաղթութեան գրօշակը ձեռին, նետի պէս դէպ
յառաջ սլացաւ: Ուժաթափ խեղճ տեղապահը, հոսանքի ուժից
քաշվելով, մեքենայական շարժմամբ ինքը ևս նոյն կողմը ուղ-
ղուեցաւ. բայց մի բուն ձեռք թևից բռնելով, այնպիսի ուժով
ձգեց, որ ծերուկ Տեղապահը մի քանի քայլ յանկարծ մղուեց:
Ուշքը կորցրած, հազիւ կարողացաւ երկու խօսք ասել. «ի՛նչ
կընես, Խորէ՛ն» հարցնելով, և Ալի փաշայի դէմ մահացու
յանցանք գործելու երկիւղից դողալով: «'Աճ'րս, սրբազան,
դո՛ւրս յետևիցս, լաւ է դատուինք ու պատժուինք, քան թէ մեր
ձեռքով ազգի և եկեղեցու նուիրական իրաւունքները զոհենք»
դարձրեց Խորէն հուժկու ձայնով:

Տեղապահը և նրա անվեհեր ուղեկիցը այսպիսով դուրս գը-
նացին, ամեն դալիք աչքի տակ առնելով, գէթ Հասունից վար
չը կանգնելու համար: Ալի փաշան, չիմանալով ինչ անել ան-
ակնունելի սկանդալը խեղդելու համար, հնար կը մտածէր: Թա-
գաւորը, դուրս գալով, կընդունէ տիեզերական պատրիարքի ող-
ջոյնը, նոյն ժամայն հարցնելով «Այրմէնի բուհանի նէրտէ»:

—Տէր, անակնկալ հիւանդութեան պատճառաւ, նա կարող
չեղաւ իր հաւատարիմ հպատակութեան զգացումները դնել Ձեր
գահոյից ոտի տակ, պատասխանեց հնարամիտ Ալի փաշան, բութ

լոր դեւերի անէծքը թափելով մտքի մէջ այդ՝ հարիւր անգամ՝
գեաւուր «րուհանիի վրայ»:

Եւ այց եղածը եղաւ ու տաճկահայոց պատրիարքների վայելած հինգ հարիւր տարուայ իրաւունքները այսպէս ազատուեցան Հոռմայ վամպիրի բովերից:

Խորէն եպիսկոպոսի քաջագործութիւնը օրուայ դիւցազնութիւնը եղաւ, որի յիշատակը դեռ թարմ է մնացած մինչև այսօր ևս, որպէս և յաւերժացած է ժողովրդի մտքի մէջ այն անցքերի յիշատակը, որոնցից գէթ մի երկուսը մէջ կը բերենք հետեւեալ տողերում:

II

1872 թուականն էր, դեկտեմբեր ամիսը: Նօրէյասի աղէտաձայն մունչիւններն Նօսֆօրի միացնող ծովերը ալեկոծելով, միշտ ծանր ճնշման ու տխուր նախազգացումների տակ կը պահէին փափկազգաց պօլսեցիների սիրտը: Եւ այց ծովային անբաղդութեանց համար հառաչելով, մեր խեղճ ազգայիններն չէին զգում ընաւ այն աղէտը, որ պիտի պայթէր իրանց գլխին նոյն իսկ քաղաքի մէջ և շուտով:

Նգիպտացի մեծահարուստ և եւրոպագէտ Խալիլ Հէրիֆ փաշան արտաքին գործոց նախարարն էր. նորանից էր կախեալ այլազան դաւանութեանց գործերի տնօրէնութիւններն: Վստիւլ-Վիլի սիրեցեալ որդի Նուսուֆ Վզէտտին էֆէնտին միւշիւրի՝ մարէշալի՝ տիտղոսով կայսերական թիկնապահ զօրաց վաշտը կը կառավարէր: Սրա ցանկութեամբ, բայց զինուորական նախարար Իւսէին Մէնի փաշայի թեւադրութեամբ, որոշուած էր մի մեծ զօրանոց և զօրահրապարակ շինել այն լայնատարած հողի վրայ, որը, Պերա Պանկալթիի մի մեծ մասը կաղմելով, այսօր՝ առ նուազը՝ մի միլիոն բուրլ արժողութիւն ունեցող ազգային մեծ աւանդ է, որը սակայն հայոց համար իր ունեցած նուիրական նշանակութեամբ միշտ աւելի թանկ է եղած, քան թէ մեծաքանակ ոսկու մի որ և է փոխարինութիւնը: Հազարաւոր հայերի ոսկորներ են ամբողջուած այդտեղ, որոնցից իւրաքանչիւրի վրայ հայ քահանայի ալէլուիան ու շարականն է երգուել, հազարաւոր որդւոց ու ծնողների արցունքը նուիրագործել, համբոյրը դրոշմել:

Պերայի հայոց գերեզմանոցն էր դա: Հանգչած են անդ Յակոբոս Վ. կաթողիկոսն ու մի շարք եպիսկոպոսներ, ուր միակ տեղն էր հայրենագուրկ հայի՝ օտարի նախատինքից ու եղբօր նախանձից ազատ մնալու: Բաց յայդմանէ, Պերայի հանգստարանը թանգ էր տաճկահայոց համար և այնպիսի պատմական յիշատակով, որ նրա կորցնելը մի և նոյնն էր թէ՛ կորցնել օսմանեան գահին ցոյց տուած ամենամեծ հաւատարմութեան մի ապացոյցը, նա գերազոյն շնորհն էր, որ խնդրեց, չը գիտեմ որ սուլթանից նրա վանցի ծառայ՝ այլազ Վէորգը, թագաւորի կեանքը սոսկալի փորձանքից ազատելու համար:

Եւ, հա թէ ինչ է վկայում աւանդութիւնը: () օսմանեան աշխարհակալութեանց սաստիկ ժամանակներն, երբ վէզիրների ահեղ բանակներն մերթ լլ ինննայի դռները կը ծեծէին, մերթ Խուդա-Պեշտի, Հունգարացոց թագաւորներից մինը մտադրուեցաւ վերջ դնել պատերազմասէր սուլթանի կեանքին հետեւեալ հնարքով: Սկեղէն արկղի մէջ դարսել է տալի՝ իբր աղամանդներով լցուած՝ տուփեր, բայց որոնք կործանիչ նիւթեր էին պարունակում իրանց մէջ: Երկղը բացած ու տուփերը շարժած ժամանակը սրանք պիտի պայթէին: Չարանենգ թագաւորը այս անգին գանձը՝ իբր նշան իր խոնարհ ակնածութեան՝ սուլթանին պիտի ուղարկէր: Եւստ այսմ ի մտի ունէր նա, ի հարկէ, որ օսմանեան խրոխտ գահակալը բնաւ չի զիջանի մի սինլըր «գեաւուրի» առաջ, ինչպէս իր դեսպանն էր, բանալ արկղը ու մէջը գտնուած գանձի վրայ հիանալ: Հաշիւը գուցէ ճշգիւ արդարաւոր, եթէ տմարդի ձեռնարկութեան առաջը չը շտապէր առնելու Հունգարիոյ թագաւորի սենեկապետ Վրիգորը, որը նոյնպէս վանցի մի հայ էր, Վէորգ այլապի եղբայրը թէ ազգականը: Խմանալով որ և է կերպով գիւային մեքենայութեանց խորհուրդը, և, մտածելով, որ սուրբ Վարապետ ու Վարմիր լլ անք, Եւսաւորիչ և սուրբ Վարեկ իր հայրենի երկրի վրայ են, որի տէրը մուսուլմանների խալիֆն է, այլ ոչ Հունգարացոց թագաւորը, մտածելով դարձեալ, որ խալիֆի մատուցած ծառայութեան փոխարէնը պիտի ստանան իր «բիւթիւն ազգը ու իր աղպրտիքը, իր պատրիարք ու տէրտէրները», կրօն ու հայրենիք սիրող ջերմեռանգ հայը անձնուիրական որոշումն է անում՝ թէկուզ իր գրկի գնով՝ ջանք անել խափանելու ուխտանենգ թագաւորի մտա-

ժած չարիքը: 'Նախ քան անգին ընծայով գեսպանի Պօլիս ուղևորուիլը, շտապում է նա իր հաւատարիմ հայ ընկերներից մէկի՝ ձեռքով լուր ուղարկել Վէորդ այվազին խալիֆի գլուխը գալիք պատուհասը նրան շուտով իմաց տալու համար:

Հունգարական գեսպանութիւնը երբ Պօլիս է հասնում, Վէորդ այվազը, գլխի պատասխանատուութեամբ, ամեն ինչ արդէն յայտնած է լինում սուլթանին:

Հասնում է գեսպանութեան ներկայանալու օրհասական ժամը: Իբր թէ թագաւորին անձամբ մատուցանելու համար, ոսկեղէն արկղը ձեռին գեսպանութիւնը պալատ է ընդունվում: Քայց ի՞նչ պատրանք, փոխանակ թագաւորին սրահը առաջնորդելու, տանում են նրանց մի առանձին հրապարակ և ստիպում են գեսպանին՝ թագաւորի համար բերած ընծան՝ նախ իր ձեռքով այն տեղ բանալու: Տիրանուէր Հունգարացին այլայլման նշոյլ անգամ ցոյց չէ տալի: Ստահ քայլերով գնում կանգնում է նշանակած տեղը, և, բանալին դժոխային մեքենային տանելով, իր ամբողջ դասի հետ օգը բարձրանում...: Աղերական գէպը դղրդեցնում է ամբողջ արքունիքը: Վէորդ այվազը սուլթանի ազատիչն է լինում:

— Ինչ որ ուղում ես, խնդրիր ինձանից, իր մօտ կանչելով Վէորդ այվազին, ասում է սուլթանը:

— Տէ՛ր արքայ, ուղածս միայն երկար կեանքդ էր, պատասխանում է Վէորդը, — իսկ եթէ հրամանդ լինի, ազգայիններին համար հանգստավայր գետնի շնորհումն կը խնդրեմ:

— Տուայ, առ միշտ տուայ, վճիռ է արձակում սուլթանը, հայ ազգի սեփականութիւն դարձնելով քաղաքի փառաւորագոյն թաղին կից մի լայնածաւալ գետին, որի տարածութեան վրայ մի մեծ աւան կարելի էր հիմնել:

Եւս կերպով են ձեռք բերում հայերը Պերայի նշանաւոր գերեզմանոցը:

Պատում են թէ՛ այս օրուայ գերեզմանոցը, չը նայելով իր այնչափ մեծութեան, Վէորդին ընծայած հողի գէթ հինգերորդ մասն է ներկայացնում: Չը գիտեմ որ թուականին մեր միամիտ ազգայինները իրանց հանգստարանի մի մասը փոխ են տալիս լատիններին՝ իբր նշան եղբայրական հաւասարութեան: Եւս բարի պտուղներն էլ, հազիւ մի քանի ննջեցեալ թաղելուց յետոյ,

սէր կանգնելով հայոց սեփականութեանը, վեր են առնում՝ բըռնարար՝ մեծաքանակ գումարով կառավարութեանը ծախում, որը և կառուցանում է այդտեղ Պանկալթիի այժմեան մեծաշէն զինուորական գարոցը, զինուորական ձեմարանը, զօրանոցը, մանէժը հրապարակներով ու պարտէզներով շրջապատուած: Հաղորդում են նոյնպէս և այն թէ՝ Պերայի կողմը ընկնող գերեզմանոցի միւս մասը, որի վրայ շինուած են երկու ահագին զօրանոցներ իրանց հրապարակներով, նոյնպէս և հասարակաց պարտէզը, բոլորովին կամայական տնօրինութեամբ ընծայուած են (Իդա փաշային՝ մի եկեղեցական վատ ամիրայի քմահաճութեամբ:

Եւ թէ ազգային ո՞ր գոյքի մնացորդը ազատելու վրայ էր հիմա խօսքը, երբ Խալիլ Շէրիֆ փաշայի խստապինդ հրամանագրով յայտարարուեց հայոց պատրիարքին՝ կամ որոշեալ ժամանակամիջոցի մէջ գուրս տանել գերեզմանաքարերը ու ոսկրները, կամ թէ չէ՝ սպասել, որ զինուորների բրիգով այդ կատարուի: Խորմեանի օրովն էր այդ: Եւ զգային ժողովի կողմից գրուած բողոքագիրը ձեռին պատրիարքը գիմում է Խալիլ Շէրիֆին: Բայց սա յայտ է կացուցանում թէ՝ գերեզմանոցը մաքրելու համար վերջին պայմանաժամը՝ երեք օր է միայն տրվում...:

Եւ յայլուած դէմքով ու արտասունքը աչքին յետ է դալիս Խորմեանը դաժան վճիռը ժողովին յայտնելու: Պատրիարքարանը ժողովուած կրօնաւորների գլխին ջուր է մաղվում, լուռ վշտակրութեան անձնատուր, մնացել էին ամենքը սուգի մէջ նստած...:

Ծանր լուութիւնը ընդհատելով, հնչում է մի ձայն, կասես՝ քարանձաւներից եկող կախարդական գոչում լինէր նա, որ դէպի ճանապարհ կուգէ ուղղել խաւար գիշեր վիհերի մէջ իր հօտով մոլորուած հովիւին:

— Սրբազան հայր, ասաց Խորէնը, գիմելով պատրիարքին, — դուք ձեր գերը կատարեցիք արդէն... Հանուն Եստուծոյ ու կայսեր, յանուն մեր դարեւոր իրաւանց նախարարին՝ ձեր ձեռքով մատուցած՝ մեր աղերսագիրը խրոխտ արհամարհանաց հանդիպեցաւ... բայց արդեօք դորանով պիտի վհատի՞նք, արդեօք ի՞վ կարող երգնուլ, որ՝ Խալիլ Շէրիֆ փաշայի տուած՝ այդ հրամանը մեր ողորմած կայսեր գիտութեամբ ու հաւանութեամբ է: Վոնէ իմ մասիս՝ ներքին մի անդրդուելի համոզմամբ դիժ

կառնեմ պնդելու թէ՛ կայսրը բնաւ երբէք տեղեկութիւն չը պիտի ունենայ մեզ մինչև այս յուսահատութիւնը հասցնող պարագայներու վրայ: Կայսրութեան հինգ հարիւրամեայ պատմութիւնը չէ տալիս մեզ և ոչ մի օրինակ, որի մէջ տեսած լինէինք, որ օսմանեան օգոստափառ վեհապետք մեր ազգի ու եկեղեցու իրաւունքները բռնաբարէին, ընդհակառակն՝ իւրաքանչիւրը նոցանից միշտ փառաւորած է իր անունը մեր կրօնին ու կրօնաւորաց ցոյց տուած մեծամեծ շնորհներով ու հովանաւորութեամբ: Սեր օգոստափառ տէր Ապտալ-Աղիզ խան մի թէ քիչ առիթ է տուած մեզ իր հայրական սիրոյ ու հոգածութեան: Այլ թէ այս ամենը գէթ բացայայտ իրողութիւններ են, հապա էլ ինչո՞ւ վհատինք, Խալիլ Շէրիֆ փաշայի արած տնօրէնութիւնը էլ ինչո՞ւ կայսեր աչքից մեր ընկնելու ապացոյցը համարինք... յիշէ՛ք, կայսրը միշտ ողորմած է գէպի մեզ, միշտ բարեհաճ մեր աղաչանքը լսելու և մեր իրաւունքները իր հզօր հովանաւորութեան տակ պահելու: Ուստի, փոխանակ յուսաբեկ նոտելու, զօրանանք հաւատով ու կայսեր գթասիրութեան վստահ, այժմ և եթ ամենքիս ստորագրութեամբ մի աղերսագիր պատրաստենք նորա առնուն և ի գիմաց իր հաւատարիմ հայ ազգի, իրան մատուցանելով, նորա հայրական խնամքին յանձնենք և գերեզմանոցի բաղճը և եկեղեցու:

Առաջարկութիւնը տրամաբանական և համոզիչ դատողութիւնների վրայ էր հիմնուած և աւելորդ է ասել, որ լաւ ընդունելութիւն է գտնում: Եւ այն թէ ի՞նչ էր նշանակում ազգի կողմից կայսեր աղերսագիր մատուցանել, դրա ազդեցութիւնը շատ լաւ էր ըմբռնում նրանցից ամեն մէկը, երբ հարիւրաւոր կրօնականներից առաջնորդուած գոնէ տասը հազար բնակիչների աղաղակը Տօլմա-բախէի պալատը պիտի թնդացնէր: Միաձայն հաւանութեամբ որոշուեցաւ պէտք եղածը իսկոյն ձեռնարկել: Երբ օր էր մնացել Խալիլ Շէրիֆ փաշայի տուած պայմանաժամը լրանալուն, չորեքշաբթի էր արգէն՝ ուրբաթ օրը հիւռուէր: Այդ վերջին օրը միայն կարելի պիտի լինէր սուլթանին աղերսագիր տալ, որովհետեւ Կադի-է-Սուլթանի (մզկիթ աղօթքի) գնալու և ինդրագրեր առնելու միակ օրն էր այդ: Աղերսագիրը նոյն ժամայն այնտեղ խմբագրուելուց յետ, որոշուեցաւ հետեւեալ օրը եկեղեցիների մէջ աղօթքի հրաւիրել ժողովուրդը, ուրիշ խօսքով՝

Պօլսում մշտապէս գտնուող քսան հազարի չափ բեռնակիրները օգնութեան կանչել էր նշանակում այդ հրաւերը:

* * *

Սիւս օրը Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցու մէջ ասեղ ընկնելու տեղ չը կար, ներսը լիքը, դուրսը լիքը, փողոցները լիքը, առ քիչը տասը հազար հաճախ կար, նոյնպէս և Պերայի եկեղեցու շուրջը, նոյնպէս և գերեզմանոցի փոքրիկ եկեղեցու մէջ: Հայաստանի հաւատարիմ որդիքը եկել էին նախ իրանց հոգեւոր հայրերի հետ ազգի պահպանման համար Սիմէոն կաթուղիկոսի հոգեշունչ («տէր ողորմեան») երգելու, իսկ յետոյ ուխտ դնելու՝ միւս առաւօտ գերեզմանոցի վրայ սուրհմնների դէմ կուրծք տալու, եթէ փորձ փորձուի ազգային սեփականութիւնը բռնութեամբ խլելու: Բեռնակրութեան դաժան վիճակը չէր համապատասխանում բոլորովին նրանց հպարտ ձեւերին: Հսկայգօր այդ մարդկանց մեծ մասը Սեբաստիայիցն էր:

Ինչպէս ասում են, ընդհանրապէս Սեբաստացի պանդուխտները, թէ դէմքի վեհութեամբ, թէ ուժով և թէ հասակի բարձրութեամբ, տարբերվում են շատ զգալի կերպով վանցի, մըշեցի և բաղէշցի բեռնակիրներից: Այլ հիանալին այն է, որ ներանք շատ լաւ պահած են աւանդութեամբ պատմական իրողութեան այն յիշատակը, որով Սեբաստիայի հայերը Սենեքերիմ Լրծրունու հետ Հայաստանի այլ և այլ տեղերից այդ տեղ գաղթած նախարարների սերունդներն են, երբ Լրծրունեաց թագաւորը ստացաւ այդ երկիրը յունաց կայսրներից ի փոխարինութիւն նրանց տուած մի հայաբնակ այլ գաւառի: Լսալիս ի տխարինութեան մէջ վաստակողը Լրծրունին եղաւ, որովհետեւ հայաբնակ գաւառը յունաց ձեռքին ևս միշտ հայաբնակ մնաց, մինչդեռ Սեբաստիայի նահանգը բոլորովին օտար և հայազուրկ լինելով, գաղթականութեան շնորհիւ գարձաւ շուտով հայկական աշխարհ, եթէ չենք սխալվում, — Չորրորդ Հայոց մի մասը: Աւենալով քաջամարտիկ և պատերազմասէր ոգի, Սեբաստիայի հայերը մեծ թուով մտնում էին բիւզանդացւոց ծառայութիւնը, կազմելով առանձին գունդեր Ղանուբի ափերը սլաւ ու բօլղար շահատակութեանց դէմ պաշտպանելու համար: Այլ այսօր իսկ, ինչպէս հաւաստացնում են ի մտոյ խմացողները, սուլթանի թիկ-

նապահ գունդերի կողքը գլխաւորապէս Սերաստիայի և Ղախարէքիւրի կողմերի մուսուլմաններին են: Ահա այս մարդկանց հայ արիւնակիցներն պիտի ուղեկցէին ուրբաթ օրը եկեղեցականաց պատգամաւորութիւնը դէպի Տօլմա-բախէի պալատը:

* * *

Այնքոյիչեալ օրը պատգամաւորութեանը առաջնորդում էր գործի սկզբնապատճառ՝ Խորէն Վար-Վէյը, ունենալով իր հետ թէքիրդաղցի ծերունի (ձադէոս եպիսկոպոսը, ուրիշ շատ կրօնաւորների հետ միասին: Ս'ի ծայրը թափսանէի մօտ, միւս ծայրը դեռ Ղալաթիայի փողոցներում, գրեթէ մի վերստ տարածութիւն բռնած, շարժուն ամբոխը թէ ինչ տպաւորութիւն պիտի գործէր անցանդի վրայ, — հասկանալի է ինքն ըստ ինքեան: Բայց տպաւորութիւնը անկարագրելի եղաւ, երբ այս խուռն բազմութիւնը, կանգ առնելով մի ապարանքի առաջ Սալը-բազարի ու թափսանէի մէջ տեղը, յանկարծ սոսկալի որոտմամբ դղրդեցրեց օդը («անիծեալ լիցիս, անիծեալ լիցիս») խօսքերով, որոնց մէջ տեղ տեղ լսելի էր լինում և յունարէն անթեման: Բայց որի գլխին էր հազար բերանից մի ձայնով դուրս թռած այդ անէծքը...: Այդ՝ Խալիլ Դէրիֆի գլխին էր թափվում, որի պալատի առաջ և կանգնեց ժողովուրդը Խորէնի նշանով: Հայ ազգը իր առաջնորդի հետ կանիծէր այն անձը, որը մեռեալների հոգին անգամ կը սպառնար վրդովել: Հայրենասիրական ցոյցը անելով շարունակեց ժողովուրդը քայլերը դէպի յառաջ: Ճանապարհի քարափի վրայ յուզուած Բօսֆօրի փրփրադէզ կոհակներ փշրուելով, ներկայ գտնուողի մտքի մէջ պիտի յիշեցնէին Սովսէսին Փարաւոնների հալածանքներից իր ժողովուրդը դէպի Վարմիր ծով տանելիս:

Ահա և Տօլմա-բախէն, որի դռներից սկսած մինչև մզկիթը երկու կարգ սուլիւաւոր զօրքեր են կանգնած, թագաւորի պալատի ողջոյնը ընդունելու համար: Այդպիսի պատգամաւորները առաջ մղուեցին թագաւորին դէմ առ դէմ կանգնելու մտօք: Բայց գնդապետներից մինը, մտնելով իսկոյն, բռնեց առաջին պատահած վարդապետի թևից դէն հրելու համար: Ձեռքը դեռ վրան, վրայ հասաւ Խորէնը ու գոռաց ցամփալից ձայնով. ի՞նչ իրաւունքով կը յանդգնիս ճարտարապետին հրելու. ի՞նչ,

կուղես արդիլն՝ մեզ մեր թագաւորի առաջ աղօթելու... Շուտ-
րած գնդապետը հեռանում է պատգամաւորներից։ Բայց իսկոյն
երեւան է դալի ոստիկանութեան նախարար Խամայիլ փաշան, իր
հերթով ևս, հետեւեալ հետաքրքրաշարժ ընդդիմադարձութեան
մտնելով Խորէնի հետ, որը նրան արդէն ծանօթ էր։ Կօսակցու-
թիւնը ֆրանսերէն էր։

— Եմինանս, դիմում է Խորէնին Խամայիլ փաշան, — սրանք
(պատգամաւորութեան վրայ ցոյց տալով) խօսք չեն հասկանում,
դուք ցրեցէք նրանց, հասկացնելով որ այստեղ չէ կարելի կենալ։

— Ի՞նչպէս կարող եմ ցրել սրանց, երբ սրանք իմ ընկեր-
ներս են, և եկած են հետոս ամենակարեւոր աղգային պաշտօ-
նով։ Սիւթէ կարող էք, փաշայ, թագաւորի հաւատարիմ հպա-
տակներին հրամայել, որ իրանց օգոստափառ Կայսեր չը տեսնեն
ու նորան չ'օրհնեն։ Խնդրեմ, փաշայ, հանգիստ թողնէք մեզ,
որ նուիրական պարտքերս կատարենք։

— Ընկարելի է, սրբազան, միայն ի շնորհս ձեր այսչափը
կարող եմ անել, որ թող տամ ձեզանից գէթ մի քանիսին այս
տեղ մնալու, այն էլ երբ միայն կը ցրուի ձեզ շրջապատած այս
խուռն ամբոխը։ Ընտրեցէք ուրեմն սրանց միջեց մի քանի խե-
լահաս անձինք թագաւորին աղերսագիրը ներկայացնելու, իսկ
մնացեալներին «հայտէ» ասեցէք։

— Սրանք ամենքն էլ, փաշայ, խելահաս են և լաւ գիտեն
իրանց կատարելիքը... ես սրանց ստորնագոյններից մէկն եմ...
մի բռնաբարիք մեզ, մեր սիրտերը լիքն է ցաւով, ուրեմն մի ա-
ւելցնէք մեր ցաւը։

— Ո՛ր, բայց ի՞նչպէս կարելի է, Եմինանս, որ այսչափ բազ-
մութիւն թագաւորին դիմէ, միթէ անտեղեակ էք այս կարգերին։

— Շատ բարի, բերէք ուրեմն մի բատարէա մեզ այստեղից
ցրելու... մենք պատրաստ ենք արիւններս այստեղ թափելու,
եթէ մեզ թոյլ չը տրուի թագաւորի գթութիւնը խնդրելու։

— Եթէ այդպէս է՝ ուրեմն՝ ձեր բաղդը ձեր ձեռքին և
Լստուծոյ կը թողնեմ։ Ինչ պիտի լինի՝ թող լինի՝ Լալահի կամ-
քը կատարուի։

Փաշան՝ հազիւ վերջացրած էր այս խօսքերը՝ ձին դարձրեց,
նշան տուաւ փողահարներին, և, արքունական դուռը իսկոյն բա-
ցուելով, թագաւորը դուրս եկաւ։

«Փատիշահըմըզ չօգ եաշա՛, էֆէնտիմիլ պին եաշա՛», արձագանք տուաւ օդը տասնեակ հազար բեռնակիրների որոտալից ձայներին:

— Խնչ է սրանց խնդիրքը, հարցրեց թագաւորը նախարարին: Թէքիրգաղցի ալեզարդ եպիսկոպոսը աղերսագիրը գլխի վրայ բռնած, թագաւորին ներկայացրեց, որն իսկոյն հրաման տուեց փաշային առնուլ թուղթը:

Փատիշահըմըզ չօգ եաշա՛, էֆէնտիմիլ պին եաշա՛, շարունակեց թնդալ օդը ամբողջ քառորդ ժամ:

Սուլթանը մտաւ մզկիթ: Խորէն եպիսկոպոսը մի երկու ընկերներով, մզկիթի դրան մօտ, սպասում էր աղօթքի վերջին, որից յետոյ սովորաբար աղերսատուների խնդիրն է տեսնվում: սէլամըզի աղօթքը Սուլթանը աւարտում է: Սեր պատգամաւորաց ամեն ուշադրութիւնը մզկիթի կողմն էր:

Սուլթանի որոտաձայն խօսքերից հետեւեալ բառերն է լրսվում: «...Իմ ահագին տէրութեանս մէջ հոգ պակաս էր, որ խեղճ հայերի մի թիվ հողին էիք աչք տնկել... Ինչ, մեռեալներն անգամ կուզէք իմ դէմ յարուցանել... գնացէք, ասացէք, որ հանգիստ լինեն, ես հաստատեցի նրանց իրաւունքները...»:

Իսմայիլ փաշան հաղորդում է եղելութիւնը Խորէնին...

Կարծես մոգական գաւազանի շարժմամբ բիւր մարդիկ մի ձայնով կեցցէ՛ աղաղակեցին սուլթանին, որը կառքի մէջ կամաց կամաց ձեղքելով հիացմամբ լեցուած ժողովրդի ալիքները, զուարթ դէմքով քանիցս բարեւ է տալի:

Պատգամաւորութիւնը փառաւոր յաղթանակով աճապարում է դէպի գերեզմանոցը, որտեղ մի քանի հազար բեռնակիրներ՝ ժողովուած՝ որոշել են արիւն թափել, եթէ գերեզմանոցը յափըշտակելու գան:

* * *

Լյատեղ հարկաւոր ենք տեսնում մի քանի տողով ընդհատել մեր պատմութիւնը, ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնելով այն հետաքրքիր և միանգամայն հայրենասիրական դերի վրայ, որ ունեցաւ յիշեալ գործի յաջողութիւնը պատրաստելու մէջ հայ խաթունների հարազատ տիպար մի կին՝ Սաննիկ Փեմբէ հանրմ

Բալեան: Սա, լինելով արքունի ճարտարապետ մեծահանձար Հակոբ բէյ Բալեանի երիտասարդ կինը, ուրեմն և մեծ շնորհ ունենալով Սուլթան Լազիզի հուշակաւոր մայր՝ Սալիտէ Սուլթանի առաջ, գերեզմանատան առիթով և դաժ բռնութիւններն յայտնում է նրան և սաստիկ կենդանի գոյներով նկարագրում այն յուսահատութիւնը, որ տիրել էր ազգի մէջ և՛ մանաւանդ՝ մեռելատէրերի ընտանեաց մէջ, ըստ որում «ննջեցեալների ոսկրներ հանել դէն զցելը՝ հազարաւոր հոգիների անէծքը գրգռել ասել էր...»:

Սալիտէ Սուլթանը, որ իր որդու կեանքի վրայ պահապան հրեշտակի պէս հոգ էր տանում, սրտին է առնում գերեզմանոցի գործը: Հեշտ է ասել, «մեռելների զայրոյթը գրգռել, և ո՞ւմ դէմ, — իր հարազատ որդո՞ւ...»:

Գիշերը Սալիտէ Սուլթանը երազ է տեսնում, որ հայոց գերեզմանոցի բոլոր մեռեալները վեր են կացել գերեզմաններից ու շրջապատել պալատը ու կռւում են նրա որդու հետ: Սոսկալով տեսածից, առաւօտը մայրը պատմում է որդուն երազը: Լսող հանգամանքը սուլթանի զիւրաբորբոք երեակայութեան վրայ ծանր տպաւորութիւն է գործում, և նա մտքին դնում է մի որ և է՝ յարաբերութիւն ունեցող այդ երազի հետ գէպքում բոլոր ինչ զիջանիլ: Երբեք այդ էր պատճառը, որ նա մղկիթի մէջ նախաբարներին ասաց. «ի՞նչ, մեռեալներն անգամ կուզէք իմ դէմ յարուցանել...»:

* * *

Խորէն եպիսկոպոսը, պատգամաւորութեան առաջ, նախ Պերայի գերեզմանոցը պիտի գնար՝ ժողովուրդը մխիթարելու և հանգստացնելու համար, իսկ յետոյ՝ պատրիարքարան հաշիւ ներկայացնելու: Բայց ոտը հազիւ փոխած, կենդանի հեռագիրը արդէն հասել էր գերեզմանոց և ամբողջ քաղաքի մասերը:

Հանգստարան հասածին պէս, իսկոյն պատարագիչ կանգնելով այն տեղ լուսաւորչայ փոքրիկ ժամի մէջ, Խորէն եպիսկոպոսը քարոզի է դուրս գալի պատարագը վերջանալուց յետոյ: Եւ չարամիտ հակառակորդաց բռնադատութեան տեղի չը տալու համար, կանխապէս հրաւիրած էր Պերայի ոստիկանապետը «ժողովրդեան ուրախութեան» ներկայ գտնուելու: Հակոբոս կա-

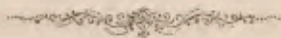
(Թուղիկոսի*) դամբանի մօտ մի բարձր տեղ կանգնելով, բանաստեղծական ոգևորութեան մէջ, դիմելով դէպի հայրապետի գերեզմանը, ասում է. «սէր, միութիւն Վո ազգիդ ներշնչելու համար, զառամ տարիքով վեր կացար Լճմիածնից մինչև Պօլիս եկար... բայց պանդխտութեան մէջ Վո հոգին փչելով, ոսկորներդ Թողեցիր մեզ յաւիտենական աւանդ, որի ամփոփուած վայրը այնչափ սուրբ է մեզ, որչափ սուրբ էին Վո գործերը...»:

Նրկար ատենախօսութիւնից յետոյ, Թողնում է Ժողովուրդը իւր աղաղակների մէջ ու շտապում դէպի Պատրիարքարան:

* * *

Հետեւեալ օրը Պատրիարքարանը ստանում է սատրապամ Սիւթէքիմ Սէհէմմէտ Իււշտի փաշայից թագաւորական Խրատէն, որով հաստատում է Սուլթանը հայոց անբռնաբարելի երաւանքները Պերայէ գերեզմանոցէ վրայ, որին ձեռք տալը խստիւ արգելում է միանգամ առ յաւէտ:

ԵՐԱԿԱՆ

*) Այս լուսահագի հայրապետը, որ եկած է եղել Պօլիս 1600 թուականներին ազգային չը գիտեմ որ երկպառակութիւնը խղաղացնելու համար, մեռնելով և թաղուելով այստեղ, Ժողովրդի մէջ, իր բարեպաշտ և ազգասիրական գործերի համար, սուրբի ազդեցութիւն է վայելում: Պատմում են թէ՛ հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսը, երբ դեռ երեխայ էր, ոտերը և ձեռները կուշ եկած, ծանր հիւանդութեամբ տառապում էր: Սրա աղքատիկ մայրը ուխտ է անում և գալիս է Յակոբոս կաթողիկոսի գերեզմանին ու շուտով կատարեալ առողջութիւն է գտնում իր սրբեցեալ օրդու համար, որն այդ օրից ամեն կիւրակէ հրաշագործ հայրապետի գերեզմանին երկրպագութեան գաւով, աղաչելիս է եղել նրան, որ հայոց կաթողիկոս լինելու շնորհը ստանայ:

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ

Ե Ի

ՆՈՑԱ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնը հաստատուէն ի վեր՝ տաճկահայոց պատրիարքութիւնը՝ միապետական էր, կենդրոնական էր:

Պատրիարքներն՝ միահեծան տէրն էին աղգային իշխանութեան, իբրեւ միջնորդ՝ ի մէջ աղգին և տէրութեան:

Պատրիարքաց այդ միապետական գրութիւնը՝ ժամանակին հարուստ ամիրայները, սկսան հակակշռել. անանկ որ ժամանակ եղաւ, որ ամիրայներն սկսան պատրիարքական իշխանութիւնը դործնականապէս վարել:

Ո՛վ որ պաշտօնի վերայ գտնուող եպարքոսին ապրաֆն էր, պատրիարքական զսպանակը՝ այդ սարաֆ-ամիրային ձեռքն էր, որ քմածին կը տնօրինէր աղգին դործերը: Նա կը գնէր զպատրիարքն և կը հանէր, առանց ժողովրդեան կամօցը և ընտրական մասնակցութեանը:

Սոյն կառավարական շարաշար կիրառութիւնը այնչափ ծայրայեղութեան գնաց, որ 1840ի տեսնները խորհող աղգայիներ, ինչպէս եաղըճի Պօղոս աղայն (Օտեանի հայրն), Արճիկեան Յակոբ Էֆէնտին և Տիվիթեան Յակոբ Էֆէնտին, գաղտնի սկսան սահմանադրութիւն մը ծրագրել:

Նոյն թուականին՝ ժողովրդեան արհեստաւոր մասն սկսաւ խլրտիլ: Ժողովրդական ցոյցեր եղան ի Բ. Գուռն՝ ընդգէմ ամիրայից բռնապետութեան, Իւսկիւտարու Շ'եմարանի բացման և փակման ու քմածին յանձանձման խնդիրն պատրուակելով: Սոյն միջոցին էր, որ ժողովրդեան առաջնորդող զխաւոր դրօշակակիրն՝ Սէյիտանէճի Իսկէնտէրն և այլք աքսորուեցան հեռու և մօտաւոր քաղաքներ՝ յօրաւոր ամիրայից թեւադրութեամբ:

Սերջապէս Ի. Ղաուր ժողովրդեան ձայնը լսեց և ազգային ուրոյն վարչութիւն մը հաստատեց, կէսն ամիրայական և կէսն էսնաֆներէ խառն կազմեալ աշխարհականաց ժողով մը, որոնց ամենը՝ 20 հոգիէ կը բաղկանային: Յետոյ հաստատուեցան **Գերագոյն** և **Հոգեւոր** ժողով ըստած մարմինները: Ղերագոյն ժողովը՝ էսնաֆ և ամիրայ խառն՝ 20 հոգիէ բաղկացեալ, և Հոգեւոր ժողովը՝ 14 եկեղեցականներէ: Ըսոնց գործադիր գրուեցաւ պատրիարքին քովն քովն **Երեմիայ** անունով մէկը, որ Կրճիկեան Յակոբ Էֆէնտին էր: Սոյն կազմակերպումէն յետոյ ալ ամիրայներն չկրցին մարտել ժողովրդեան հաւասար կենալն աղգին առջև, զի պատրիարքարանի նիւթական պիտոյքն՝ ամիրայներն կը հոգային:

յամանակակից պատրիարքներն՝ այդ ատեններ՝ միշտ երկու սուրի մէջտեղը կը մնային: Եթէ դահակաղող պատրիարքը՝ ամիրայից կողմը բռնէր, ժողովուրդը չէր սիրէր, և եթէ պատրիարքը ժողովրդեան կողմը տաշէր, ամիրայներն չէին ուզեր:

Եղգն՝ ամիրայից սոյն բացարձակ զիկտատորութենէն ազատուելու համար միջոցներ չմնաց, որ չիորձէր:

1854ին լռին կերպիւ սկսաւ մարմնանալ սահմանադրութիւնը, հանգուցեալ Պալեան Նիկողայոսի նախաձեռնութեամբ և տօքթ. Սուսիկեանի, ()տեան Ղարիբօրի, Օօրայեան Նիկողայոսի և այլոց խորհրդակցութեամբ:

Երազրութիւնը նոր ծաղկած էր, և ազգեցիկ գիրք ունէր աղգին մէջ գաղափարներ կազմելու և շինելու համար: Ըմեն օր առաջնորդող յօդուածներով լուսաբանեցին ժողովուրդը: Կ. Պօլսոյ Սէրէլ լրագիրն՝ այդ միջոցին անստորագիր՝ ()տեան Էֆէնտին կը խմբագրէր: Սահմանադրութեան ոգին և տրամադրութիւնները, և ազգին ընծայելիք անհուն օգուտներն բացատրող գեղեցիկ յօդուածներ կը գրէր շարունակ, որ ժողովուրդն լափելով կը կարգար, և ազգին մէջ սկսաւ մէկ կողմէն կրթութեան խնդիրն յառաջանալ, և միւս կողմանէ ամեն թաղերու մէջ և ի գաւառս, այլ և այլ ազգօգուտ ու հայրենասիրական ընկերութիւններ կազմուեցան:

Սերջապէս 1860 մայիս 24ին նախ ազգային սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, և ապա Երրանուպօլսեցի Սարգիս Եպիսկոպոսն պատրիարք ընտրուեցաւ: Հաստատուած սահմանադրութիւնը ազգովին էր, տէրութենէն վաւերացեալ չէր: Ըմիր

րայից բեկորներն՝ դեռ կը խլրտէին: Վողովրդականութիւնը գահակալած է:

Ամիրայից հսկայ մարմինը հակակշռելու համար, ժողովուրդական անկախ և զօրաւոր մարմին մը պէտք էր, որ Վործադիր իշխանութեան և Նիդհանուր ժողովոյն պետ լինէր: Այդ պետն՝ ընտրուեցաւ տօքթ. Սէրվիչէն Էֆէնտին, որ իւր ճարտարութեանը համար՝ այն ատեն լրագրաց մէջ հայոց Սէթէրնիկն ըսուեցաւ և ծափահարուեցաւ: Եւ իրօք շատ լաւ վարեց իւր պաշտօնը:

Սահմանադրութեամբ՝ հոգեւոր իշխանութիւնը նուաստացած էր, պատրիարքական իշխանութիւնը — որ կայսերական պէրալմինչե իսկ ուղածն աքսորելու արտօնեալ է — սանձահարուեցաւ ազգին ընտրած ժողովրդական տարերքներովն:

Այս միջոցին Երուսաղեմայ հովհաննէս պատրիարքը վախճանեցաւ, և երբ պատրիարքական նոր ընտրութիւն պիտի կատարուէր, Ներսիս-Բեկ, այսինքն միաբանութենէն, թէ դուրսէն պատրիարք ընտրելու հարցն յուզուեցաւ, և ազգային ժողովն երկպառակեցաւ և սահմանադրութիւնը տապալեցաւ ամիրայից կողմն յարող ազգայնոց ոմանց մատնութեամբն: Եւ որովհետեւ Ն. Վուռն վաւերացուցած էր սահմանադրութիւնը, իսկոյն դադրեցուց զայն, և ազգին երեսփոխանութեան կողմէն ընտրուած Վործադիր իշխանութիւնը ցրուեց, և Ն. Վուռն իւր կողմէն՝ եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ բաղկացեալ առժամայ Խառն ժողով մը հաստատեց եպարքոսական հրամանագրով:

Վողովուրդն գլխաւորապէս երկուքի բաժնուեցաւ: Սահմանադրութիւնը ուզող և չուզող: Ուզողներն՝ լոսապետ կը յորջորջուէին, չուզողներն՝ խաւարէալ:

Այս խառնակութեան մէջ՝ Սարգիս պատրիարքն ժողովուրդական ցոյցերով հրաժարեցաւ: Արկամիդիոյ առաջնորդ Ստեփան եպիսկոպոսն պատրիարքական Տեղապահ ընտրուեցաւ:

Հակառակ կուսակցութիւններն հանդարտ չէին կենար:

Մեն օր՝ նորանոր ժողովրդական յայտարարութիւններ կը ցրուէին:

Վողովուրդին մեծ մասն՝ այնչափ սէր և հաւատք ունէր սահմանադրութեան վրայ, որ Կարէփաթի օրն սահմանեց մայիս 24ին, և առաջին անգամ 1861 մայիս 24, յատուկ շուքենաւներով — զարդարեալ դափներներով և գոյնզգոյն դրօշակներով — նմանը

չտեսնուած հոծ թափորով առաջնորդուեցաւ ի Պէյկող՝ Հիւնքար-խսէլէսիի ընդարձակ և գեղածիծաղ դաշտը:

Ոգևորեալ ժողովուրդն նկատելով որ սահմանադրութեան հաստատութեան վերադարձը՝ Ն. Ղառնէն կ'երկարէր, ծայրայեղութեան դիմեց, և խուժեց ի պատրիարքարան, և պաշտօնեայնէրն բռնելով գուրս վռնտեց և պատրիարքարանի դռներն կղպելով, բանալին տարին ի Ն. Ղառն հազարաւոր՝ ժողովրդեան պատգամաւորութեամբ:

Սեբեաստիան, 1863 մարտ 17ին կայսերական Բողոքով վաւերացեալ՝ ազգային սահմանադրութիւնը վերադարձաւ ի պատրիարքարան:

Երկրորդ Պօղոս թագութեան եպիսկոպոսը պատրիարք ընտրուեցաւ, և եկաւ ի մայրաքաղաք և բազմեցաւ իւր պատրիարքական աթոռն և սահմանադրական ուխտն հանդիսապէս կատարեց Սայր եկեղեցւոյ մէջ:

Յետոյ պիտի բացատրեմ, սահմանադրութեան ստորագրիչն:

Սինչեւ ազգն ըստ սահմանադրութեան, կը պարտաւորէր իւր իրաւանց կիրառութեանը հետ, նաեւ պարտուց վճարումն կատարելու շատ անգամ կը զլանար: Այս ազգային ժողովէն ընտրեալ ժողովականք և երեսփոխանք՝ գումարման համար իրենց եղած պատրիարքական հրաւերներուն ներկայութեամբ չէին պատասխանէր:

Պատրիարքն յուսահատած, իւր խորհրդակիցներով, Ն. Ղարան կը դիմէ, և 1866 մարտ 20ին պետական հարուած մը կուտայ սահմանադրութեան, պաշտօնական յատուկ հրամանագրով, որ սահմանադրութիւնը կը դադրի իսկոյն:

Ն. Ղառն դարձեալ կը միջամտէ, և իւր կողմէն եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ կազմեալ Վարձապիր մարմին մը կ'ընտրէ, մինչև ցնոր տնօրէնութիւն:

Խորիմեան սրբազանի օրով, 1869ին ()տեան Վրիգոր Էֆէնտիի բարեխօսութեամբ դարձեալ կը վերադառնայ սահմանադրութիւնն՝ ազգին:

Խորիմեան սրբազան՝ սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն ընտրուեցաւ, բայց սահմանադրութեան մէջ գծուած բանաձևին համեմատ չուլեց ուխտել, այլ սահմանադրութեան հոգին վերայ ուխտեց:

1872ին Վերսէս պատրիարքն՝ սահմանադրութեան մէկ քանի մասերն բարեփոխել տալով՝ ընդունեց պատրիարքութիւնը:

Ոսուինեան էֆէնտին՝ իւր առանձին խմբագրութեամբ և Վերսէս պատրիարքի յանձնարարութեամբն ազգային ներքին հանձնարարութեան մը խմբագրեց 1874ին, որ թէև ինչ ինչ յօդուածներով սահմանադրութեան տրամադրութեան հետ կը հակառակէին, բայց իրար չէին վաներ: Ոստի ի փորձ, առանց քննադատութեան միաձայն հաւանութեամբ ընդունուեցաւ և վաւերացաւ ազգային ժողովոյ կողմանէ, որ մինչև ցարդ ի գործ կը դրուի, և սակայն կառավարութեան կողմանէ դեռ վաւերացեալ չէ: Վարաքննիչ զիւաններու կազմութեան հեղինակութիւնը՝ Ոսուինեանի այդ շինած ներքին կանոնադրութենէն ծնունդ առած է:

1880ին, Վերսէս պատրիարքի առաջարկութեան պաշտօնէական դրոշմը հաստատուեցաւ Վարչութեան մէջ՝ 7 անդամներէ բաղկացեալ, իւրաքանչիւրին համար բաժնուած գործերն՝ իրենց անհատական պատասխանատուութեան տակ, և ամենքը մէկէն հաւաքաբար առ ազդն պատասխանատու:

Այդ պաշտօնէական դրոշմը՝ տեսակ մը գիկտատորութիւն էր: Այդ դրութեամբ, պատրիարքն վարչապետ մը պիտի ընտրէր, և այդ պետն՝ իւր խորհրդական ընկերներն, զոր օրինակ — յարաբերութեանց խորհրդական, կրթական խորհրդական, դատական խորհրդական, տնտեսական խորհրդական, ևլն:

Այդու տարուան փորձէ մը յետոյ, լքեցին այդ պաշտօնէական դրութիւնը, և դարձեալ սահմանադրութեան վերադարձան:

Սահմանադրութեան վերաքննութեան գործն՝ Պօղոս, Սրիմեան, Վերսէս և այլք՝ հարութիւն պատրիարքաց օրով *Երազմուտի* խմբի է, բայց մինչև ցարդ անլոյծ խնդրոց մէջ՝ անլուծանելի առեղծուած մը դարձած է:

Բսել կուզեմ, 20 տարի առաջ՝ գործն ուր որ էր, դարձեալ հոն է:

Հիմա ամիսփնէք սահմանադրութեան որոշ տրամադրութիւնները:

1.—Պատրիարք եղող անձը՝ Ս. Աթմիանէն ձեռնադրեալ եպիսկոպոս լինելէ զատ, իւր հօրմէն սկսեալ՝ օսմանեան հպատակ և 35 տարին լրացուցած լինելու է:

2.—Ե. Պօղոս պատրիարքը՝ ըստ ազգային ժողովոց նախագահն է, և անոնց գործադիր իշխանութիւնը կը վարէ, և մաս-

նաւոր պարագայից մէջ՝ տէրութեան հրամանաց գործադրութեան միջնորդն է:

3.—Բնդհանուր ժողովը կընտրէ պատրիարքը՝ գաղտնի քուէարկութեամբ և բացարձակ առաւելութեամբ քուէից:

Պատրիարքական ընտրելեաց ցուցակը՝ նախ համագումար Կրօնական ժողովը կը պատրաստէ գաղտնի քուէարկութեամբ և կը յղէ առ Վաղարշական ժողովն, և սա ալ՝ ներկայացման ցոյցով մը՝ ընտրելեաց նկատմամբ իւր կարծիքն կը յայտնէ, համագումարի պատրաստած ցուցակէն՝ 5 եկեղեցականաց անունները կը զատէ, և այս ցուցակին հետ մէկտեղ՝ համագումարի պատրաստած ցուցակէն ալ կը ներկայէ Բզգային Ժողովոյն:

4.—Բնդհանուր ժողովը՝ կրնայ Վաղարշական ժողովոյն ներկայացուցած ցուցակէն դուրս անձի մը վրայ քուէ տալ. բայց պէտք է որ այն անձին անունը նշանակուած ըլլայ Եկեղեցական համագումար ժողովոյն պատրաստած ցուցակին մէջ, վասն զի եկեղեցական ցուցակէն դուրս մնացած անձի վրայ ընտրութիւն չկրնար ըլլալ:

5.—Եթէ առաջին անգամ քուէից բացարձակ առաւելութիւն չգոյանայ, երկու առաւելագոյն քուէ ստացողաց անունները Տեղապահին կողմէն Բնդհանուր ժողովոյ անդամներուն կը ծանուցուի, և երկրորդ քուէարկութիւնը օրինաւորապէս այն երկուքին վրայ կըլլայ:

6.—Եթէ պատահի որ երկրորդ անգամ քուէարկութեան մէջ երկու անձանց հաւասար քուէ ելնէ, այն ատեն երկուքէն մէկը վիճակաւ կընտրուի:

7.—Ընտրութիւնը կատարուելէն ետքը տեղեկագիր մը կը շինուի՝ զոր բոլոր բաղմականք կըստորագրեն, և պատրիարքական Տեղապահին միջնորդութեամբ Բ. Պարան կը մատուցուի ի վաւերացումն:

8.—Յետոյ պատրիարքը պիտի ուխտէ Սայր եկեղեցւոյն մէջ՝ Ուխտագրին օրինակն այս է.

«Եւթի Եստուծոյ և ի ներկայութեան Բզգային Ժողովոյն՝
«հրապարակաւ ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Տէրութեան և Բզգիս,
«և ճշմարտապէս հսկել աղգային սահմանադրութեան անթերի
«գործադրութեանը»:

9.—Ես ուխտէն ետքը, Տեղապահին պաշտօնը կը դադրի,

4. նորընտիր պատրիարքը թ. Վրան հրաւերին վրայ՝ ուղղակի
() գոստափառ կայսեր կը ներկայանայ, պաշտօնական կերպիւ իւր
պաշտօնը կը հաստատուի, և թ. Վուռն երթալով՝ կը ծանուցուի:

10.—Եթէ պատրիարքը սահմանադրութեան տրամադրու-
թեանցը հակառակ շարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ
կ'ընկնի, և եթէ հաստատուի, կը հրաժարեցուցուի:

Թէև մինչև ցարդ 3—4 հատ պատրիարքներ ընտրուեցան
սահմանադրութեան օրինօք, բայց և ոչ մէկն նոյն օրինաց ոյ-
ժով հրաժարեցուցուած են:

Վանք պատրիարքական պարտաւորութեանց:

1.—Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են սահմանադրու-
թեան սկզբանց համեմատ վարուիլ, և անոր ամեն կէտերուն ճշդիւ
գործադրութեանը ուշի ուշով հսկել:

2.—Պատրիարքը՝ իրեն եկած գործերը ո՛ր ժողովոյ կը վե-
րաբերի, այն ժողովոյն կը յանձնէ՝ քննութեան և որոշման համար:

3.—Պատրիարքական Լազիկները՝ պատրիարքէն զատ, ու-
րոշող ժողովոյն կողմէն ալ կնքեալ և ստորագրեալ լինելու է:
Լազ Թէ ոչ՝ անվաւեր կը նկատուին ըստ սահմանադրութեան:

4.—Ստիպողական պարագայից մէջ՝ պատրիարքն՝ իւր պա-
տասխանատուութեանը տակ կարող է գործել, սա պայմանաւ որ՝
եղելութիւնը արձանագրել տայ, և որ ժողովոյն կը վերաբերինէ՝
անոր յաջորդ նիստին ներկայացնելու է ի վաւերացումն:

5.—Պատրիարքը իւր բացակայութեան ատեն՝ ազգային ժո-
ղովներու մէջ տրուած որոշումները պարունակող թուղթը գեւ-
չստորագրած, կարող է անոնց վրայ իւր դիտողութիւններն յայտ-
նելով, խնդիրը կրկին քննութեան յանձնել:

6.—Պատրիարքը իրաւունք չունի ինքնին լուծել և փոխել
Կրօնական և Քաղաքական ժողովները և անոնց վերաբերեալ
խորհուրդները:

Կրօնական ժողովը՝ ըստ սահմանադրութեան, 14 անձերէ
կը բաղկանայ, և Լազային ժողովէն զաղսնի քուէարկութեամբ
կընտրուին, և երկու տարի շրջան ունին, առանց վերընտրելի լի-
նելու յաջորդ շրջանի համար:

Լազ Կրօնական ժողովը կը տնօրինէ ազգային կրօնական
գործոց ընդհանուր տեսչութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը:

Կրօնական ժողովոյ ձեռնհասութեանէն վեր եղած խնդիր-

ներն՝ նախ Համագումար ժողովոյն կը տարուի, և անդ՝ երբ չը կրնայ լուծուիլ, ընդհանրական կաթողիկոսին կը դիմէ:

* * *

Վաղաքական ժողովը՝ որ ըստ սահմանադրութեան 20 անդամներէ պէտք էր բաղկանալ, վերջին բարեփոխութեամբ՝ 14 անդամներէ կը կազմուին, և նոյնպէս երկու տարուան շրջան ունին, և յաջորդ շրջանի համար վերընտրելի չեն:

Վաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը:

Երբ Վաղաքական ժողովը իրեն եկած քաղաքական գործերէն կարևոր խնդրոյ մը լուծումը իր ձեռնհասութենէն վեր դատէ, Ընդհանուր ժողովոյն կը դիմէ:

Վաղաքական ժողովն՝ իրեն օժանդակ խորհուրդներ և հոգաբարձութիւններ ունի.

1. Ոստիկանական խորհուրդ, որոյ պաշտօնն է, ազգային դատաւարականութեան խնդիրը:

2. Տնտեսական խորհուրդ, որոյ պաշտօնն է Վ. Պօլսոյ մէջ դառնուած ազգային բոլոր հաստատութեանց և անոնց կալուածներուն մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը:

3. Վարչատնտեսական խորհուրդ, որոյ նախագահն է՝ պատրիարքական փոխանորդը, և որոյ պաշտօնն է, ընտանեկան վէճերը լուծել, և Բ. Վրան կողմէ ի պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել և որոշել:

4. Վանքերէի խորհուրդ, որոյ պաշտօնն ու պարտաւորութիւնն է՝ իւրաքանչիւր վանքի կանոնաց գործադրութեանը հրահանգել և վերատեսչութիւն ընել, եկամուտներն ու հասոյթները ըստուգել, և ծախքերը քննել ու կանոնաւորել:

5. Եկեղեցիի հոգաբարձութիւն, որոյ պաշտօնն է, ազգային կեդրոնական սնտուկին տնտեսութիւնն ու համարակալութիւնը:

6. Կրօնական հոգաբարձութիւն, որոյ պաշտօնն է՝ ազգային կտակաց տնօրէնութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն է՝ կտակաց օրինաւոր կերպիւ և կտակարարին նպատակին և դիտաւորութեանը համեմատ գործադրութեանը հսկել:

7. Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւն, որոյ պաշտօնն է՝ ազ-

գային հիւանդանոցը և անոր սեպհական կալուածներն ու եկամուտները անտեսել, և անոնց հասոյթովն ու ազգային անտուկին նպաստելը մատակարարել զայն:

8. Ըմեն թաղ՝ իւր թաղական խորհուրդն ունի, որոյ պաշտօնն է՝ թաղին ժողովրդեան ազգային գործոց մատակարարութիւնը, եկեղեցւոյ և դպրատան հոգաբարձութիւնը, աղքատաց խնամակալութիւնը, և ազգայնոց մէջ պատահած վէճերուն քննութիւնն ու խաղաղարարութիւնը:

* * *

Ազգային Ընդհանուր ժողովը 140 երեսփոխաններէ կը կազմուի, որոց 20ը եկեղեցական երեսփոխաններ են, 40ը՝ գաւառներէն կընտրուին, և 80ը Կ. Պօլսոյ թաղերէն ընտրուած երեսփոխանքն են:

Գաւառներն յատուկ սահմանադրութեան հրահանգներ ղրկուած և ընտրութիւններ կատարուած են:

Վրադէպ

ՀԱՅՈՒՅԻ ^{*)}

Մեր ազգի պատմութեան ամենահին շրջաններից սկսած մինչև մեր իսկ ժամանակները, հայ կենը գրեթէ համայն կանանց ցեղի մէջ մի բացառիկ և զարմանալի տիպար կը ներկայացնէ. մի կողմից տնարարական ու տնտեսաշահական գործունէութեան մէջ, միւս կողմից հոգեկան արիութեան ու հաստատամիտ աւանդապահութեան: Թէպէտ մեր ազգի տնտեսական ու արուեստագիտական բարգաւաճման մասին չունինք գրեթէ ոչինչ օրինավայել յիշատակութիւններ, ինչպէս և չունինք անուններն այն հարիւրաւոր ճարտարապետների և արուեստագետների, որոնք կառուցել են Երմաւիր, Գուին, Եշտաշատ, Տիգրանակերտ, Լըծն ու Լնի, այսու ամենայնիւ հայ ճարտարարուեստի մասին կը տեսնենք ազատ յիշատակութիւններ դեռ մեր նահապետաց ժամանակների համար, երբ կը կարդանք, օրինակ, այն ոսկէհիւս ու շքեղ զգեստների մասին, որ կողոպտելով կը տանին Հայաստանից Շամիրամի կամ Սեղոստրիսի զօրքերը: Ե՛հա այստեղ ինքնիրեն հարց է առաջ գալիս. որոնց աշխատութիւնն է այդ հարստութիւնը, եթէ ոչ հայ կնկայ ձեռանց, որ իր բնատուր ճարտարութեան շնորհիւ կարողացել է այնչափ աշխատել ու արդիւնագործել, որ նորա ձեռակերտը վաճառելով, ոչ միայն հայ մարդն ու հայ ժողովուրդն է հարստացել, քաղաքներ քաղաքների ետեից կառուցել, իր տնային ապրուստը բարելաւել, այլ ևս այնչափ աչքի զարնող ճոխութիւն է ձեռք բերել, որ օտար աշխարհակալներն, Եգիպտոսից սկսած մինչև Սիւրին Լսիան, Հնդկաստանն ու Բալկանները նայել են Հայաստանի վրայ ինչպէս ճոխութեան աղբիւրի ու անհատնում գանձարանի վրայ:

*) Տպագրութեան համար մեզ ուղարկուած է Պարոն Գրիգոր Նիկողոսեանի մի բանախօսութիւն, որը նա արտասանած է Պոլսում Պէշիքթաշի օրիորդաց դպրոցի մրցանակաբաշխութեան հանդիսին սրբազան նախագահի հրաւիրանքով: Տպում ենք այստեղ ատենաբանութեան այն մի մասը, որը իր հետաքրքրութեամբ հանդերձ իգական սեռի դաստիարակութեան խնդրին է վերաբերում:

Լ՛հա՛ թէ որի՛ շնորհիւ է կանգնել և Լ՛նին ո՛ր և է 150—200 տարիների մէջ, ո՛րի հրաշքով են կրկին վերականգնել հայոց մի շարք հարստութիւնները յետ ջարդվելուց ջախջախվելու ու շատ անգամ խոտի պէս հնձվելու: Լ՛հա՛ թէ որին է պարտական հայ պատմագիրն իրաւունք ունենալով կոչել մի ժամանակուայ ճոխ ու զարդարուն հայ ժողովուրդը «վեհագոյնն հանուրց հիւսիսականաց»:

Լ՛ո՛, հայ կինն է եղել այն միակ թալիսմանը, որով մեր ազգը արեան գետերի միջով անցնելով, երբեք խեղդամահ չէ եղել, այլ դարերի արանքներով անցած, դարձեալ ափ է եղել կուշտ, ճոխ, զուարթ ու առոյգ: Հայ կինն է եղել հայ ազգի քառասուն դարեան պահպան հրեշտակը, ահա՛ թէ ո՛ր էութիւնն իցն է բաղկացած այն մետաղը, որի պնդութեան համեմատ ո՛չ մի ուրիշ մետաղ գեռ չէ գտնուած, ո՛չ երկաթ, ո՛չ պղինձ, ո՛չ պողպատ և ո՛չ պլատին, այդ անմաշ, անհալ և աննման մետաղը հայ մարդն է հարկաւ, հայ կնիկն է ~~խառնագած~~ իր ամէն հոգեկան ու ֆիզիկական մասնայատկութիւնները:

Թէպէտ արդիւնաբերութեան ոգին և տնտեսական ուժը իւրաքանչիւր ազգի յարատեւութեան մեծագոյն նեցուկներից մինն է, սակայն ինչպէս գիտէք, բարոյական յատկանիշներն էլ երկրորդականներից չեն: Խսկ գալով այդ առանձնայատկութեանց, նորէն հայ կինն իր կոչման ամենաբարձր աստիճանի վրայ է եղած միշտ, ըստ որում եթէ հին և նոր ազգեր (հուգիթներ, Սափոներ, Էդրիպինաներ, Յովհաննաներ ևն յաւերժացրել իրենց պատմութեան էջերում, մենք ամենքից էլ աւելի ենք ունեցել այդպիսի անձնուրաց գիւցազնուհիներ:

Թողնենք մի կողմ պատմութեան մեզ աւանդած Վուարդները, Սանդուխտներն ու Խոսրովանոյշներն, այլ գնանք մտնենք կործանուած Լ՛նին և տեսնենք թէ քանի քանի խաթունների անուններ կան արձանագրուած այլ և այլ աւերակ հնձանների, բուրգերի, մարտկոցների և ամրոցների վրայ: Հարկաւ, եթէ գոցանից հէնց մէկն ունենային ուրիշ ազգեր, մեծահատոր գիւցազներգութիւններ հիւսած, անմահութեան յիշատակ կը թողնէին յետագայ դարերին, մինչդեռ հայերս այդ կողմից միշտ ~~անփոյն~~ ենք եղել, ինչպէս որ մնացել ենք և հիմայ:

Այս ամէնը յիշեցնելովս, ես բնաւ միտք չ'ունիմ՝ պատմութեան դասախօսութիւն անել ձեզ, այլ ցանկացածս գէթ այնչափն է, որ կարելիոյն չափ պարզ կացուցանեմ ձեր առաջ այն մեծ դերը, որ ունեցած է հայուհին մեր ազգի գոյութեան խնդրի մէջ։ Իսկ այս հարցի պարզաբանութեան հետ անմիջական կապ ունէ մեր իգական գպրոցների ունենալիք ուղղութիւնը, որը կարող է տանել մեզ և դէպի բարելաւութիւն՝ եթէ համապատասխան լինի հայ իգական սեռի բարոյական և մտաւոր յատկանիշների հետ, և դէպի անդունդ՝ եթէ կոյր հետեւութիւն և փոխառութիւն լինի օտար և խառնադանձ ուղղութիւններից։

Իայց կարելի է աւարկողներ լինին թէ՛ ժամանակակից հայուհին այլ ևս վերև մեր նկարագրած հայուհին չէ մնացած, թէ այժմեան հայ կինն և օրիորդը կորցրել են իրանց նախորդների ընդածին յատկութիւնները, ցեղային գծերը, այլ փոխուել են, այլասեռուել և խոպանացել են, ուստի ինչ եղանակաւ, և ինչ կերպ և իցէ աւանդելով նոցա եւրոպական ո՛ր և է ծրագրով ուսում, մեծ ծառայութիւն արած կը լինինք մեր ապագայի գործին։ — Ա՛յ, պարոններ և տիկիններ, եթէ եւրոպական նորաձեւութեան մէջ ամփոփելով ձեր մարմինն և երկու երեք օտար լեզուներ իմանալով կը կարծէք թէ հասած էք այն կատարելութեան, որ այլ ևս անմատչելի է տգէտ, բայց իր ազգային աւանդական յատկանիշները պահած քոյրերին, չարաչար կերպով կը խաբէք ձեզ, որովհետև արտաքին ձևերի բարեփոխումը զեռ ոչինչ ասել է. գլխաւոր բանը առանձնայատկութեանց պահպանման մէջ է, որոնց կողմից նոյնչափ բարձր են քաղաքաբնակ հայուհիներից նոցա գաւառաբնակ քոյրերը, որչափ առաջիններն աւելի կարող են փայլիլ արտաքին և սնոտի տեսքով ու ցոյցերով։ (Թոյլ տուէք որ օրինակներով, ապացոյցներով խօսեմ, այն էլ այնպիսի օրինակներով, որոնց նմանները հաւաստի եմ, իւրաքանչիւրը ձեզնից կարող է իր սեփական տեսածներից և լսածներից բերել, ինչպէս որ նոյնը կ'անեմ և ես։

Լազարէվ Հասան՝ Վալայից Լյորդում ելած կ'իջնէ Կուրուշուխ կոչուած թրքաբնակ գիւղի մօտ նախաճաշելու։ (Թուրք, քիւրտ, հայ գիւղացիք կը սարսին մօտենալու վիթխարի և խոժոռագէմ գիւցազներն, որի մնայլ հայեացքներից ջղակտոր եղած

գետինը կ'ընկնէին ամենայանդուգներն անգամ: Չօրավարի սեղան բաղմած ժամանակ գիւղից կ'ելնէ, ուղղելով քայլերը դէպի Վազարէվը, մի նիհար, զառամ, թիկնակոր և ոտաբոբիկ ծեր կին, երկար ձեռնափայտի վրայ յենուած, ունենալով հետը ցնցոտինեւնով պատած երկու փոքրիկ մանուկներ: Կ'երեւայ որ պառաւին կ'ուղեկցին իր որբ թոռները: Գողգոթուն քայլերով կ'գայ կը մօտենայ Վազարէվին և կանգ առած կը նայէ զօրավարին արձանի նման անշարժ պառաւը: Վազարէվը իսկոյն նկատելով նորան՝ կը թնդայ իր որոտալից ձայնով:

— Կանի (մայրիկ), դու հայ ես:

— Հայ եմ, կը պատասխանէ մենակերպ և հանդարտ ձայնով պառաւը:

— Ի՛նչ, ես էլ եմ հայ, սերտարն եմ, կը տեսնե՞ս զօրքերս, կ'երթամ...

Ընշարժ կերպով Վազարէվի բոմբիւնը լսելուց յետ, պառաւը կը հարցնէ թէ՛ պիտի մնայ նա Նրդրում:

— Վերջը պիտի նորէն յետ դառնամ, կը պատասխանէ Վազարէվը:

— Ի՛նչ, եթէ այդպէս է, և մեզ մենակ պիտի ձգես ու յետ երթաս, հապա դու հայ չե՞ս, կը դարձնէ պառաւը ամենայանդուգն կերպով և իսկոյն և եթ բոբլիկ մանուկների ձեռքից բռնելով, յետ կը դարձնէ նոցա, արհամարհական հայեացք ձգելով առիւծատիպ զօրավարի վրայ: Վազարէվը փոքր ինչ ապշած կը մնայ, արտասովոր կնոջ յանդուգն խօսքերից ու յետոյ նայելով քովը նստած մի ուռւս ժէնէրալի, կ'ասէ առանձին պարծանքով:

— Գեռ մի մարդ չէ եղած մինչև հիմա որ թթու երեսով նայած լինէր աչքերիս մէջ, բայց այս պառաւ հայ կինը կուգայ նոյն իսկ վրանիս մէջ նախատելու զիս:

Գուցէ դուք ասէք թէ պառաւը չէր կարող երկիւղ կրել Վազարէվից, իմանալով որ նա հայ է և այնչափ հայրենասէր մէկը: Բայց ասեցէք, կ'աղաչեմ, ո՞վ կարող է ասել որ թրքաբնակ գիւղի մի յետնեալ ու աղքատ հայ մուրացիկն ամէն ինչի տեղեակ լինէր կամ թէ իմանար էլ, միթէ սովորական արիութիւն է նոյն իսկ իր ամենահարազատ մէկի երեսին անգամ այդպէս կանգնել, երբ նա Վազարէվի նման սարսափ ազդող մէկն է:

Բայ մէջ բերելով ուղեցի ցոյց տալ ձեզ բուն հայ կնոջ

զարմանալի արիհոգութեան մի օրինակն, որից շատ աւելի փայլունները կարող էի մէջ բերել, եթէ այս մի հատի պէսները չի մանար գրեթէ իւրաքանչիւրը ձեզնից:

Իսկ թէ ո՞ր աստիճան իդէալականութեան է հասած նոյն բնական ու ինքնակաց հայ կնոջ մէջ առաքինութեան ու բարոյականութեան զգացումն, ահա մի ուրիշ օրինակ, դարձեալ այն ժամանակուայ անցքերից:

Սուսների Լյրգրումից ելնելու ժամանակներն է. Լազարէվի յորդորը և մի քանի անձանց ջանքերը Լյրգրումի հայ գիւղացւոց գաղթելու առաջը առնելու համար գրեթէ ապարդիւն կը մնան: Շարահատեալ, բռնի կերպով կը ժողովն հայ գիւղացիներին բոլոր նոցա սայլերը ռուս հիւանդներին Ղարս տեղափոխելու համար, մի հնար, որով կարելի լինէր գաղթելու միջոցներից զրկել սայլատէրերի ընտանիքները: Չը նայելով սորան, ռուսաց սահմաններից մօտիկ հայ գիւղերը տուն տեղ ժողոված արդէն ճանապարհ են ընկել: Սահմանագլխի վրայ երեք հայ պաշտօնատարներ կտրել են առաջը ու կ'ստիպեն յետ դառնալ: Աչինչ համոզում և յորդոր աղղեցութիւն չի աներ: ()ըը տարաժամ է. պաշտօնեայներից երկուսը գրեթէ կը լան խեղճերի հետ միատեղ, որոնք կ'ուղեն մեռնիլ, բայց յետ չը գնալ: Երրորդը, աւելի զօրաւոր կամք ունեցողը, կը վճռէ ծեծի տակ մի քանիսը մեռցնել քան թէ հարիւրաւոր ընտանեաց թշուառութեան պատճառ լինել: Ա՛սկսին կողակները ծեծել մի երկու առաջ ընկածներին: Լաց, ողբ, զժոխային տեսարան: Ե՛յս ժամանակ անիծող կանանց կարգից մի հրաշատիպ ու մատաղահաս աղջիկ կ'ելնէ քիչ առաջ ու աչքերից արտասուաց առու վազցնելով այսպէս կը գոչէ. «Լֆէնդի, Եստուած վկայ, մեր կեանքից չենք վախենար, մեռնիլը գիւրին է մեզ համար, մեր պատուից կը վախենանք, որովհետեւ պատիւներս առնելով, հոգեստաններս (կեանք ասել կ'ուզէ) էլ չեն առներ...»: Խօսքերը հազիւ աւարտած ուժակտուր կ'ընկնի գետին ու հեծեծանաց մէջ կը մարի:— Եսեցէ՛ք խնդրեմ՝ պատուազգացութեան այսպիսի հրեղէն խօսքեր ո՞ր ողբերգութեան հեղինակի միտքը կարող է հնարել:

Եհա՛ միւրիշ օրինակ հայուհու անգրգուելի հաստատամտութեան, որ ապացոյց է նորա յարատեւութեան և անվհատ բնաւորութեան:

Թիֆլիսի մօտաւոր գիւղերից մէկից մի աղքատ կնոջ միակ զաւակը ձիւն ձմեռը էջը հեծած կը գայ Թիֆլիս ուր և է մի դպրոց մտնելու և բաւական ժամանակ պատուարուելով այս ինչ այն ինչ համագիւղացիների մօտ, վերջապէս կը մնայ նա վերջին թշուառութեան մէջ, չը կարողանալով մի կայան գտնել: Կը գրէ իր մօրը իր կրած տաժանելի զրկանաց համար և հրաման կը խնդրէ յետ գալ գիւղը, սովամահի վտանգը ունենալով հակառակ գէպքում աչքի առաջ: Արամակը կարգաւով մայրը կ'աօէ գիւղական քահանային:

— Տէր տէ՛ր ջան, գրի՛ր ինչ որ քեզ կ'ասեմ:

Քահանայն կը պատրաստուի գրել: Թշուառ մօր աչքերը կը լցուին և մի վայրկեան, ներքին յուզմունքից, կը մնայ շնչաւոր, բայց խկոյն կարդուրուելով կը գոչէ արիւրար:

— Արթին ջան,ան (կամ) մարդ դառ եկ, ան սովից մեռի:

Այդ մօր զաւակը, պարոններ, հիմա եղակի հայազն գիտնականներից մինն է Աւրոպայի ծոցում (դա Հիւրիիսի պրօֆէսօր Յարութիւն Արեւանցն է):

Գալով նորագոյն ժամանակի հայուհեաց ունեցած պաշտօնին ժողովուրդի տնտեսական ասպարէզի մէջ, դորա մասին գէթ մի համառօտ յիշատակութիւններ անելն արդէն ամբողջ ժամեր կարող է զբաղել մեզ, ուստի զանց անենք այդ մասին խօսելը: Հերիք է միայն ցոյց տալ որ Հայաստանի գաւառաց մեծագոյն մասի մէջ, ուր դեռ մնւտ չէ գործել եւրոպական գործարանների գործունէութիւնը, այդ գործարանների գերը դեռ մինչև այսօր լիովին և մեծ յաջողութեամբ կը կատարուի հայ կնկանով: Այն է եղել և ամենամօտաւոր անցեալի մէջ, մասամբ և այժմ նոյն իսկ Կովկասի հայաբնակ գաւառաց մէջ, ինչպէս Ղարաբաղ, Վանձակ, Արևի, Երևան, Ախալցխայ, Համախի ևլն. ուր հայ կինը հակայական մաս է ունեցել և մետաքսահանութեան մէջ, և երկրագործութեան արգիւնների մշակման և խաշնարածութեան արտադրութեան՝ կաթի, բրդի ևայլն. որոնցից կամ տան պաշարն է մատակարարել այդ արիւթն և չգնահատուած մեղուն, կամ թէ վաճառի ապրանքների, գորգերի, կապերտների և այլ և այլ հիւսուածների ձեռով:

Իւրեմն, զուք տեսաք թէ ամենահեռու անցեալի մէջ և թէ մօտաւոր, հայուհին ինչ մեծ և անփոխարինելի դեր է ունեցել

Հայ ազգի պահպանման և յարատևութեան խնդրի մէջ, թէ՛ նիւթապէս աջակցելով էրիկ մարդուն և թէ՛ բարոյապէս: Վուրբ տեսաք, որ առանց այսօրուան դպրոցների նման դպրոցներ ունենալու, Հայուհին սակայն կարողացել է գուցէ աւելին ներշնչել իր որդուն և ընձեռել իր եղբոր ու էրկան, քան թէ նաև այժմու Նւրոպական բարեկարգ դպրոցները կը կարողանան անել: Վուրբ տեսաք, որ Հայ կինը և Հայ գերդաստանը ազգի փրկութեան գործի մէջ կատարել է և՛ դաստիարակների ու մանկավարժների պաշտօնը, և՛ զինագործների և զինուորների: Եթէ այսչափը նա տուել է մեր ազգին չորս հազար տարուան փորձերով, ուրեմն դատապարտելի և նաև ծաղրելի չը պիտի լինի հիմա, որ այդ ամէնի վրայ աչք դրելով, այդ ամէնը մոռանալով, վեր կենանք ասեմք թէ՛ «որովհետև աշխարհիս ստեղծելուց մինչև այսօր Հայ կինը միայն կապիկ և արջ է եղել, ուստի մայրեր պատրաստելու համար պէտք է, որ մենք ամէն կերպ ուժ տանք մեր դպրոցներին»: — Այս ասելովս, ի սէր Աստուծոյ, դարձեալ թարս չը հասկանաք խոսքերս, դարձեալ չը մեկնէք, որ ես դպրոցների կարևորութեան դէմ կը խօսիմ, ո՛չ, քա՛ւ լիցի, այլ այսչափ երկար բացատրութիւններովս, կ'ուզեմ սոսկ այն մտքի մէջ համոզել ձեզ, բայց մանաւանդ մեր այժմեան մանկավարժներին, որ մեր դպրոցները կարող են արգարև ազգին օգտակար լինիլ, եթէ նոցա ուղղութիւնը և ծրագիրը համապատասխան լինի Հայուհու աւանդական յատկանիշներուն, և մեր դպրոցները կարող են ազգը կործանել եթէ նոցա ուղղութիւնը անգիտակցական ընդօրինակումն լինի եւրոպական դպրոցների ու եւրոպացւոց պահանջներին:

Ա՛յ է միայն իմ նախաբանս և վերջաբանս, սա է միայն իմ տենչանաց և աշխատութեան միակ նպատակակէտը և սա է իմ կենաց ամենամեծ փառքը, եթէ միայն վաղ թէ անագան մարդիկ ելնեն, չուրիւրելով իրենց ոյժերը Հայուհու յատկանիշների ուսումնասիրութեան, փոխանակ Նւրոպայի փողոցներում թափթիած գաղափարաց բեկորները մեզ ինչպէս հրաշալիք տալու:

Եթէ այս ընթացքով չ'երթանք, եթէ այս կերպով չը տանենք մեր ազգի դաստիարակութեան գործը, այլ ամէն ինչ երկրպագութեամբ ընդունինք, ինչ միայն Նւրոպայից կ'գայ, հաւատացէք որ մեր գագաղը մեր ձեռքով է պատրաստուած, և մեր մեր կորուստն անխուսափելի է:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՄՏԱԾՈՒԹԻՒՆ

(Լերմոնտովից)

Մաքամոլոր, կոտրած սրտով
Նայում եմ ձեզ՝ նոր սերունդ.
Պատարկ, անյայտ նպատակով
Ընթանում էք դեպ անդունդ:

Ուսմունք, կասկածք, լուծ են դառել՝
Ծանր լծակ ձեր վզին.
Ներան, անգործ է ձեզ արել,
Ծերուկ դարձրել բնաւին:

Օրօրոցում թիւր օրինակ
Ձեր առաջ միշտ ունէիք.
Ձեր պապերից դուք շարունակ
Սխալմունք միայն տեսնէիք:

Ձեզ նորանց դարձ իւրացրեցիք՝
Պարձ ուշացած անագան.
Նշտարհումը որոշեցիք
Պծուծ ազրիւ յաւիտեան:

Որպէս ուզին աննպատակ,
Նշում ճշէ ձեզ ձեր կեանք,
Որպէս օտար նախատօնակ
Ճշէ, զի չէք կոչնականք:

Պեռ չը գործած, դուք յոգնում էք,
Յետոյ խօսում տարիներ:
Լաւին, վատին դուք նայում էք
Միշտ ստանաւիրտ անտարբեր:

Փոքրոգութիւն, տմարդութիւն՝
Սորանք են ձեր սոսկ Հնար,
Վտանգներից խուսափութիւն,
Երբ տալիս էք չարաչար:

ԵնՀամ քմաց, անդուրեկան,
Ենխտողիչ ու նիՀար՝
Դուք վաղահաս պտղի նման
Օտռից կախուած էք շուար:

Նժդեհներ էք միանգամայն
Դալարիներ ագեղացնում,
Բայց որ ընկնէք, նոյն իսկ ժամայն,
Օաղիունք գեղով են պճնում:

Վօղերի տակ ծաղրածեալ կրից
Ձքնաղ յոյսեր, ձայնք աղնիւ
Թաքցնում էք բարեկամից,
Որ չը կորցնէք ձեր պատիւ:

Դեռ նոր Հպարդ դուք բաժակին՝
Եյն բաժակին փափկութեան —
Ոյժեր, աշխոյժ զուարթադին
Սորան ընդ միշտ յաւիտեան:

Յափրանքը չէր ձեր ցանկութիւն,
Եւ ակամայ յափրեցիք,
Իսկ խնդութեան Հիւթեր սիրուն
Դուք ստորակայ արեցիք:

Ձեր սրտերը չեն բաբախում
Հրճուանօք բերկրական,
Երբ հրաշակերտ էք դուք տեսնում,
Ամ լսում երգ գերական:

Դուք ատում էք, կամ հէնց սիրում
Միշտ պատահմամբ՝ ըստ դիպաց՝
Սիրոյն ոչ մի զոհ չէք բերում
Եւ ատում էք անխմաց:

Երբ ձեր արիւնն եռ է գալի՝
Հրով բոցով ջերմացած,
Ձեր հոգւոյ մէջ անկիւղելի
Սառցոյցներ կան զաղանացած:

Նախնիների զբօսանք կենցաղ
Չանձրալի է ձեզ համար,
Խղճմտալից թէ բանախաղ,
Թէ նոցա կեանք ապիկար:

Սանհետանաք դուք աշխարհից՝
Բաղդից փառքից զրկուած,
Եւ միահաղ կատակալից
Յետ կը նայէք զարմացած:

Ոչ մի իմաստ և ոչ հանճար
Ձէք նուիրի դարերին.
Լոյս աշխարհից պանդխտաբար
Գուք կանցանէք խմբովին:

Գժեհատեալիլ այդ խումբ տգիղ
Սանցնի անհետ, անշշուենջ:
Որպէս էր նա անհանճարեղ,
Նոյնպէս կանցնի լուռ ու մունջ:

Բայց կը հասնի և այն իսկ օր,
Երբ ձեր յետնորդ՝ սթափեալ՝
Ալ դայ, որպէս խիստ դատաւոր,
Որպէս զաւակ զայրացեալ...

Նա ձեր նշխարք պիտ անգոսնէ.
Ենդոսնէ հօր յիշատակ...
Սրտնեղու թեամբ միտք կը բերէ
Ձեր բարք ու վարք խայտառակ:

Օխական

Պետերգոֆ

1887 թիւ, 2 ½ յուլիս

ՏԵՍԱՐԱՆ ԿԻՆԿԻՈՅ

Աղանա նոր ժայրաքաղաք Կիլիկիոյ.

ՍԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԻԱ

Ա.

Թե Կիլիկիա դարերէ ի վեր կարևոր դեր է ունեցած ընդհանուր ազգերու և մասնաւորապէս հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ՝ սա մի ստոյգ ճշմարտութիւն է:

Ըստ աշխարհագրութեան՝ Կիլիկեան գաւառը լայնութեան 36—37 և երկայնութեան 32—37 աստիճաններուն վրայ, Սիւրկրականի ծովափը տարածուած, 300 մղոն երկայնութեամբ ցամաք մ'է, որ հազիւ 60—70 մղոն լայնութիւն ունի: Ըրեմտեան կողմէն լեռներու գօտիներով պարփակուած և արեւմուտքէն բերրի դաշտերով զարգարուած՝ հին դարերէ ի վեր ծանօթ է իր Cilicia-Trachea և Cilicia-Pedias անուանեալ երկու բաժանումներովը:

Երկիրը կ'ոռոգուի Տաւրոսեան ցրտաշունչ բարձունքէն խոնարհող չորս գետերով, որք են, Սարս (Սիհուն), Պիլասոս (Շ'իհան), Կալիփասոս (Կէօք-սու) և պատմական Կիւրնոս (Թարսուս չայը), որ թէև երբեմն իր վճիտ հոսանքովը զԼիդիա սանդր վտանգաւոր արկածի մը կը հրաւիրէր և արծաթ ալիքները իջնալի վտակաւոր ոսկի նաւակը կը ծեծէր, սակայն այսօր այնքան պղտոր է ու տղմուտ՝ որ գուցէ մի օր, իր կաւովն ու խիճով Կիլիկեան աշխարհը միացնէ Կիպրոսի հետ և իրականացնէ դարաւոր հարցուկներու պատգամը:

Կիլիկիա այժմ կ'արտադրէ գլխաւորապէս խաղող, ցորեն, դարի, կորեկ, շուշմա, բամպակ, պիստակ, բրինձ, փայտ, ևլն: Երկրին հին անտառները ահագին քանակութեամբ նիւթ կը մատակարարէին երբեմն, մինչև իսկ Սողոմոնի տաճարին ատաղձները կիլիկեցի վաճառականներէ գնուած են ըստ աւանդութեան:

Պատմութեան մէջ Կիլիկիա կը յիշուի երբ Փիւնիկեցին Վիլիս կը հաստատուի երկրին մէջ, և իր անուամբ այս աշխարհը կը կոչուի Վիլիսիա: Յաջորդաբար յոյները և պարսիկները կը տիրեն երկրին, բայց տեղական լեռները յառաջ կը բերեն միշտ ազատ

*

իշխաններ, որոցմէ Սիւննէսիս ընտանեաց անունը կը յիշատակուի Վարեհի և Վսերքսեսի ժամանակ:

Կիլիկիոյ ժողովուրդը ճանչցուած է ի հնումն որպէս յանդուգն ծովահէն, և իրօք, իր բաղդախնդիր արշաւանքով սարսափ ազդած է մինչև Խտալիոյ սահմանները: Վրիստոսէ կէս դարու չափ առաջ Պոմպէոսի յաղթանակներէն անմիջապէս վերջն իսկ, Կիլիկոն, որ Կիլիկիոյ կառավարիչն էր (proconsul), միշտ կը գանգատէր այս անդուստլ լեռնականներուն դէմ: Այսպատիւնոսի ատեն բնիկ իշխաններու և () գոստոսի ատեն վեց ապաքաղաքներու գոյութիւնն ալ կը ցուցնեն այն հոգին, որ երկար դարերու շրջանին մէջ վառ մնացած է Կիլիկիոյ բնակչաց սրտին մէջ:

Ըստու հանգերձ պէտք է յիշել նաև որ, Կիլիկիա, գիտութեանց և դպրութեանց մէջ ալ նշանաւոր հանգիսացած է: Տարսոն քաղաքը, Վրիստոսի ատեններն իսկ ծանօթ էր որպէս մի կարևոր կեդրոն հեթանոս փիլիսոփայութեան և Կիլիկեցի հռչակաւոր անձեր են Վրիսիլէոս ստոյիկեան փիլիսոփայն, Լըարոս բանաստեղծն և Ս. Պօղոս առաքեալն:

Վկատելով որ խիստ պիտի երկարի խօսիլ Կիլիկիոյ պատմական բոլոր անցքերուն և ասորական, հայկական, արաբական, եգիպտական և օսմանեան գրաւումներուն վրայ, կ'անցնիմ անցողակի կերպով ներկայացնելու Կիլիկիոյ հայոց արդի կացութիւնը:

Բ.

Ազգային-եկեղեցական տեսակէտով, այժմ Կիլիկիա աւելի ընդարձակ է դէպի արևելեան հիւսիս և հարաւ, ուր հայ ժողովրդի մի ստուար բազմութիւն կը բնակի դարերէ ի վեր և ըստ այնմ Սիսի կաթողիկոսական թեմը շատ աւելի ընդարձակ է քան բուն աշխարհագրական Կիլիկիան:

Ըսելի որոշ գաղափար մը տալու համար, կը նշանակեմ ի ստորև Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթարկուած քաղաքները՝ իրենց հայ բնակիչներու թիւերովն հանդերձ, ինչպէս նաև բաժանումներն բուն Կիլիկիոյ, Փոքր-Ասիոյ և Սուրիոյ մէջ:

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

Սիսի	վիճակը, իր գիւղերով	հոգի	10,000
Լտանայի	» (Մէրսին, Տարսոն, ևլն)	»	30,000

Հաճընի	»	իր գիւղերով)	»	»	24,000
Հայ-Լեւոան	»	(Կեալուր տաղ գիւղերը)	»	»	12,000
Լճնթապ քաղաքը	»		»	»	13,000
Սարաշի	»	իր գիւղերով	»	»	13,000
Օւշթունի	»	»	»	»	20,000
Ֆլուսուզի	»	»	»	»	12,000
					134,000

Փ Ո Ք Ր - Ա Ս Ի Ա

Կիւրինի	վիճակը, իր գիւղերով		Հոգի	9,000	
Տարէնտէի	)	)		)	3,000
Տիվրիկի	)	)		)	10,000
Սանճըլըգի	)	)		)	16,000
Սալաթիայի	)	)		)	14,000
Լտի-եամանի	)	)		)	6,000
Եօզկատի	)	)		)	35,000
					93,000

Ս Ո Ւ Ր Ի Ա

Հալէպի	վիճակը (Վիլիս քաղաք և լէն)	»	»	5,000
Լնտիոքի	» (Պէյլան, Լէքսանդրէթ)	»	»	7,000
				12,000

Ընդհանուր գումար	»	239,000
Լճս թուոյն վրայ գումարելով մերձաւորապէս		21,000
Հայեր՝ բողոքական, կաթոլիկ, անկյիքան, գումար	»	260,000

Հայեր՝ բողոքական, կաթոլիկ, անկլիքան, գումար » 260,000
 Թէեւ կարելի չէ երաշխաւորել սոյն հաշիւներու կատարեալ ստուգութիւնը, բայց և այնպէս կրնանք զանոնք ընդունիլ ամենահաւանական թիւեր:

Վերոյիշեալ քաղաքներու մի քանին միայն, մեծամասնութեամբ կամ ամբողջութեամբ հայերէ կը բաղկանայ, իսկ մնացածներուն մէջ մեծամասնութիւնը կը կազմուի մահմետականներէ, որոնք օսմանեան պետութեան խնամքներուն շնորհիւ սիրով կը վարուին հայերու հետ:

Կիլիկիոյ մէջ հայ ժողովուրդը, իր գտնուած բնակավայրին համաձայն, մտաւորական և բարոյական կարողութիւններով, զբաղ-

մունքով ու լեզուով զանազան վիճակներ կը ներկայացնէ: Օրօրօրինակ, երբ Սարաշի, Լտանայի և Լայնթապի բնակիչ հայը արհեստով և վաճառականութեամբ կ'զբաղի, թուրքերէն կը խօսի և միտքով ճարպիկ՝ այլ հոգով տկար կը տեսնուի, անդին, լեռնային գիւղերու և քաղաքներու մէջ՝ երկրագործութեամբ կը պարապի, գէթ աղաւաղեալ հայերէն մը կը խօսի և կը սլահէ աւանդական սովորութիւններ ու բարքեր, որոց մէջ խառն են սէգ խստութիւն և անքաղաքավար վարմունք միանգամայն...:

Լյս գաւառին մէջ գործածուած հայ բարբառներն ալ իրարմէ տարբեր են և ստորաբաժանումներ ունին: Վաղաքներու մէջ մայրինի լեզուին մոռացումը կարծեմ հաղիւ մէկ դարէ ի վեր սկսած է, որմէ առաջ, տակաւին օսմանեան կառավարութիւնը Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած չը լինելով՝ երկիրը թուրք, թիւրքմէն, եգիպտացի և եէնիչէրի բռնաւորներու յարձակումներուն ենթարկուած էր և տեղացի հայ ժողովուրդն ալ ճնշումներու ներքեւ ընկճուած՝ կ'ստիպուէր հայերէն չը խօսիլ: Ուրախալի է սակայն, որ այժմ օսմանեան Վհայիաւ Սուլթանին ազատամտութեան շնորհիւ, նոր սերունդը վարժարաններու մէջ կ'ուսանի մաքուր աշխարհաբար լեզուն*):

Կիլիկիոյ ժողովրդի տնտեսական կացութեան վրայ մանրամասնօրէն խօսիլն ուրիշ առթի թողլով, առայժմ այսչափ միայն կ'ըսեմ, որ երկրին ծովեզերեայ գիւրքը, արտաքին և ներքին առևտուրը, բնական և արհեստական արտադրութիւնները և նմանօրինակ առաւելութիւնները բաւական են ամենափոքր միջոցի մէջ ծաղկեցնելու Կիլիկիան աշխարհը՝ թէ երկրագործութեան, թէ արհեստից և թէ վաճառականութեան մէջ, այն միակ պայմանաւ, որ զօրաւոր աջակցութեամբ և ընկերական գործակցութեամբ քաջալերուի տեղացի ժողովրդին բնական ընդունակութիւնը:

*) Մասնաւորապէս նկատել արժան է որ մինչև մօտ ժամանակներս երկրին հայերը, թէ ընդհանուր վարչութեան և թէ արտաքին կռիւներու մէջ, թուրք տիրապետներու գործակից գտնուած են: Եւս մի տեսակ ինքնավարական վարչութեան տէն, մի և նոյն ժողովի մէջ կը բազմէին մահմետական իշխանն ու հայ (մահրասան) առաջնորդ, Եսկիսկուոս): Իսկ երկրին վարչական կազմակերպութեան յետոյ, հայերը, որպէս հաւատարիմ հպատակ օսմանեան բարեխնամ կայսրութեան, հրաժարած են ցեղապետ իշխաններու իշխանիքէ: «Գօզան օղլու» նշանաւոր ապստամբապետը որ վերոյիշեալ կերպով մինչև 15-20 տարի առաջ կիլիկիոյ հաճնի մէջ տեղացի հայերու ձեռք ձերբակալուեցաւ:

Մասնաւորելով մեր տեսութիւնը Կիլիկիոյ կրթական վիճակին վրայ՝ ամեն լաւատեսական նկատումներով հանդերձ, չէ կարելի տխուր տպաւորութենէ մը զերծ մնալ։ Այս տպաւորութիւնը այնքան ցաւ կը պատճառէ, որքան կը տեսնենք մէկ կողմէ եւրոպացի և ամերիկացի միսիոնարներու յաջող ջանքերը և միւս կողմէ հազարաւոր հայ ընտանիքներու բարոյական թշուառութիւնը։

Երեւակայել բազմաթիւ ընտանիքներ Տաւրոսի և Ամանոսի ճիւղերուն վրայ սփռուած, որոնք տարիներով զուրկ կը մնան հայ հոգեւորականի մը այցելութենէն, որոնք չեն ճանչեր իրենց ազգն ու եկեղեցին, երեւակայել հարիւրաւոր քաղաքաբնակ ընտանիքներ, որոնք մոռցած ազգային լեզուն, և հեռացած մայրնի եկեղեցիէն՝ հազիւ կը ներկայացնեն ուրոյն ցեղային գոյութիւն մը, երեւակայել պատմական վանքեր ու եկեղեցիներ անխնամ և աւերակ, վերջապէս հարիւրաւոր հայ կղերականներ անուս, ապիկար, որոնք ժողովրդին բարի տրամադրութիւնները միան սպաննել գիտեն...—սա ինչ որ բաւական է մեր կիլիկեցի եղբայրներուն արգի կացութիւնը պատկերացնելու։

...Բայց այս ամենուն դէմ Կիլիկիոյ վիճակը յուսահատական չէ տակաւին։ Օգորաւոր տարրեր կան տեղական ժողովրդին զգացմանց և կարողութեանց մէջ, որոնք մշակուելով անտարակոյս մեծ արգիւնքներ կրնան արտագրել։ Արդէն Միացեալ-Ղնկերութիւնք վարժարաններ հաստատած են Հաճընի, Օէյթունի և Սիսի մէջ, որոնք երկրին մեծ օգուտներ կը խոստանան։ Տեղական շարժումներ ալ պակաս չեն միշտ՝ կրթութիւն ծաւալելու համար։ Ատանայի, Հաճընի, Սարաշի, Վիլիսի, Այնթապի և ուրիշ քաղաքներու մէջ ընկերութիւններ կազմուած, լուծուած, վերակազմուած և վերջապէս — թէև անյաջող — միշտ ջանքեր անպակաս եղած են 15 տարիներէ ի վեր։ Սակայն անհրաժեշտ էրայով պէտք է մի զօրանայ, հասկնալիքալ ծառային, որ կարող ըլլայ սուղ միջոցի մէջ արտաքոյ կարգի գործունէութիւն ցոյց տալու և գործնական մղում մը տալու Կիլիկիոյ ազգայնոց արհեստական, երկրագործական ու առևտրական գործունէութեան և մանաւանդ ապահովելու ազգային եկեղեցական—կեանքը։

Արմէն

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՒԱՌԻՆ ԵՒԴՈՒԿՈՑ

Ազգոկիան մի բաւական ընդարձակ գաւառ է. լայնածաւալ հովտի մը մէջ է զետեղուած քաղաքն. իւր բոլորտիք կը շրջապատեն դալարագեղ պարտէզներ և այգիներ. բլուրներն սակայն լերկ են և զուրկ հրապոյրէ: Իրմէ 8—10 ժամ հեռաւորութեամբ կը տեսնուին նահանգներն Հերեկ, Օւիէ և Կէօկեսարիա, որոց իւրաքանչիւրն ունի բազմաթիւ գիւղեր: Հիւսիսային կողմը կը տարածուի ընդարձակ դաշտ մը Պազովա և հարաւային կողմն ընդարձակագոյն մը Արդովա, որք կը մատակարարեն գաւառին ամբողջ ցորեանն: Վաղաքին և դաշտերուն մէջէն օճապոտյտ կ'անցնի Իրիս գետին մէկ ճիւղն: Վաւառին հողն բաւական բարեբեր է. կրնայ արտադրել բարեխառն կլիմայի մը բոլոր արմաթն ու պտուղներն խիստ առատ կերպով. սակայն երկրագործութիւնն, ինչպէս Թուրքիոյ բոլոր գաւառներուն մէջ, հոս ևս իր նախնական վիճակին մէջ կը գտնուի: Ազգոկիոյ միջօրէականն քիչ տարբերութիւն ունենալով Կ. Պօլսոյ միջօրէականէն, քաղաքին մթնոլորտական վիճակն ալ գրեթէ նոյնն է Կ. Պօլսոյ վիճակին: Վաւառին ջրերն շատ առատ են, թէ քաղաքին մէջ, թէ նահանգներն և թէ գիւղերն. ամեն տուն ունի մշտահոս աղբիւրներ, միայն թէ մաքուր ջուր գտնելն շատ դժուար է աստ, զի աղտոտ պողոտաներու մէջէն անցնելով կը բաժնուի քաղաքին զանազան թաղերն: Վաղաքն ունի 7,000 տունի մօտ բնակիչ որոց 1,500ն հայ են, 5,000ն թուրք և ֆնացեալքն յոյն և հրէայ: Երկրագործութեամբ կը պարապին մեծաւ մասամբ թուրքերն, իսկ արհեստով և վաճառականութեամբ հայերն: Հայերն ունին 7 եկեղեցիք, Ս. Լստուածածին (մայր եկեղեցին), Ս. Երրորդութիւն (Ս. Սարգիս), Ս. Ստեփաննոս, Ս. Սինաս, Ս. Գէորգ, Ս. Գ. Լուսաւորիչ և Վառասուն Սանկունք. ասոնք մեծ մասամբ վայելուչ շէնքեր են. քաղաքէն մէկ ժամ հեռաւորու-

Թեամբ կառուցեալ է Յովակիմ Մենայի վանքն, ուր կայ մի ծերուկ վարդապետ Սարտիրոս անուամբ, և մի քանի սպասաւոր, վանքն այժմ անխնամ թողուած է. ունի եղեր ժամանակաւ ժառանգաւորաց վարժարան մը որ լաւական թուով աշակերտներ է դաստիարակած. ունի այժմ ընդարձակ հողեր, որք եթէ լաւ մշակուին կրնան բաւական արդիւնք արտադրել: Վաղաքէն 4 ժամ հեռաւորութեամբ կայ մի ուրիշ վանք յանուն Ս. Յովհան Ոսկերեւանի, սա ևս ունի մի Սանուէլ վարդապետ և մի քանի տիրացու. սորա վիճակ ևս նախանձելի չէ: Վաղաքիս հայերն ունին ազգային վարժարան մը, որ վերջերս գրեթէ ծաղկոցի վերածուեցաւ. օրիորդաց վարժարան մը Սարգուհեան անուամբ, որոյ աշակերտուհիք դժբաղդաբար այնչափ նուաղեցան որ փակուելու հարկին մէջ կը գտնուի, ասոնց մէջ միւսթարական է տեսնել Վերսիսեան մասնաւոր վարժարանն, կառուցեալ յանուն երջանկայիշատակ Վերսէս պատրիարքին, որ քանի մը բարեկեցիկ անձանց օժանդակութեան պտուղն է, և որ իւր այժմեան վիճակին մէջ բաւական բարեկարգ է: Թուրքերն ունին 46ի մօտ մեծ և փոքր մզկիթներ, որոց ոմանք գմբէթաւոր են և հոյակապ, ունին բազում ծաղկոցներ, բայց ոչ բարձրագոյն վարժարան. վերջերս որոշում տուին բարձրագոյն նախկրթարան մը (իտատիէ) հիմնելու, բայց գեռ գործի ձեռնարկած չեն: Ըստ կը գտնուին 200 տունի մօտ հայ-հռոմէականք, որք ունին եպիսկոպոս, եկեղեցի և վարժարան: Ան մի քանի տուն հայ-բողոքականք մի փոքր ժողովարանով և ծաղկոցով: Յոյներ 200 տունի մօտ, շատ ետ մնացած են դաստիարակութեան մէջ, ունին մի եկեղեցի և մի վանք, չունին վարժարան և թրքախօս են: Էրէայներ 100 տունի մօտ, ունին սինակոկ և վարժարան, կան նաևս ժէզուիթներ վարժարանով և եկեղեցիով. պէտք է գիտնալ սակայն որ օտար եկեղեցին գրեթէ ընաւ ազգեցութիւն չէ ունեցած դաւառին հայոց վրայ: Էյոց առաջնորդարանն ունի կաղմակերպեալ սահմանադրական ժողովներ, որոց նիստեր տեղի կունենան դիւանական բարեկարգութեամբ. իւրաքանչիւր եկեղեցի ունի իւր թաղական խորհուրդն, իւր քահանայքն և դպիրքն: Վահանգեւորուն մէջ ամենէն մեծն է Օխլէ որ քաղաքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կիյնայ, ունի 2,500ի տունի մօտ բնակիչ, որոցմէ 250 տունն հայ են, սորա ունին Ս. Յակոբ անուամբ եկեղեցի մը և վար-

Ժարան մը. հայերն թրքախօս են: Օւիէ ունի 120 գիւղ իւր շրջակայքը, որոց բոլորն ալ թուրք են: Լսիէ վերջը կուգայ Վէօկեսարիա որ Եւգոկիոյ արեւելեան կողմը կիյնայ. սա ունի մի պատմական բերդ, ուրիէ շատ հնութիւններ են դանուած, ընտիր մարմարեայ արձաններ, որք սակայն փշրուած են շէնքերու գործածութեան համար: Վէօկեսարիա ունի 1,800 տունի մօտ բնակիչ, որոց 200 տունն հայ են մեծաւ մասամբ թրքախօս. սորա ունին Ս. Լստուածածին անուամբ եկեղեցի մը և վարժարան: Քաղաքին մօտ կան 80 գիւղեր, որոց մին Ղաբուաղը հայ գիւղ մ'է ամբողջ 60 տուն բնակչօք. ունի Ս. Լստուածածին անուամբ եկեղեցի. մնացեալ բոլոր գիւղերն թրքաց են: Վահանգաց երրորդն է Հերեկ որ Եւգոկիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմը կիյնայ, ունի 250 տուն բնակիչ, որոց կէսն հայերէ կը բաղկանայ. սորա հայերէն կը խօսին. ունին Ս. Ստեփաննոս անուամբ եկեղեցի մը և վարժարան: Հերեկի շրջակայքը կան 125 գիւղ, որոցմէ մին Տաղը հայոց է մի փոքրիկ եկեղեցեալ: Լոյսմ անցնինք Եւգոկիոյ քաղաքին գիւղերուն: Եւգովաի դաշտն ունի 100 գիւղ, որոց վեցն ամբողջովին հայոց են. սոցա աշունանքն են Չիֆթլիք 60 տուն, Ս. Յակոբ եկեղեցի. Վետաղաղ 28 տուն, Ս. Սարգիս եկեղեցի. Քէրվանսէրայ 56 տուն, Ս. Լստուածածին եկեղեցի. Եարթմըշ 60 տուն, Ս. Վէորգ եկեղեցի. Պոլիս 35 տուն, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցի. Թախթիպա 35 տուն, Ս. Լստուածածին եկեղեցի: Ղաղովա ունի 120 գիւղ. ասոնց մէջէն Պիւսկիւճիւք հայ գիւղ մ'է ամբողջովին, ունի Ս. Յակոբ անուամբ եկեղեցի. Լնտիզ թրքախօսն է, կան 15 հայոց տուններ որք Ս. Փրկիչ անուն եկեղեցի մը ունին. Վրիգորէս ամբողջ հայ, 50 տուն, Ս. Յակոբ եկեղեցի. Սարաղ թրքախօսն, 8 տուն հայ, Ս. Սարգիս եկեղեցի. Կիւրճի գիւղ բոլորն ալ հայ, 6 տուն, Ս. Սարգիս եկեղեցի: Սելամի լեռնադաշտն քաղաքին արեւելեան կողմը կիյնայ. ունի 65 գիւղ, որոց երկուքն յոյն են և մնացեալք թուրք: Կոմանա, Եւգոկիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմը. սա մի աւերակներով լի դաշտ է, կը կարծուի թէ հին Եւգոկիան հոս կառուցուած էր. ունի 65 գիւղ, որոց բոլորն ալ թուրք են: Լոյսմ անցնինք քաղաքին վաճառականական և արհեստական վիճակին:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

	Օրհա	Ուկ
Ներկաթ } կապար } Լնաք }	100,000	3,000
Պղինձ	100,000	5,000
Պղնձի կոտորուկ	100,000	10,000
Լարյր	50,000	1,500
Լսուկներ } Բամպակներ } Սետաքսեր }		70,000
Լպակներ և } Ներդրական զանազան } մանր առարկայներ }		20,000
Լրելեան կտաւ և տպածոյ		10,000
Համագումար		116,500

ԱՐՏԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լժիւն 2,500—3,000 օխա	6,000
Շէհրի (դեղին ներկ) 120,000 օխա	3,000
Սահլէպ 36,000 օխա (տեսակ մը փոքր հատապտուղ զոր Նգիպտոս կը զրկեն, ուր բնիկներն զայն կուտեն և իւրն հանելով իբր բժշկական դարման իրենց մարմ- նոյն կը քսեն)	2,000
Սահլէպ 10,000 օխա (սա ծառի մը արմատն է զոր կը փշրեն և կ'եփեն ջրոյ կամ կաթի մէջ, շատ սնուն- դարար է)	250
Կէվէն եաղը 10,000 օխա (սա մի մածուծիկ նիւթ է և կը գործածուի մարմիններ իրարու հետ փակցունելու)	250

Պարտք

Օւնաղանք 1,000,000 օխա } Խնճոր 600,000 » } Խաղող 2,500,000 » }		40,000
--	-----------	--------

Եւրոպայի (սա բարակ շղարշ է սահմանաւոր մեծութեամբ, որով վրայ կան բանուած գոյնզգոյն ծաղիկներ, արեւելքցիք և պարթևացիք շատ կը գործածեն: Եւրոպայի եւրոպական կ'երթայ Փոքր-Ասիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքներն, նաև Կոստանդնուպոլիս)	Ուր 20,000
100,000 Ժրայ (մէկ Ժրայ 20 Էպրայ)	
Կարմիր կտաւ, 1,000 քիւլէ (մէկ քիւլէ 20 ծրար, սորա մէկ ծրարն 20 եարտա): Այս կտաւին մէկ մասն կը գործուի տեղական թելով զոր մանած կ'անուանեն և միւս մասն եւրոպական թելով	1,500
Պղնձեղէն զանազան անօթներ 300,000 օխա (պղինձն կուգայ Եւրոպայի հարաւային արեւելեան կողմը գլխաւորապէս և չորս օր հեռաւորութեամբ հանքէ մը, զոր Արդն կ'անուանեն, տարին 200,000 օխա խառն պղինձ կուգայ Եւրոպիա, ուր կը զտուի արքունի ձուլարանին մէջ, իսկ 100,000 օխա կ'երթայ Եւրոպա, հոն լաւագոյն կերպով կը զտուի և վերստին կուգայ Եւրոպիա, ուր պղնձագործաց ձեռամբ գործուելով կը զրուկուի Հայաստանի և Փոքր-Ասիոյ զանազան կողմերը:	35,000
Վաւառէն կ'ելնէ նաև բաւական քանակութեամբ ցորեն և գարի որք կ'արժեն մինչև 300,000 ոսկի, բայց տեղացիք կը սպառեն զայնս ամբողջովին:	
Ուլտարի բուրդ կ'արտահանուի մինչև 15,000 ոսկւոյ արժողութեամբ:	
Համադրումար (առանց ցորենն և գարին ի հաշիւ առնելու)	115,000 ոսկի:

ԱՐՅԵՍՏՔ

Պղնձագործ, 150 խանութ, գրեթէ ամենքն ալ հայ. Էրֆաթագործ 50 խանութ, 40ը թուրք և մնացեալք հայ. ասպաղ-յագործ 20 խանութ, 15ը հայ և մնացեալք յոյն. Բիւրեղագործ 10 խանութ, 3ը հայ և միւսներն հրէայ. անագագործ 30 խանութ, կէսն հայ և կէսն թուրք. գերձակ 25 եւրոպական որոց 24ը հայ և մնացեալը յոյն. արեւելեան 50 խանութ, 41ն հայ,

9ն յոյն. քարահատ 10 անձ, բոլորն ալ հայ. որմնագիր 100 անձ, հայ, յոյն և թուրք հաւասար թուով. ոսկերիչ 10 անձ, բոլորն ալ հայ. ժամագործ 20 խանութ, 17ն հայ, 3ն յոյն. Խրոս 10 հոգի, 3 հայ մնացեալք յոյն: Աշգմաի գործարան 120 փոքր շէնքեր, իւրաքանչիւրն ունի իւր մէջ 8—10 գործաւոր, բոլորն ալ հայոց են և աղքատներ կերակրելու մեծ ասպարէզ կը բանան. ներկարար 5 հատ բոլորն ալ հայ, կտաւ ներկելու գործարան 20 հատ, բոլորն ալ հայ. կտաւն կը գործեն կանայք հարիւր ճախարակի վրայ. կօշկակար 20 խանութ եւրոպական որոց 15ն հայ և մնացեալք յոյն. 50 արեւելեան մեծաւ մասամբ թուրք. հոշաակագործ 25 խանութ, բոլորն ալ հայ. թամբագործ, սանձագործ, պարանագործ և պայտառ ընդ ամենը 150 խանութ, գրեթէ բոլորն ալ թուրք. վարսավիրայ 10 հատ, բոլորն ալ հայ. վիրաբոյժ 1 հայ. բժիշկք 2 հայ, 1 յոյն և 1 իտալացի (գեղագործներն բժիշկներն են, յատուկ գեղարաններ չկան). փաստաբանք 2 հայ, 1 յոյն: Վաղաքն ունի նաև կաշիի աննշան գործարան որ կ'արտադրէ տարեկան 1,000—1,500 ոսւոյ արժողութեամբ կաշի և զոր պէտք է յաւելուլ վերոյիշեալ 115,000 ոսկւոյ գումարին վրայ:

ԽԱՆՈՒԹՊԱՆՔ

Մանիֆաթուրա 200 խանութ, հայ և յոյն կէս առ կէս. փերեզակ 60 խանութ, 30 հրէայ, 15 թուրք և մնացեալքն հայ և յոյն. սրճարան 50 խանութ, 20 հայ, մնացեալքն թուրք. գինետուն 2 խանութ (պէտք է գիտնալ սակայն որ յԱլդոկիա գրեթէ ամեն տուն գինետուն է, զի կը գտնուի առատ օղի և գինի). նպարավաճառ 150 խանութ, 100 թուրք, մնացեալքն հայ և յոյն. մնավաճառ 20 խանութ, 17 թուրք, 3 հայ. հացագործ 20 խանութ, բոլորն ալ թուրք:

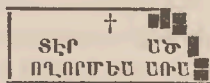
Վլխաւոր վաճառականներն գրեթէ բոլորն ալ հայ են. որոնցից մինն է Պ. Տիգրան Ճ'գնաւորեան, հիմնագիր Ներսիսեան տղայոց վարժարանի, որ մի շատ ուղղամիտ և ազնիւ հայ երիտասարդ է:

ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ

Վաղաքիս (Եւդոկիոյ) արեւմտեան կողմն, շուկային մօտ, կը գտնուի «Վ.Բ.Բ.Վ.Եղլար» (քառասուն կուսանք) անունով եւրեւելի հնութիւն մը: Սա մի շատ գեղեցիկ ամփիթատորոնի ձեւով երկյարկ շէնք է, որ արեւելեան ճարտարապետութեան կատարելութիւններէն մին կրնայ համարուիլ. դժուար է տեղացիներէն մի ստոյգ տեղեկութիւն քաղել այս մասին, այլ թուրք պատմութիւնն կը յիշատակէ նմանօրինակ շէնքեր թէ աստ և թէ ի Սեբաստիա, որք շինուած ըլլան Վոնիայի սուլթան Վէյ-Սիւսրէվէն ասկէ 650—700 տարի առաջ: Աւերոյիշեալ շէնքն ունի սպիտակ և կարմիր մարմարիոնով քանդակեալ գեղեցիկ դուռ մը, ուրկէ անցնելով կը հասնինք գրեթէ քառակուսի հրապարակ մը, որուն չորս բոլորը կան սենեակներ կամարակապ, այս կամարներ կը բռնեն 12 մարմարեայ միակտուր սիւներ իւրաքանչիւրն 3 մետր բարձրութեամբ, շէնքին ճակատն կայ մի հոյակապ տաճար, ուր կը տեսնուին գեղեցկակերտ մարմարեայ քանդակներ, իսկ պատերն կը ծածկեն կապոյտ և կանաչ յախճապակիէ շինուած ճարտար մօզաիքներ և արաբական արձանադրութիւններ: Եւրկու յարկերու սենեկաց թիւն է 40, սակայն յայտնի կերևայ թէ ի հնումն կայ եղեր երրորդ յարկ մը ևս որ այժմ քանդուած է: Ստորնայարկին սենեակներէն միոյն մէջ կան 21 դամբարաններ, առանց որ և է արձանադրութեան: Եւս դամբարանաց շէնքն և դիրքն միանգամայն մեզ կարծել կուտան թէ քրիստոնէից կը պատկանին, զի ուղղուած են դէպի արեւելք, որք եթէ մահմետականաց լինէին՝ պարտ էին նայել դէպի հարաւ, ի Մէքքէ: Եւրդէն աւանդութիւն մ'ալ կայ թէ քառասուն քրիստոնեայ կուսանք (որ ազգի վերաբերելնին չգիտենք) նահատակուած և հոն թաղուած են, ուրկէ շէնքն առած է իւր անուն «Վ.Բ.Բ.Վ.Եղլար»: Եւսու հանգերձ շէնք կրնար խորհիլ թէ մահմետականաց ձեռօք հիմնուած շէնք մը, քրիստոնեայ կուսանաց դամբարանի տեղ ծառայելու նպատակաւ շինուած ըլլայ, այլ պարզապէս մօտ

ժամանակներս, շէնքն լքեալ տեսնելով, քրիստոնեայք հոն թաղած են իրենց մեռելներ: Թուրքերուն մէջ կարծիք կայ թէ այդ շէնք ժամանակաւ երեւելի ճեմարան մ'էր ուր մասնաւորապէս կրօնականներ ուսում կ'առնէին. թուրք բառով «մէտրէսէ» կը կոչեն զայն. այժմու ամբողջ շէնքին բարձրութիւնն է 8 մետր, իսկ տարածութիւնը գրեթէ 960 քառակուսի մետր:

Քաղաքիս ժայռոտ բլուրներէն միոյն վրայ կը գտնուի նաև բերդ մը, որ վերջին խաչակիրներէն շինուած ըլլալ կը կարծուի, այս բերդ չէ այնչափ ճարտարագործ, որչափ Մասիայինը, այլ ունի ռազմագիտական կարևոր գիրք. բերդին որմերուն մէջ կը գտնուին հայկական նշանագրով տապանաքարեր: Արջերս կառավարութեան շէնքին համար քարեր որոնելու ժամանակ՝ հայ տապանաքար մը գտնուած է, որ կը կրէր 1260 թուականը: Այս տապանաքար, եթէ ոչ այնչափ շէնքին հնութիւնը, գէթ հայոց լիփ գարուն յԱդոկիա կամ անոր մօտերը բնակելին յայտնի կը ցուցնէ. ցայժմ յայտնի կը տեսնուի բերդին պատերէն միոյն մէջ հայերէն արձանագրութեամբ տապանագիր մը, սա կերպով. դժբաղդաբար թուականին տեղը կոտրած է և արձանագրութիւնը կիսկատար:

Մանապէս քաղաքին նեղ փողոցներուն միոյն մէջ, պատի մը վրայ հիւսուած կայ, կնոջ մը կիսարձանը, որ արհեստի մասին շատ կոշտ է և անշահ, սակայն երեւելի հնութիւն մ'ըլլալ կը թուի: Դժբաղդաբար անկարելի եղաւ ինձ ասոր ծագման մասին որ և է բանաւոր տեղեկութիւն ստանալ. խիստ այլանդակ աւանդութիւն մը կը տիրէ այս մասին ռամիկ դասուն մէջ. կըսեն թէ, այդ կին, որ նախապէս մեզ նման մահկանացու էր, օր մը իւր տղուն լացը դադրեցնելու համար լաւաշը (հացը) մանկիկին նստատեղւոյն ներքեւ դրաւ, և ի պատուհաս իւր յանցանաց այսպէս քարացաւ:

1. Ս.

ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ՀԱՆԳԻՍ ՅԵՒԳՈՎԻԱ

Ձեզ խոստացած էի գրել եւդոկեցւոց ընկերական վիճակին վրայ, ահա այս անգամ խոստումս մասամբ կը կատարեմ:

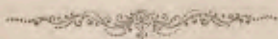
Եւդոկիացիք շատ զբօսասէր ժողովուրդ են, գաղափար մը տալու համար իրենց ընկերական հանդէսներուն վրայ, այս անգամ նկարագրեմ հարսանիքներն. իբր նախաբան, պարտիմ ըսել թէ, Եւդոկիոյ մէջ կատարեալ ընկերական երջանկութիւն — ընտանեկան կեանք — է՝ կայ: Ինչպէս արեւելքի ուրիշ քաղաքաց մէջ նոյնպէս և հոս կ'ենն միշտ անմասն է հանդէսներէ, ժողովներէ և խնճոյքներէ: Արեւելքիք է՝ են ճանչնար այն պարկեշտ ազատութիւնն՝ զորս եւրոպացիք կ'ուտան իրենց կանանց և որ այնքան նպաստաւոր է բարոյականութեան և ընկերականութեան զարգացման. միշտ կոշտ գաղափարներով տոգորեալ կը կարծեն գիտնալ թէ անողոք բռնութեան ներքեւ կրնան կինն պահել բարոյականութեան մէջ. Երանի՜ թէ յաջողէին. ես իմ ունեցած բաւականին փորձառութեամբս կրնամ դատել, թէ արեւելքի կինն ընդհանրապէս աւելի անբարոյական է քան եւրոպացի: Ո՛ր և է, դառնանք մեր բուն խնդրոյն: Հարսանիքն տարբեր երեւոյթներ կ'ընծայէ փեսին և հարսին տունը. նախ ընթերցողն առաջնորդ ենք փեսայի մը տունը: Ահա հարսանեաց հանդէս չը կատարուած՝ հրաւիրանաց նամակներ կը բաշխուին երկուստեք առ ազգականս և բարեկամս ներկայ գտնուելու «հայր մեր» ի և նշանի օրհնութեան. այս հրաւիրագրերէն մին ներփակեալ Ձեզ կ'լլեմ: Նշանախօսութեան երեկոյին, հարսնէտը կը հրաւիրուին փեսին տունը. ընդարձակ սենեակի մը մէջ կը հաւաքուեն կանայք, և ուրիշ սենեակի մը մէջ ալ արք: Սենեակներն կահաւորուած են բազմոցներով և երբեմն ալ գորգերով, դռնուրեք կը տեսնուին աթոռներ, պատկերներ բնաւ չ'կան պատերուն վրայ. երկու մեծ պղնձեայ աշտանակներ կը վառին սենեկին մէջ տեղն և ուրիշ քարիւղի ճրագներ ու մոմեր սենեկին միւս կողմերն. տեղւոյ խնդիրն խիստ մեծ կարեւորութիւն ունի, վեր նստիլ վար նստիլ, եթէ հրաւիրեալ

մը սենեակէն ներս մտնէ, ներկայք բոլոր ոտքի կ'ելնեն և յետ երկար ձևակերպութեանց հաղիւ ուրեմն նորեկն կը հաճի տեղ մը որոշել և նստել, հինգ վայրկենի չափ հանդիսականները ոտքի վրայ սպասեցնելէ վերջ: Ամենէն յարգի մեծարանքն է օղին, զոր գոյնզգոյն կը ներկեն ծաղիկներով, մոռցայ ըսելու թէ ամեն տան մի գլխաւոր զարդը սեղան մ'է, որու վրայ գեղեցիք շիշերու մէջ կը շողան գոյնզգոյն օղիներ: Ամեն օղիի գաւաթի կ'ընկերանայ բարեմաղթութեանց շարք մը, զորս իրենք «եարէնութիւն» կ'անուանեն, ով որ առանց բարեմաղթութեան բաժակ խմէ, անբաղաժար կը համարուի: «Եւագածուաց խումբ մը սենեակին մի անկիւնը կ'երգէ ու կ'ածէ. նուագներն են ջութակ, քնար և սաղ (տեսակ մը փանթիւն), եղանակներն շատ անճաշակ են, իսկ երգիչք բոլորովին անյարմար են իրենց ճիւղին, ժողովուրդն չը սիրէր հայկական երգերն, որոց շատեր կը ղուգեն եւրոպական եղանակն ընդ հայկականին և այսպէս ախորժելի կը հանդիսացնեն զայնս լսելաց, բայց սոքա նախապատիւ կը համարեն տեղական թուրքերէն երգերն, որոցմէ աւելի անճաշակ բան կարելի չէ երեւակայել: Վիշերուան ժամը 2¹/₂ ի (ըստ թրքաց) ատեններն ձայնաւոր տղայք, մոմեր ի ձեռին սենեակէն ներս կը մտնեն իրենց հետ ունենալով փեսին հագուստներն (վերարկուն և ֆէսը): Վահայք զգեստաւորուելով հալաֆը կ'օրհնեն, ապա երգեցիկ մանկունք սենեակէն դուրս ելնելով կ'երթան փեսայն բերել շարականներով, փեսին երկու քովերը կը կենան մէյմէկ վայելուչ երիտասարդներ, գեղեցիկ մոմեր 'ի ձեռին. փեսայն ուղղակի կ'երթայ համբուրել վարդապետին կամ քահանային ձեռքն, որ այս առթիւ կ'ըսէ անոր պահպանիչ, յետ որոյ բոլոր ներկայից ներկայանալով մի ~~պէմանակ~~ կամ շնորհակալութիւն կ'ընէ, որու իւրաքանչիւր ոք կը պատասխանէ («Աստուած շնորհաւոր արասցէ»): Եւ դպիրք կ'երգեն բարձրաձայն («Աստուած շնորհաւոր արասցէ»): Հետոյ օղի և սիկար կը մեծարուին հանդիսականաց, բարեմաղթութիւնք կ'ուղղուին ո՛չ թէ փեսին՝ այլ իւր հօր կամ եթէ հայր չունի՝ ամենէն ծերունի ազգականին: ()ղի կը մեծարեն նաև փեսին և իւր քովի երկու երիտասարդաց, յայնժամ նա հարիւր նազանքներէ վերջ հաղիւ կը յօժարի գաւաթն առնուլ 'ի ձեռին. գեղեցկաձայն դպիր մը կ'երգէ «Ենոյշ անոյշ նոր փեսային» յետ որոյ առանց օղին խմելու խոնարհութիւն կ'ընէ փեսայն հանդի-

սականաց և դաւաթը ետ կը դարձնէ։ յամը Ծին ատեններն կը պատրաստուին թափորն կազմել հարսնաւ երթալու. ամեն ոք հետիոտն կ'երթայ. հարսին համար կը պատրաստեն մի գեղեցիկ ձի, վայելուչ կազմած քով. նախապէս ձիուն օղի կը խմցնեն կամ շաքար կը կերցնեն որպէս զի գինովեալով քալած ժամանակը հոս հոս ճօճէ. թափորին առջևէն կ'երթան նուագածուք, և եթէ հարսանեաց տէրն հարուստ է՝ մի քանի ուստիկաններ, մի մեծ ջահ, որ կը բաղկանայ փայտեայ ձողի մը վրայ ցցուած երկաթեայ լապտերէ մը և որու մէջ կը վառեն մարխ, կ'երթայ առջևէն, ապա արք. իւրաքանչիւրի կ'ընկերանայ մի մեծ լապտեր. ասոնցմէ վերջ կուգան 6—8 հատ պղտիկ աղջկունք պսակ 'ի գլուխ և գեղեցիկ մոմեր 'ի ձեռին, ասկէ վերջ փեսայն, որու առջևէն կ'երթայ մի ուրիշ մեծ ջահ. վերջ նկարագրուածին պէս, ամենէն վերջ կուգան կանայք. սպիտակ սաւաններով ծածկուած։ Հարսին տունը արք և կանայք դարձեալ բաժնուած կը նստին։ Անգ կը տիրէ տխրութիւն, զի հարսն պիտի յանձնեն օտարաց, այս տխրութիւն կաւելնայ հարսնաւ եկողներուն անվայել խօսքերովն, որք ամեն ջանք 'ի գործ կը դնեն յուսահատեցնելու հարսին ծնողքն ու աղգականներն. հոս երկու ժամու չափ կը նստին, և մի քանի օղի ու սուրճ խմելէ վերջ կը պատրաստուեն երթալ, նուագածուք մասնաւոր երգեր ունին զորս կ'երգեն թուրք լեզուաւ մեկնման պահուն տխրեցնելու համար հարսն ու ծնողքը. նոյն թափորը կ'առաջնորդուի եկեղեցին, հարսն ունենալով ձիուն վրայ, պսակի արարողութիւնը կատարուելէ վերջ, փեսայն կը կենայ քահանային քով որ ունի 'ի ձեռին աւետարան։ յողովուրդն կը համբուրէ աւետարանն ու փեսին ալ կ'ըսէ «Աստուած շնորհաւոր արասցէ»։ Թափորն ապա կ'երթայ փեսին տուն և կ'զբօսնուն մինչև առաւօտ։ Հարսին տունը հրաւիրեալք կը բաժնուին առանձինն սենեակներու մէջ, ունենալով նուագածուաց խումբ. և հարսն ո՛չ կանանց մէջ կ'զբտնուի, ոչ ալ արանց մէջ, այլ զատ սենեակ մը։ Շաշէն վերջ արք և կանայք կը միանան, յայնժամ հայուհիք կը հիւրամեծարեն ամենայն եռանդեամբ արու հիւրերն։ յամը Ծին (ըստ թրքաց) նուագածուք կ'երթան հարսն բերել, պարզ եւրոպական շրջագգեստ կը հագնի, երեսն թանձր քօղ կամ լաչակ ծածկած, թէ ամառ և թէ ձմեռ անպատճառ պիտի հագնի ծանրագին մուշտակ թաւշապատ, գլուխն կը դնէ թանձր լղղթէ շինուած մի տձև բեղըյր զոր պսակ

Պ'անուանեն, և անոր վրայէն ալ կը ձգէ ոսկեղէն կամ արծաթի թելերու փունջ մը. հարսին քոյրն թուէն մտած կը բերէ կը կանգնեցնէ գնէ սենեկին մէջ տեղ, ուր պիտի կենայ մինչև որ հրաման չը տայ մայրն նստելու. նստելէ առաջ կարգաւ պիտի համբուրէ բոլոր հրաւիրելոց ձեռքն մինչև իսկ 10—8—6—5—3 տարեկան երախայից ձեռքերն. քանիցս զիտողութիւն ըրի թէ անվայել էր որ հարսն երախայից իսկ առջև խոնարհէր, թէ իր արժանապատուութիւնը վերաւորուած կ'ըլլար, բայց իրենք հակառակը կը պնդէին ըսելով թէ թող խոնարհութիւն սորվի: Ասկէ վերջ սենեկին մէջ կը գնեն սեղան, պնակի մը մէջ հինա և շիշ մը անուշահոտ ջուր, քովն ալ մի ուրիշ պնակ, ուր ստակ պիտի ձգէ այն որ հինա կը քսուի. երէցկիւնը սեղանին քով կը նստի, նէ ինքն է որ հինա պիտի գնէ և անուշահոտ ջուր պիտի քսէ աղջկանց ձեռքն. նուագածուք կ'սկսին. հարսն նախ կը ներկայանայ երէցկեան, կամ հինա կը զրուի, կամ անուշահոտ ջուր կը սուի, յետ որոյ անգամ մալ ձեռք կը համբուրէ, իրմէ վերջ կարգաւ կը ներկայանան գեւատի աղջկունք և իւրաքանչիւրն ձեռք կը համբուրէ հինա զրուելէ վերջ: Ապա հանգէսն կը շարունակուի այս կերպ մինչև որ հարսն առ գան, յետ որոյ տեղի ունեցած հանգէս արդէն վերը նկարագրեցինք: Շաբաթ մը վերջ փեսան ու հարսն իննամի տուն կը բերեն, ուր փեսայն պարտաւոր է իր զոքանչին ձեռքն համբուրել, և այս վերջինը այն ատեն կը նուիրէ փեսին մատանի մը. միւս շաբաթն զոքանչն կ'երթայ փեսին տունն և դիշերն կ'անցունեն մեծ զուարճութեամբ: Յաջորդ անգամ նկարագրեմ թուրքերու հարսանեկան թափօրն որ շատ աւելի անճաշակ է քան հայոցն: Պէտք է խաստովանիլ որ հայկական հարսանիքն ունի իր մէջ ազգային ոգի, նահապետական երեւոյթ, մանաւանդ եթէ թուրք երգերուն տեղն անցնին հայկականներն. յայնժամ իսկ որ բաւական ճաշակաւոր հանգէս մը կը դառնայ:

||—սո—մասէր

ԵՒՊՈԿԻՈՅ ԳԱՒԱՌԻՆ ՀԱՆՔԵՐՆ

Այս անգամ կ'ուզեմ գրել ձեզ Նշդոկիոյ գաւառին հանքերուն վրայ, զորս մինչև հիմա տեսնել և փորձել կարող եղայ:

Նշդոկիան ունի բաւական թուով հանքեր, որք տակաւին անգործ մնացած են, կամ տեղական ինչ ինչ դժուարութեանց և կամ ժողովրդեան տգիտութեան պատճառաւ. ասոնց վրայ կ'արժէ խօսիլ համառօտիւ:

Ինչպէս գրեթէ ամէն տեղ նոյնպէս և հոս կը գտնուի «միքա» (mica) մեծ առատութեամբ, որը ատենօք Առւսիոյ մէջ ապակիի տեղ կը գործածուէր. ժողովուրդն նորա փայլուն տեսքէն խաբուելով, կը կարծէ թէ մի թանկագին մետաղ կը պարունակէ իր մէջ:

Բիւրեղացեալ աւազաքար մեծ քանակութեամբ, որու մէջ է նաև վարդագոյն քուարց (rose quartz):

Որչաքար (granit), որոյ բաղադրութիւնն է միքա (mica) ֆէլտսպազ (feldspatz) և քուարց (quartz):

Լիւթաքար կրոյ (carbonate de calcium) իւր տեսակներովն, որոց մէջ կը գտնուի ընտիր գեղին և կապոյտ մարմարիոն:

Ալյումինիում (aluminium) որ կը գտնուի շատ մը հողերու բաղադրութեան մէջ:

Սևանանիւթի սև ոքսիտ (oxide noir de manganèse) սորա հանքը թէպէտ գտնուած, բայց յատուկ ձուլարան հաստատելու և գործաւորաց համար պէտք եղած ծախքն մեծ չափ թողուր հանքագործին:

Օքսիդաքար երկաթի (sulfure de fer) որոյ 100 մասին մէջ 53 ծծումբ և 47 երկաթ, սորա հանքեր ժողովուրդն չէր ճանչցած մինչև հիմա, այժմ շատ տեղեր գտնուած են այս մետաղէն, բայց կը վախճուի թէ արտօնագրի և ձուլարանի ծախքերու հազիւ բաւէ հանքն:

Օքսիդաքար երկաթի և պղնձի (sulfure de fer et de cuivre, pyrite de cuivre) սա ևս գտնուած է մի քանի տեղ, բայց վերոյիշեալ պատճառաւ չէ գործուած:

Շաւաքար (charbon bitumineux) որոյ 100ին քսանն կազախին նիւթ է, իսկ մնացեալին 70ն ածուխ և միւսն մոխիր (բոգաս, սօտա, ևայլն), աս դեռ նոր գտնուած է քաղաքէն 18 ժամ հեռու, զոր ձուլարանին մէջ պիտի գործածեն պղինձ հալցնելու:

Պղնձի ոքսիտ (oxide de cuivre) սա մի շատ հարուստ պղնձի հանք է, փորձառարար գիտեմ թէ 100 մասին առնուաղն 70

մասն պղինձ է, որոյ մէջ կը գտնուին նաեւ ոսկւոյ աննշմարելի հետքեր: Սորա հանքն քաղաքէն 18 ժամ հեռի է. խումբ մը մարդիկ ընկերութիւն մը կազմելով սորա արտօնագիրն առած են և պիտի սկսին գործել. ուրախալի զուգադիպումներ մը, սոյն հանքին քով կը գտնուի վերոյիշեալ հանքածուխն որ մեծապէս կը նպաստէ պղինձն հալեցնելու քիչ ծախքով, նաեւ բնութիւնն պարգեւած է այդ վայրին առատ ջուր, որ զիւրութեամբ կրնայ ձուլարանի փուքն դարձնել, այժմ ընկերութիւնն մտադիր է հանքին քովն կառուցանել ձուլարան մը: Անկերութեան անդամոց մեծ մասն թուրք են, որոց մէջ կը գտնուի բարեկեցիկ հայ վաճառական մը, որու յանձնած են ամբողջ մատակարարութիւնն: Արտուի թէ այդ հանքին քով վաղող ջուրին մէջ կայ փայլող ըստ վկայութեան Սեբաստիոյ հանքաց երկրաչափին. ես դեռ չը տեսայ և չեմ գիտեր թէ ինչ քանակութեամբ կը գտնուի, միայն թէ քարիւղ զտելու գործողութիւնն այնքան բազադրեալ է որ կարելի չէ յաջողցնել զայն այս կողմերն:

Արոյիշեալ հանքերու ցանկն մեր փորձառութեան արդիւնք են, ո՞վ գիտէ տակաւին ռըքան կարեւորագոյն հանքեր կը գտնուին դաւառաց մէջ, որոց վրայ ո՞չ ոք ծանօթութիւն ունի. ո՞վ գիտէ ռըքան հարստութիւններ հողերու ներքեւ պահուած են: Ար խոստանամ Արաբի ընթերցողաց գրեւ ասկէ վերջն ալ եթէ երբէք պատեհութիւն ունենանք տեսնելու կամ լսելու հանքաց վրայ:

Ուսմանէր

ՄԻ ՀԱՅԱՐԵԱՆԻ ԳԻՒՂ ԶԱՐԴԻՐՈՒՄ

Արեւանի նահանգի Հարուր անուանեալ գաշտավայրի վերայ բազմաթիւ գիւղերի կարգում այս և այն տեղ ցիր ու ցան գտնվում են մօտ եօթը հայաբնակ գիւղեր, որոնց բնակիչները գաղթել են Պարսկաստանից վերջին ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ: Այդ գիւղերի թվումն է և Արաշէն գիւղը, որի մասին և կամենում եմ մի քանի խօսք ասել: Այս կոչվում է և Ուլիայ-Արաշէն կամ Այի-Արաշէն, որ ընկած է Հարուրի հիւ-

սիսային կողմումը, Վալարագեազի լեռների հարաւային ստորոտում, Արփա-չայ գետի աջ ափի մօտ և այն լեռնապատ կիրճի բերանում, որի միջով անցնում են Արփա-չայը իւր օձապտոյտ օղակներով և Վարալագեազի քարքարոտ ճանապարհը: Այս գիւղը կարծեօք պէտք է ունենայ պատմական ծագում, ըստ որում Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ Շարուրայ գաւառում յիշվում է Վորշէն անունով գիւղ: Սակայն այժմ այդ գիւղը չէ ներկայացնում ոչ մի պատմական ապացոյց, որով նա լինէր պատմական Վորշէնը:

Վիւղը սփռվում է մի բերդի մնացորդներով ծածկուած ժայռապատ բլուրի ստորոտում և շրջապատուած է կանաչադարձ լայնածաւալ այգիներով և սօսների անտառներով, որոնք անկասկած արտադրել են երբեմն ամայի գաշտի վերայ նոյն իսկ գաղթական ժողովրդի ճշոտ ձեռները: Այգիները տալիս են գիւղացոց բաւականին խաղող և գինի, բայց նոքա չեն կազմում մի առանձին վաճառանիւթ. իսկ անտառները գործադրվում են շինութեանց համար: Այժմ անծանօթ ճանապարհորդը աչքի անցնէր Շարուրի գիւղերը, նա այգիներից անշուշտ կարող էր եղբակացնել, որ դոքա հայաբնակ գիւղեր կեն, ըստ որում տաճիկ բնակիչները, որքան և սիրելիս լինեն խաղող գողանալ հայերի այգիներից, բայց այնու առնայն նոքա խորշերով խորշում են այգեպանութիւնից: Վորշէնի բնակիչներից իւրաքանչիւրը ունի իրան համար առանձին այգի և անտառիկ: Վորշէնցիք բացի այգեպանութիւնը զբաղուած են առաւելապէս բամբակի, չալթուկի (բրինձ) և մասամբ ցորենի ցանքով, որոնք լինում են նրանց ապրուստի միակ միջոցը: Վիւղացիք չալթուկի և բամբակի աւելորդ մասը ծախում են նոյն իսկ գիւղի մէջ մի երկու համագիւղացի հարուստ վաճառականների վերայ, որոնք վաճառականական յարաբերութիւն ունեն անմիջապէս Արեւանի և Թիֆլիզի հետ: Բամբակը և չալթուկը մաքրելու համար գիւղի մէջը կան մի քանի գործիքներ, առաջինի համար գործ է ածվում նախապէս չխրեխը և ապա բամբակի մեքենան, իսկ չալթուկը ծեծում են գինկով և ջրադացով: Վաշտային մշակութեան ծանրութիւնը առանց բացառութեան ընկնում է բնակիչների արական մասի վերայ, այն ինչ կանայքը ազատ են այդպիսի ծանր աշխատութիւնից և նոքա մասնակցում են միայն բամբակ ժողովելուն: Վիւղի տները, ինչպէս

սովորութիւն է բոլոր Շարուրի մէջ, շինած են ցեխից, բարձր պարիսպներով, նեղ ուր մոլոր և բաւականին աղտոտ փողոցներով: Բոլոր տները սեղմուած են միմեանց մօտ, այնպէս որ տանիքների վերայով կարելի է պտըտել ամբողջ գիւղը: Այսպիսի սեղմուած գրութիւնը իմ կարծիքով յառաջացել է անակնկալ գողութիւնից և երկիւղից: Անակիչները ամենքն էլ զուտ լուսաւորչական հայեր են: Տղամարդիկ ըստ մեծի մասին գունատ են, թաւկացած և ուռած փսրերով: Սորա պատճառը գուցէ լինի չալթուկի և բամբակի մարգերի ճահիճների մէջ շարունակ մշակութիւնը արեգակի այրող ճառագայթների տակ: (Թ)էև նոյնպիսի անյաջող ներգործութեան ենթարկուած են և այլ գիւղերի բնակիչները, բայց յիշեալ երեւոյթը առաւել նկատվում է Վորաշէնցոց մէջ: Անդհակառակը կանայք ևս առաւել գեղեցկատես են, սեւաչեայ և սիգաձեւ հասկով, բայց տարաբաղաբար մի անձուր նի սովորութիւն, որ նոքա անկասկած ժառանգել են իւրեանց երբեմն գրացի քրդերից, անշքացնում է նրանց վայելուէ դէմքը: Յանկարծ կը տեսնէք, որ այդ գեղեցիկ օրիորդի կամ նազելի հարսի քիթը ծակած և անցրած է արծաթեայ օղակ և կամ փրուզէ ակնով արծաթէ բւեռ «միսակ» կամ «խման» անունով: Հարսերը երեսները ծածկում են կարմիր թափանցիկ թաշկինակով, իսկ աղջկունք գլխներին ծածկում են արախչին, ճակատի կողմից կախ տուած վանդակաձև ուլունքների շարքեր ծայրերը դրամներով զարդարած, իսկ շականակագոյն մաղերը, որ ծածանվում են ուսերի վերայ, զարդարուած են խայտաճամուկ ժպաւէններով:

Օւռարճալի է տեսնել այս օրիորդներին խումբ խումբ գընալիս դէպի եկեղեցի, ձեռները խաչաձև կուրծքին դրած, այս կողմ և այն կողմ հեղ հայեացք արձակելիս: Դուք այդ խմբի մէջ անշուշտ կը նկատէք մի երեւոյթ ևս, որի մասին մոռացայ յիշել վերեւը, այն է՝ որ այդ սեռրակ աչերը շրջապատող թերթեւունքները ներկած են սև գոյնով: Այդ ներկը պատրաստում են բոված սիւրմայի (antimonium) փոշիից, որ այստեղ կոչվում է ուսուխտ: Այս սովորութեան նպատակն է գեղեցկատեսիլ երեւալ փորը ուռած տղերանց առաջ, այն ինչ այդ քնքոյշ արարածները չեն նկատում անգամ, որ այսօրուայ գեղեցկացնող ներկը վաղուան օրը կարող է այլակերպել այդ դիւթական աչքերը:

Աստուծոյ տաճարը, ուր ժողովւում է այդ խումբը՝ շինած

է նոյնպէս ցեխից, փոքրիկ մուժը պատուհաններով և Կանվում է աղքատ վիճակի մէջ: Աորա մէջ ժամասացութիւնը կատարվում է երկու քահանայների ձեռքով, որոնք նոյն գիւղացի են: Յիշելով քահանայներին, չէ կարելի չասել և այն, որ դրանցից մէկը պարտական է համարում իրան դասելու բաքոսի երկրպագունների շարքում: Այդ քահանայն, հեռու չէ անգամ ապօրինի պըսակներ կատարելուց, որպիսի գործերի պատճառաւ նա մի քանի անգամ ստացած է հոգեւոր կառավարութիւնից հարկաւոր պատիժը:

Եկեղեցու պարսպի մէջ կանգնած է մի շինութիւն, որի մէջ ստանում են իւրեանց մտաւոր կրթութիւնը մի քանի տասնեակ երեխայներ:

Այլ իրջացնելով խօսքս աւելորդ չեմ համարում մի հարեանցի ակնարկ քցել այդ գիւղի բնակիչների առհասարակ առօրեայ կեանքի վերայ: Արեւցողութիւնը սաստիկ տարածուած է այդ գիւղում: Վինին և օղին դործ է ածում և տղամարդը և կինարմատը: Հատ անգամ պատահում է, որ ջահիլ կինը օղի կամ գինի ձեռք բերելու համար ձեռնարկում է հետեւեալ միջոցին. վեր առնելով իւր հետ կուժը, որը նախապէս լցրած է ցորենով դուրս է գալիս նա տնից և գնում է իբր ջուր բերելու: Շանապարհի վերայ նա ծածուկ մտնում է գինետունը, որոնց թիւը հասնում է այստեղ 6—7, և այնտեղ տալով ցորենը միկիտանին ստանում է վերջինից ցորենի արժողութեան փոխարէն օղի կամ գինի, որը կոնծելուց յետոյ դուրս է գալիս գինետնից և գնում իւր գործին: Այդ արեւցողութիւնն է միակ պատճառը, որ գիւղում այժմ բաւականին վայր է ընկած բարոյականութիւնը: Այդպիսի կեանքը առաջ է բերում բնակիչների մէջ աւազակութիւն, լրբութիւն և երբեմն էլ մարդասպանութիւն: Հարուրի հայաբնակ գիւղերից Աորաշէն գիւղը իւր այդ յատկութիւններով կատարելապէս զանազանվում է միւսներից: Պատահում է նաև երբեմն որ երեխաները անգամ շրջում են փողոցներում հարբած և ծխախոտը բերաններում:

Արք. Համ.

ԶԵՅԹՈՒՆՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ ԵՒ ՆԵՐԿԱՅԻՑ

Չէյթունի հիմնարկութիւնը մօտ կապ ունի Ռուբինեանց գահի վերանալու հետ: Աւոն վեցերորդի տխուր արկածից յետոյ, մի խումբ քաջասիրտ հայեր, չկամենալով հպատակել թուրքերին՝ ապաստանում են Վերին Տաւրոս լեռան խորշերում, ուր և վերջը ձեռնարկում են Չէյթուն գիւղաքաղաքի շինութեանը, որը Մարաշ քաղաքից 20—25 մղոն հեռաւորութեան վերայ է գտնվում:

Այս հայկական գիւղաքաղաքը, որի տարածութիւն ընդարձակ լինելուց շատ հեռու է, չըջապատուած է բարձրագագաթ հսկայ լեռներով: Չէյթունն և նորա չըջակայքն այն աստիճան լեռնոտ երկիր են ներկայացնում, որ երեսուն մղոն տարածութեան վերայ դժուարին է գտնել գէթ մէկ արտավար, տափարակ տեղ: Ուղիները կամ աւելի լաւն է ասել հետքերը, որոնք տանում են Չէյթուն, այնպիսի ապառաժոտ դահաւիժների և անձուկ, դժուարակոխ մուժ ձորերի միջով են անցնում, որ բաւական է մի քանի մարդ, ինչ ամենայն դիւրութեամբ դիմադրի ամբողջ բանակները: Ահա բնութեան այս վայրի դիրքի շնորհիւն է, որ այդ մի խումբ անվիհեր հայ մարդիկ մի քանի դարեր շարունակ ընդիմադրելով արտաքին յարձակումներին՝ կարողացել են վերջապէս մեծ արիւնքութեամբ պահպանել իրենց անկախութեան հետ հանդերձ և իրենց ազգային ոգին ու քաջ և աշխոյժ բնաւորութիւնը:

Ամեն մի տարիքոտ ղէյթունցի, այսպէս է սկսում իր գրութիւնը մի ամերիկացի միսիոնար, կարող է ձեւ պատմել, որ յաջորդաբար վեց անգամ բանակներ են եկել ապստամբ քաղաքը ջախջախելու ու տիրապետելու, սակայն բոլոր ժողովուրդը միանալով, չախմախու հրացանով զինուած՝ քշել է նոցա լեռների անցքերը և յարձակողների դիակներով ծածկել:

Աղատութեան համար մղուած կռուի մէջ, քաղաքը չըջապատող բարձր ապառաժները հանգիստաւ են եղած շատ թերմոպոլիսներու, և այսպէս ամեն մի ձոր, ամեն մի բլուր

ունի իր արիւնդուշտ ճակատամարտների պատմութիւնը: Բաղլում սերունդներէ ի վեր այսպիսի պատերազմական մարզանք ստանալով և բնաւ մոռաւորական ու բարոյական ազդեցութիւնների տակ չ'զոնուելով՝ զէյթունցիների մէջ աճել ու կազմուել է մի տեսակ բնաւորութիւն, որը մեզ շատ կենդանի յիշեցնում է Վիլհելմ Թէլը և Ռուպին Հուտը:

«Եւրբ կծուծ ստրկութիւնն ընդհանուր կերպարանք է առած երկրի մէջ, խիստ կաղճուրիչ է տեսնել այս լեռնականների աղատ, անկախ և սէզ դէմքն ու դիրքը»:

Չէյթունցիք, Տաւրոսի խորշերում ապաստանելուց ի վեր մինչ ներկայ տարու սկզբները՝ եթէ ոչ բոլորովին, գէթ շատ քիչ էին ծանօթ Հայ ժողովրդի մի շատ փոքրագոյն մասին: Սոքա փոքր ի շատ է մօտից յայտնի կղան Հայ ժողովրդի մեծամասնութեանը, նոյն և Եւրոպային՝ միայն յիսնական թուականների սկզբներին, այն էլ շնորհիւ Հայասէր Վիլհոր Լանկլուա Փրանսիացուն, որը 1852 թ. ճանապարհորդելով ամբողջ Սիլիկիան և մասնաւորապէս նորա Հայկական մասը՝ մեծ լոյս սփռեց Սիլիկիոյ և այդ մի խումբ Հայ մարդկանց առօրեայ և պատմական վիճակի վերայ իր բազմաթիւ լուրջ և յոյժ հետաքրքիր մի կարգ պատկերաւարդ հրատարակութիւններով և զանազան լրագրական յօդուածներով:

Թէև մինչև այժմ, ոչ միայն Չէյթունի, այլ նա և Տաւրոսի լեռներում ապաստանող այլ Հայերի վերայ վերջին չորս-հինգ դարերի միջոցում բացօրոշ ոչ մի Հաստատ տեղեկութիւն չունինք, բայց և այնու ամենայնիւ այսքանը պարզ յայտնի է, որ Տաւրոսի լեռներում բացի զէյթունցիներից՝ եղել են և այլ մի կարգ Հայ մարդկանց խումբեր, ինչպէս և հաճընցիք, որոնք նոյնպէս իրենց իշխանների հետ միասին ապաստանելով դարձեալ լեռների խորշերի մէջ՝ նոյնչափ զօրււոր կերպիւ պահպանած են եղել իրենց անկախութիւնը և շարունակ կռիւններ վարած զանազան մահմետական ցեղերի դէմ:

Սոքա արտաքին մեծ յարձակումներին դիմադրելուս՝ միշտ յարաբերութիւններ են ունեցած թուրք տիրապետներու հետ

և այգալիսով միայն երկար ժամանակ կարողացել են պահպանել իրենց անկախութիւնը. և իսկապէս ասելով, եթէ չ'ընէր սոցա փոխադարձ օգնութիւնները, անկասկած, սոքա որպէս առանձին անկախ մարմիններ, չէին կարող երկար ժամանակ գոյութիւն էլ ունենալ:

Գալով ղէյթունցիներին, պէտք է ասել, որ դոքա մօտ դրացի լինելով յայտնի Խօզան օղլուի թուրքմէններին, յաճախ վէճեր և մեծ կռիւներ են ունեցել դոքա Հատ և թէև շատ անգամ կռիւները յաջող հետեանք են ունեցել ղէյթունցոց համար, սակայն և այնպէս երկարատեւ թշնամութիւններից և կռիւներից յետոյ, ղէյթունցիք ստիպուած են եղել մի տեսակ հարկ տալու Խօզան-օղլու պետերին և նոցա զլիսաւորութիւնը ճանաչել:

Աւստպէս, մինչ վերջերս՝ երբ ղէյթունցիք վերջնականապէս այլ ևս անկարող լինելով ապահովել իրենց անկախութիւնը բոլորովին ենթարկուեցան սուլթանի տիրապետութեանը, մի տեսակ հանրապետութիւն էին կազմում. երկրի կառավարութիւնը՝ համայն ժողովրդի հաճութեամբ յանձնուած էր չորս հայ իշխանների, որոնք ենթարկւում էին Սոյ կաթողիկոսների հոգևոր իրաւանցը: Չէյթուն ունէր տասը հայ զիւղեր, որոնցից միայն վեցն են զուտ հայաբնակ, իսկ մնացեալ չորսը թրքաբնակ: Այս զիւղերը Չէյթունի զլիսաւորութեամբ կազմում էին մի դաշնակցութիւն: Այս դաշնակցութիւնն է, որ ընտրած էր մի հանրապետական կառավարութիւն, որը վարում էին չորս իշխաններ և մի կառավարիչ, որոնք միշտ Չէյթունումն էին գտնվում: Սոցա ժողովին միշտ նախագահում էր Չէյթունի եպիսկոպոսը:

Սոքա էին կառավարում Չէյթունը իր շրջակայքով, դատեր տեսնում ու վճռում, երկրի բարօրութեան ու պաշտպանութեան միջոցները հոգում և բանակցութիւնների մէջ մտնում հարեան տիրապետողների հետ, եթէ դոքա մասնակցութիւնը պահանջվում էր արտաքին յարաւեցումների դէմ: Ամեն տարի ժողոված հարկից, իշխանները մի մասն էլ ուղարկում էին Սոյ կաթողիկոսին, որի կողմից Չէյթունում միշտ մի եպիսկոպոս է նստում:

Չէյթունը, ինչպէս յիշեցինք՝ շրջապատուած է ամեն

կողմից դահավէժ բարձր լեռներով. այս լեռների անուններն են՝ Վօշ տաղ, Վանտիլ տաղ և Վրդլ տաղ։ Տները մինչ քան հրդեհը՝ շինուած էին հրդեց, միմիանց խիստ կից՝ լեռան կողքի վերայ բարձրանալով՝ զանազան յարկեր էին կազմում, այնպէս որ մէկի առաստաղը դրացու դուռն էր դուրս գալիս։ Օւէյթունի հիւսիսակողմը գտնւում է Պրիտ կամ Պիրիդ լեռը, որը յայտնի է իր առատ արտադրութիւններով, մանաւանդ երկաթահանքով. անկասկած, երկրի բնութեան այս նշանաւոր բերքը—երկաթը—երկար ժամանակներէ ի վեր զէյթունացոց ապրուստի և աղատութեան զխաւսը միջոցն է եղած, ըստ որում այս երկաթահանքից ոչ միայն երկաթը հանելով, մաքրելով ծախու են հանում, այլ նաև իւրեց բոլոր զէնքերը այս հանքի երկաթից են շինում, որոնցով ընդհանրապէս զինւում են բոլոր արու զէյթունցիք 16 տարեկան հասակից սկսած մինչև 60 տարեկան հասակը։ Օւէյթուն քաղաքի արևմտեան կողմը բնկած լեռան ստորոտում գտնւում են զէյթունցիների հարիւրաւոր խաղողի այգիները, սոքա խաղողից ընտիր գինի և ընտիր տեսակ լաֆէ կն շինում, որը և ամեն տարի մեծ քանակութեամբ ծախում են։ Օւէյթունցիք նկատուած են լաւ պարտիզականներ և հողագործներ, չնայելով երկրի լեռնոտ դիրքին, զէյթունցին այնու ամենայնիւ նոյնչափ ճարտար մշակում է իր արտերը, որչափ և իր պտղատու պարտէզները և այգիները, զէյթունացոց հարստութեան մի ազբիւրը կազմում է և բամբակը և մետաքսը՝ աբըշում, որը պատրաստում են կանայք։

Այս լեռնականները խիստ կրօնասէր են. սոցա մէջ մինչև այժմ տիրում է կատարեալ նահապետական կեանք ու նախնի սովորութիւններ, նոքա պատւում են իրենց մեծերին, հոգեւորականներին, հպատակւում են իրենց օրէնքներին, և միշտ կարողացել են պատուով պահել դրացի օտար ցեղերի մէջ իւրեց ազգի ու եկեղեցու պատիւը և յարգը։

Օւէյթունի բոլոր բնակիչները զուտ հայեր են թուով մօտ 2,000 առն. պատերազմի ժամանակ զինեալ զէյթունացոց թիւը հասնում էր մինչև 7—8,000-ի. երկրի օրէնքի համաձայն իւրաքանչիւրը իր հաշուով պարտաւոր էր զինուելը։ Միակ Օւէյթունի մէջ կանգնած կային մինչ վերջին սոսկալի

հրդեհը եօթը եկեղեցի, որոնք բոլորն էլ զոհ գնացին անդուծ հրդեհի բոցերին:

Չէյթուն քաղաքականից դուրս մօտ երկու ժամի չափ հեռու, դէպի հարաւ-արեւելք, Եկեղեցի հովտի մէջ գտնվում է հոյակապ Ս. Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ յայտնի վանքն, որը 1862-ի կռվում Մարաշու Ազիզ փաշան իր անդլթուլթիւն-ների տեսարանը դարձրեց:

Այս վանքն աւանդութեամբ հիմնած է Ս. Բարթուղիմէոս առաքեալը, որին և վերադրվում է տաճարի մէջ սեղանի տակից դուրս բղնող ցուրտ ջուրը:

Փոքր ինչ վերեւում մենք յիշեցինք, որ զէյթունցիք միայն ներկայ դարուս սկզբներում ստիպուած են եղել հարկատու լինել Խօզան-օղլու թիւրքմէն ցեղի զլխաւորներին, երբ սոքա այլ թիւրքմէն և աֆշար ցեղերի հետ մարտնչելով այդ ժամանակները տռանձնապէս զօրաւոր դիրք են բռնել Միլիկիոյ փոքրիկ տիրապետողների մէջ: Այստեղ կարելու է յիշել, որ Միլիկիոյ փաշաները, անտարակոյս սուլթանների հրահանգներով, բազում անգամներ և զանազան ժամանակներում փորձեր են փորձել տիրապետել միւս լեռնաբնակ ցեղերի, վայրերի հետ միասին և Չէյթունին, այդ մի խումբ հայ լեռնականներով, սակայն շատ անգամ վարած կռիւների մէջ, թուրքաց զօրքերը շատ քիչ անգամ են փոքր յաջողութիւն ունեցել, որի շնորհիւ զէյթունցիք ժամանակ առ ժամանակ հարկ են վճարել թրքաց կառավարութեան և այնուհետև մերժել, որի պատճառաւ և յաճախ արշաւանքներ են արած այս լեռնաբնակ ժողովրդի դէմ զանազան փաշաներ:

Այսպիսի մի արշաւանք տեղի է ունեցել և ներկայ դարու սկզբներում: Այդ ժամանակում թրքերը իրենց բազմաթիւ զօրքերով յարձակուելով զէյթունցոց դէմ և անկարող լինելով կատարել յաղթութիւն ձեռք բերել՝ հաշտութիւն են կնքում հայ լեռնականների հետ, որի հիման վերայ զէյթունցիք պարտաւորվում են հարկ տալ օսմանեան տէրութեանը տարին մօտաւորապէս 5,000 բուրլի, որը և մի երկու տարուց յետոյ յանձնառու չեն լինում վճարելու, և այդպիսով դարձեալ ապստամբում են տէրութեան դէմ 1819 թուականին: Թէև այսպէս երբեմն զէյթունցիք անկարող լինելով ղեմադրել զօրա-

ւոր արտաքին թշնամիներին, ստիպուած են եղել ժամանակաւորապէս հարկ տալ՝ բայց ի պատիւ սոցա հարկ է յիշել, որ պատերազմաւ մինչ ցայժմ՝ 5—6 դարերի ընթացքում ոչ մի օտար բանակ չի կարողացել մտնել Օւկթուն: Օւկթունցոց աւելի նշանաւոր ապստամբութիւնն և կռիւնորը այնուհետեւ տեղի ունեցան ներկայ դարուս երեսնական թուականներին, որ ժամանակ իրար զլուխ անցան և բոլոր Արիւկիոյ ախրապետները: Այս ժամանակներն էր (1835), որ Իբրահիմ փաշան, Մէհմեդ Ալի Նզիպտօսի բռնաւորի որդին, մեծ ոյժ և ջանք դրած դրեց նուաճելու հայ լեռնականներին ու տիրելու Օւկթունին. սակայն սորա մի քանի տարի մղած պատերազմներն էլ նոյն նոյն հետեանքն ունեցան, ինչ որ և շատերինը: Այնուհետեւ մի փոքր հանգիստ ժամանակ անցնելուց յետոյ, ղէյթունցիք նորից ստիպուած արիւնդուշա պատերազմ ունեցան օսմանեան ղօրաց հետ: Տաւրիկեան պատերազմից յետոյ, երբ տաճկաց կառավարութիւնը Ռուսաստանից դադարած մահմետականներին բնակեցնելու համար տեղ էր փնտռում իր տէրութեան մէջ, Մարաշու Խուրշիտ փաշան 1859 թուին պատերազմ բացեց ղէյթունցիների դէմ, որպէս զի հայ լեռնականներին բնաջինջ անելուց յետոյ, նոցա տեղ թուրք գաղթականներին բնակեցնէ:

Այս աղետալի վտանգի առաջն առնելու համար, այդ ժամանակուայ Օւկթունի չորս իշխանները՝ Աստուածատուր Նէնի-տիւնեան, Սուրէնեան, Շուրփայեան, Նաղուբեան և նոցա տեղակալ Աարապեաը՝ ժողով անելուց յետոյ մի քանի հազար ղէյթունցիների զլուխ անցած մի փառաւոր կռիւ տուին, որի հետեանքը Խուրշիտ փաշայի փախուսան եղաւ: Ամենավերջին նշանաւոր պատերազմը որ ղէյթունցիք մղեցին օսմանեան ղօրաց դէմ՝ տեղի ունեցաւ 1862 թուի յուլիս և օգոստոս ամիսներում: Այս պատերազմի սկզբնապատճառը որքան մի չնչին, կարևորութիւնից զուրկ բանից առաջացաւ, այնքան էլ հակառակ ղէյթունցոց յաղթութեանը՝ աղետաբեր հետեանք ունեցաւ այդ հայ լեռնականների ներկայի և ապագայի նկատմամբ:

Ահա ինչպէս. մինչ քան այդ պատերազմը, ղէյթունցիք միանգամայն անկախ կեանք էին վարում. թուրք կառավարու-

Թիւնը բաւականանում էր միմիայն և եթ նրանով, որ ժամանակ առ ժամանակ տուրք էր առնում այս հայ լեռնականներից և չէր խառնվում նոցա ներքին ու արտաքին զործերի մէջ, սակայն այս պատերազմը վատ հետեանք առնելուն համար պատճառ եղաւ, որ օսմանեան կառավարութիւնն սկսեց զրականապէս միջամտել դոցա զործերին և իր կառավարիչը հաստատել Օւէյթիւնի մէջ:

Այդ նշանաւոր պատերազմի սկզբնապատճառը սա է. Օւէյթիւնի մօտակայ երկու տաճիկ զիւղաքիներ հողի և հունձի վէճ, Թշնամութիւն ունենալով՝ կռուէին բռնվում և երկու կողմից կոտորածքեր են լինում: Առուողների մի կողմի հրաւիրմամբ՝ մի քանի զէյթիւնցիք կամենալով հաշտութիւն կայացնել երկու կողմի մէջ, անսպասելի կերպիւ հակառակ կուսակցութեան կողմից Թշնամանքների և նախաախնքների են հանդիպում: Ուստի նպաստաւոր են գտնվում մի կուսակցութեան և օգնում նորան, որով և այդ կուսակցութիւնն յաղթող է հանգիստանում: Եղբորած կուսակցութիւնն կամենալով իր վրէժը առնել զէյթիւնցիներից, պատգամաւոր է ուղարկում Մարաշ Ազիզ փաշային և զործի էութիւնն բոլորովին հակառակ ցոյց տալով և զէյթիւնցիների միջամտութեանն ապստամբութեան գոյն տալով՝ տաճիկ փաշայի մոլեռանդութիւնն ու կատաղութիւնն է դրդում, որի պատճառաւ և իր վաղուցուան քէն ու վրէժն առնելու համար՝ 35,000 կանոնաւոր և անկանան զօրքով կատաղի արշաւանք է անում խեղճ հայ լեռնականների վերայ:

Մինչ քան Օւէյթիւն զիւղաքաղաքը հասնէին, Ազիզ փաշան ճանապարհին հայերից մեծ կոտորածք է անում, մանաւանդ Ալապաշ կոչուած հայաբնակ զիւղը տալին ու վերայ է անում: Այնուհետև Ս. Փրկչի վանքում մի քանի հոգեւորականներ սպանելով ու աւերումներ պատճառելով՝ իր արշաւանքը շարունակում է դէպի Օւէյթիւն և պաշարում այդ հայկական զիւղաքաղաքը:

Օգոստոս ամսի 14ին տեղի է ունենում հայերի և թուրքերի մէջ մի ճակատամարտ, որով և Ազիզ փաշայն վճռած է կռիւ միանգամայն վերջ տալ զէյթիւնցոց անկախութեանը և բնաջինջ անել նոցա, սակայն զէյթիւնցիները մահերը աչքը

առնելով այնպիսի մի յարձակում են անում թուրքաց զօրաց վերայ և փառաւոր ջարդ տալիս նոցա, որ Ազիլ փաշան փախուստ տալով մերայնոց է թողնում իր զօրաց կողոպտած աւարը, զրօշակները և մի քանի թնդանօթները:

Եւ այսպէս 1862 թուի անսպասելի պատերազմին, հայերը մեծամեծ փեսաներ կրելուց յետոյ, վերջ ի վերջոյ յաղթող հանդիսացան: Այս կազմում ղէյթունցիները կորուստ ունեցան ընդ ամենն 5—600 հոգի. այն ինչ թուրքաց կորուստը հասնում էր 7,000 մարդի:

Այս ցաւալի անցքերի մասին Մարաշու փաշան իսկոյն տեղեկութիւն է հաղորդում Պօլիս Բ. Դրան, որը և յոյժ դժգոհ մնալով իրերի վիճակից և Ազիլ փաշայի վարմունքից, սորան անյապաղ պաշտօնանկ է անում և նորա տեղը նշանակում մի նոր կուսակալ, Աշքը փաշայ անունով: Միւսոյն ժամանակ Պօլսից նոր կուսակալին հրահանգներ է ուղարկւում պաշարման վիճակի մէջ գնել Օէյթունն, որ և իսկոյն կատարւում է: Այս անակնկալ կարգադրութիւնների հիման վերայ Օէյթունը սկսում է ղիջանիլ. մօտ 2,000 լուբլի տուրք են վճարում կառավարութեան. Օէյթունի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը այս անցքերի մասին Պօլսի հայոց պատրիարքարանին մի քահանայի միջոցաւ տեղեկութիւն հաղորդելոց յետոյ՝ մի քանի մարդով ուղևորւում է Մարաշ կուսակալի մօտ՝ պաշարման բարձումը խնդրելու. փաշան համաձայնում է կատարելու Սարգիս եպիսկոպոսի միջնորդութիւնը միայն այս պայմանաւ, որ Օէյթունի չորս իշխանները անձամբ գան ու ներկայանան իրեն՝ փաշային: Փաշայի այս պահանջը թէև ոչ լիովին, գէթ մասամբ կատարւում է: Օէյթունի իշխաններից երկուսը գնում են Մարաշ, գնում են փաշայի մօտ նոյնպէս Օէյթունի տեղակալ Աարապետը և Արապաշ ղիւղի քէհեան, որոնք և բանտարկւում են իբր կռուի սկզբնապատճառի գլխաւոր յանցապարտներ:

Ահա այս ժամանակներից թուրք կառավարիչները ամեն միջոց գործ են գնում ղէյթունցիներին յանցաւոր ցոյց տալու, և ըստ այնմ նոցա դատին փնասելու: Երբ ղէյթունցիք մի կարգ խնդիրների տօթիւ յանձնառու չեն լինում կատարելու փաշայի առաջարկութիւնները ինպատու կառավարու-

Թեան, այն ժամանակ Աշրը վաշան սպառնում է ղէյթունցի իշխաններին մի նոր արշաւանքով: Այս բոլորը տեղի են ունենում 1862-ի վերջերը:

Բ. Գուռը՝ սկզբներում ուշադրութիւն անգամ չէ ուղեղ դարձնել պատրիարքարանի յայտադրերի վերայ հայ լիւնականների խնդրի առթիւ, նոյն և ղէյթունից եկած պատգամաւորների աղերսի վերայ, որոնք Բ. Գրան արգարադատութիւնն էին խնդրում. բայց յետոյ երկիւղ կրելով խնդրի սուր կերպարանք առնելուց՝ զիջանում է պատրիարքարանի զրութիւններին և մի մասնաժողով է կազմում ղէյթունցոց խնդրի քննելու համար: Այս միջոցներում ղէյթունից Պօլիս են հասնում մի քանի հոգեւորականներ ու աշխարհականներ նորանոր տեղեկութիւններով տխուր անցքերի ու երկրի վիճակի նկատմամբ:

Մինչդեռ Պօլսից մասնաժողովի կողմից կառավարչական

ՁԵՅԹՈՒՆՑԻ

մի երկու անձինք են գնում ղէյթուն տըխուր անցքերի պատճառը ու հետեւեցը ստուգելու՝ ղէյթունցոց կողմից ևս զաղտնի մի երկու պատգամաւորներ են ուղղւորվում Փարիզ՝ Նապոլէոն կայսեր ղթութիւնն ու օղնութիւնն հայցելու:

ղէյթուն գնացող քննիչներից մինը պատրիարքարանի յայտադրի վերայ լինում է հայադղի: Ղէյթունի բերմամբ քննիչնշանակվում է Ներսէս վարդապետ Վարժապատեանը (յետոյ պատրիարք), որը այդ

Ժամանակ Ադանա էր գտնվում և որը այդտեղից դիմում է Մարաշ: Օւլթիոնցիները քննիչների հետ յարաբերութեան մանկիս՝ պահանջելիս են եղել որ իրենք ընդ միշտ ազատուն Սիլիկիոյ փաշաների իրաւասութիւնից և նկատուն որպէս անկախ ժողովուրդ: Անտարակոյս սոցա այս պայմանը անուշադիր է մնում կառավարութիւնից և տեղի են ունենում այլ զէպքեր, բոլորովին աննպաստ զէյթունցիներին:

Փրանսիայի միջամտութեանը և օգնութեանը դիմող պատգամաւորները լինում են Օւլթիոնի հոգեւորական Պր. վ. Ա. և զմիւռնացի Յովհաննէս Սափալան խանը, որոնք 1862-ի նոյեմբեր ամսին արժանայիշատակ Սարապետ վարդապետ Շահնազարեանցի աջակցութեամբ դիմելով՝ Նապոլէոն կայսեր՝ խնդրած են՝ զէյթունցիների յարուցած խնդրի առթիւ Ազիզ փաշայի հետ՝ հայ լեռնայանների նախնական իրաւունքները պաշտպանել և դոյս հասարակ պայմաններէ մէջ դնել, որպէս որ նոյնացի պատերազմէ հետեանքին նպաստել յօգուտ զէյթունցիներին:

Յիշելի երևոյթ է, որ այդ ժամանակ Վիկտոր Լանգլուա հայագէտը բարոյական մեծ օգուտ է ցոյց տուած պատգամաւորութեանը, նոյնպէս և բաւականին նպաստած է եղել թարգմանութիւններին:

Արտաքին գործոց պաշտօնեայ Պրուէս դը Լուի տուած է Վ.-ին. զրաւոր պատասխան, որը մեծ արժէք ունէր որպէս զէյթունցոց պահանջներին համապատասխանող մի որոշում, և բերանացի ևս խոստացած է եղել մեծ խոստումներ:

Այդ ժամանակ Փարիզի թրքաց դեսպանատան հայ պաշտօնեաներից մինը Ա., ամեն ճիշդ գործ է դրած պաշտօնական շրջաններում յայտարարելու, թէ Վ.-ը զէյթունցոց խնդրի մասին չէ եկած, և հետեւապէս աշխատած է եղել ամեն կերպ սկսած գործողութիւնքը դադարեցնելու, յետ զուցիւր. սակայն հաստատամիտ զէյթունցի եկեղեցականը ամեն սպառնալիք յանձն առնելով, և միևնոյն ժամանակ զանց առնելով մեծ պատիւներ՝ ընդգիմանում է, առարկելով թէ ըսկըտւած գործը անկարելի է կիսատ թողնել:

Երբ դեսպանատան պաշտօնեայք տեսնում են որ Վ.-ը գործին մեծ կարեւորութիւն է տալիս և շարունակում՝ գաղտ-

նի խորհուրդ են յղանում. այսինքն երբ Վ.-ը ձևքը եղած անցադրով պատրաստվում է Թուրքիա վերադառնալ՝ դեսպանատան քարտուղարը անցադրի վերայ ըստ օրինի ձևք քաշելու՝ դադանապէս գրում է, թէ այդ եկեղեցականը թրքաց ծախսով պէտք է վերադառնայ Թուրքիա: Այս որոգայթը հայազգի Պ. Պ. Վ. իմանալով և տեսնելով, որ ծանր հետևանք պիտի առաջագրէ՝ մեղադրում է դեսպանատան պաշտօնեային, և հրաւիրում է Վ.-ին զբոյշ մնալ:

Անցադրի վտանգը աչքի առաջ ունենալով, երբ Վ.-ը մնաս բարեաւի է դիմում արտաքին գործոց բարձրատիճան պաշտօնեային՝ վերջինս հարցնում է, թէ պատգամաւորութիւնը ճանապարհածախս չունի՞ արդեօք որ թրքաց հաշուով է վերադառնում: Առ այս Վ.-ը պատասխանում է, թէ ընդհակառակն այդպիսի մի բան խնդրած չունին, ըստ որում ծախսի համար բաւարար ստակ ունին: Այն ժամանակ արտաքին գործոց նախարարը տալիս է դադղեական անցադիր, որով և Վ.-ը վերադառնում է: Այս պատգամաւորութեան ծախսը լիովին հոգացած է Յովհաննէս Սափալան խան զմիւռնացին:

Այս պատգամաւորութեան ձեռնարկութեանց հիման վերայ Ֆրանսիական կառավարութիւնը խիղջն հեռագիր է խփում Պօլսի Ֆրանսիական դեսպանին որ Ռէյթուն գնալու համար մարդ ուղարկէ: Խիստ ձմեռ ժամանակ Ֆրանսիական դեսպանատան կողմից մի պաշտօնատար անմիջապէս դնում է Ռէյթուն. չորս հինգ ամիս պտըտում, տեղեկութիւններ է ժողովում պատերազմի պատճառների մասին և վերադառնում է Պօլիս:

Վերադարձին, շատ հաւանական է, որ պաշտօնատարը կաշառուելով, զէյթունցոց անկարողութիւնը յայտնած է, որպէս բէյութեան անարժան մի հասարակութիւն. ըստ որում նորա ուղևորութիւնն ու քննութիւնը մի նշանաւոր արդիւնք չունեցան և եղածն էլ անցաւ. միայն սորա հետեւանքն այն եղաւ, որ մի քանի բանտարկեալներ ազատուցան, նոր տուգանք չտուին թրքաց, և Ռէյթունի վերայ տաճկաց նոր զօրք ուղարկելուն արդելք եղաւ, որովհետեւ տաճկական զօրքի յաղթուելուն համար, կառավարութիւնը վրէժ

առնելու նպատակով մտադիր էր նոր զօրք հանել Օւէյթունի վերայ, և ղէյթունցիները հեռացնելով իրենց երկրից՝ զոցա փոխարէն չէրքէղներ բնակեցնել: պատերազմի պատճառ եղողներին մի քանիսին պէտք է գլխատէին, այս բոլորը չեղաւ, ինչպէս չեղաւ չորս իշխանների Օւէյթունից իսպառ արտաքսումը:

Սորանից փոքր ինչ յետոյ 1863 թուի վերջերը թրքաց կռաւարու թիւնը նորից կոմիսէրներ ուղարկեց՝ հայ լիւնականների խնդիրը տեղն ու տեղը վճռելու. կոմիսէրները երեք անձինք էին, մինը հայազգի Սարգիս էֆ. Աղաբէկեան, միւսը հայ հռովմէական Տավուտ էֆ. և երրորդը մի տաճիկ Շահին պէյ անունով:

Կենսութեան ձեռնարկիցին և դարձեալ աննպաստ ղէյթունցոց համար, ի միջի այլոց Օւէյթունի վրայ ծանր հարկեր դրին. այսինքն մինչ քան 1862-ի կոիւը ամբողջ երկրի վերայ տարեկան 24,000 դահեկան տուրք էր դրուած կռաւարու թիւնից, այն ինչ կոմիսէրների շնորհիւ այդ տուրքը բարձրացաւ 150,000 դահեկանի: Այս բարձրացումը գլխաւոր պատճառն եղաւ, որ սորանից ինը տարի առաջ ղէյթունցիք կրկին ապստամբեցան:

Այս ապստամբութեան պատճառաւ մի քանի հարիւր մարդիկ (2—300) թէ Պօլիս, թէ Հալէպ և թէ Մարաշ բանտարկուեցան:

Մարաշ գնացած երկու իշխանները հարցաքննութեան համար ուղարկվում են Պօլիս, ուր փոքր ինչ մնալուց յետոյ նորից թոյլատվութիւն են ստանում վերադառնալու իրենց երկիրը: Անցնում է մի քանի ամիս: Բ. Գուռը, Մարաշու փաշայի չար ոգով հաղորդած տեղեկութիւնների հիման վերայ, հրահանգ է ուղարկում Մարաշ Օւէյթունի չորս իշխաններին, որպէս բռնաւոր և ժողովուրդը կեղեքող անձինքների անմիջապէս Պօլիս ուղարկել: Սորա ոստիկանների հսկողութեամբ հասնում են Պօլիս, նախնապէս քննվում և վերջը բանտարկվում են մահապարտ անձինքների գրեթէ քթերի տակ: Հայոց պատրիարքարանը սոցա խնդրում խիստ թոյլ է վարվում, մանաւանդ որ բանտարկեալները իրենց յանցանքը պարզած չ'տեսնելով, բողբոք են ներկայացնում և դատաստան խնդրում:

պատրիարքարանի հէնց այս թոյլ վարուելու պատճառաւ էր որ իշխանները բանտից ազատ չ'մնացին:

Նրեակացիլ պէտք է, թէ ինչ սոսկալի Հարուած և տա-
ժանելի պատիժ էր բանտը, այն էլ մահապարտների բանտը՝ հսկայ
դահապէժների մէջ ազատ ապրող այս հայ իշխանների հա-
մար: Սոքա դառն կսկծից, բանտի ազդեցութեան սարսափից,
ինչպէս որ և շատ բնական էր՝ շուտով հիւանդացան:

Բաւական ժամանակ այս դառն վիճակի մէջ մնալով և
անուշադիր մնալով հայոց պատրիարքարանի ազդեցութիւնից
Բ. Պարսն մօտ նոցա ազատութեան խնդրում՝ յուսահատե-
ցան հայ քաջազները:

Այս յուսահատութիւնն էր, որ դիւթական անուն կրող
այս ղէյթունցիք հայ կաթոլիկ պատրիարքի անպատուէր
ջանքերի միջոցաւ՝ ծունը խոնարհած վատիկանի երեքուն
դահի առաջ իրենց բարոյական ստրկութեան առաջին սարսա-
փեցուցիչ քայլը արեցին. սակայն այս անսկիւիւ կրօնափոխու-
թիւնն, որի միայն լուրը Պօլսի համայն հայերին շանթազա-
րեց՝ ներքին համոզմունքի ծնունդ չէր, այլ իշխանների կար-
ծիքով, սա իրենց անձնական ազատութեան քայլն էր:

Սոքա վերջ ի վերջոյ բանտից արձակուելուց յետոյ պատ-
րիարքարան դարձան և այնտեղ մնացին, մինչև որ կառավարու-
թիւնը՝ ղէյթունցիների խնդիրը վճռելով՝ տեսաւ, որ հայ լեռ-
նականներին դրդող եղելութիւնները և հետևապէս կոտորածի
պատճառները երկիւղմնակի յանցանքներ են եղած՝ ազատութիւն
շնորհեց իշխաններին և միևնոյն ժամանակ ցանկանալով լեռ-
նական հայ ժողովրդի վիճակը մօտիկից քննէ, երեք քննիչնե-
րու ղարկից Օւէյթուն, որոնց մասին վերելք արդէն յիշած ենք:

Օւէյթունցիք, իրենց վիճակը խաղաղ և հանդիստ պայ-
մանների մէջ գնելու համար, կառավարութեանը ի միջի պյ-
լոց հետեւեալ առաջարկութիւնները ներկայացրին.

Օւէյթունի մէջ հայ քաղաքապետ նշանակել,

Հարկերը թեթեւացնել,

Չորս իշխանների ինչպէս և նոցա գերդաստանների վե-
րադարձը Օւէյթուն. (պէտք է իմանալ, որ 1862ի կռուից յե-
տոյ, կառավարութիւնն չորս իշխանների գերդաստանները տե-
ղափոխած էր Մարաշ):

Սորա հակառակ, կառավարութիւնն պահանջում էր Օլնուորական տուրք տարեկան 100,000 զուրուշ:

Այծերի տուրք 50,000 զուրուշ:

Կառավարական տուրք, որ երկար ժամանակներ է ի վեր չէին վճարած, տարեկան 25,000 զուրուշ, իսկ որ ամենակարևորն էր՝ դա ղէյթունցոց տեղափոխութեան խնդիրն էր, որ կառավարութիւնն պահանջում էր հայ լեռնականներէց:

Աւելի չգողեղու համար ղէյթունցիներին և ցանկանալով վերջ տալ Առնային Արիկիոյ ապստամբութիւններին, մանաւանդ որ մասամբ եւրոպական դեսպաններն էլ միջամտեցին ղէյթունցիների գործին մէջ յօգուտ վերջինների՝ սկսեց զինդրութիւններ անել և պղպիսով Օէյթունն շրջապատող դահավէժների մէջ նորից սկսեց տիրել խաղաղութիւն:

Անցնում են մի քանի տարիներ: Տուրքերի ծանրութեան պատճառաւ, 1872 թուին Ուլնիոյ լեռների խորշերում դարձեալ սկսում է կատարեալ շփոթութիւն, որի հետեանքը այն է լինում, որ կառավարութիւնը կալանաւորում է բաւականին թուով ղէյթունցիք և երկար ժամանակ հայ լեռնականները զեգերում են Մարաշը բանդում: Այս շփոթութիւնը մեծ կերպարանք չառաւ և այնպէս շուտով խաղաղութիւնն տիրեց Օէյթունում:

Այս ապստամբութիւնից մի վեց տարի հաջորդ, այն է 1878 թուին օգոստոս ամսին հայ լեռնականները նորից անկարող լինելով տոկալ կառավարութեան մեծամեծ տուրքերին ու պաշտօնական անձանց բռնութիւններին՝ դուրս բարձրացրին և ղէնքերը ձեռքերին ապստամբութեան դրօշակը պարզեցին:

Օէյթունցիների հետ ի միասին ապստամբեցին սկզբները և հաճընցիք և այլ թիւրքմէն ցեղերը՝ Խօզանցի Ահմէդ փաշայի առաջնորդութեամբ, որը հայերի հետ գործում էր մեծ սիրով և որի զլխաւորութիւնը ճանաչում էին հայ լեռնականները: Առնային Արիկիոյ այս ընդհանուր ապստամբութիւնը, անկասկած, մեծ յուզմունք էր պատճառում օսմ. պետութեան: Մարաշի փաշան ապստամբութեան լուրը առնելուն պէս՝ իր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր զօրքով աճապարում է ապստամբութեան վայրը և իսկոյն պատերազմական

գործողութիւններ է սկսում Ահմէդ փաշայի և զէյթուն-
ցիներին դէմ:

Փոքր առ փոքր պատերազմի շփոթութիւնները տարած-
վում են բոլոր լեռնականների մէջ, որոնք զէնք ու վառօդ
ձեռքերը առած կռուի դաշան են իջնում՝ պաշտպանելու ի-
րենց դարաւոր անկախութիւնը: Մարաշի փաշայի ձեռքին
տակ զանուող զօրքը անբաւարար է համարվում զսպելու
ամեն տեղ շնչող ապստամբութիւնները, ուստի և օդոստոսի
վերջին մօտ 12 վաշտ զօրք է ուղարկվում Մարաշի փաշայ-
ին օգնութիւն:

Լեռնային Ալիիկիոյ տիրապետողների և թուրքաց զօր-
քերի այս իրարանցումների մէջ, երբ լեռնականների վերայ
շարունակ նոր յոգեր են աւելանում՝ զէյթունցիների կող-
մից երեք պատգամաւոր են գնում Պօլիս և հայոց պատրի-
արքարանի միջնորդութիւնն ու օգնութիւնն են խնդրում
Բ. Վրան մօտ:

Ի Տէր Հանգուցեալ՝ Սերսէս պատրիարք ընդունում է
պատգամաւորութիւնը և մանրամասնօրէն տեղեկութիւն առ-
նելուց յետոյ, պիմում է մեծ եպարքոսին և խնդրում՝ զէյ-
թունցիների հարկերը թեթեւացնել և հայ քաղաքապետ նշա-
նակել Օւէյթունում, քանի որ այդ գիւղաքաղաքը զուտ հայ-
աբնակ է. սակայն հակառակ պատրիարքի աշխատանաց յօ-
գուա զէյթունցիների՝ Պօլսի հայերը հաւատ չէին ընծայ-
ում պատգամաւորների պատմածներին, ուստի սոցա վերա-
դառնալու ժամանակ՝ հետները ուղեւորվում է Օւէյթուն և
մի վարդապետ, որի պաշածնը պէտք է լինէր տեղեկութիւն
հաղորդել Օւէյթունի նկատմամբ:

Խօզանը Ահմէդ փաշան, իր ժողովրդի անկախութիւնը
պահպանելու նպատակաւ՝ երկար ժամանակ օսմանեան զօր-
քերի դէմ մտքառելուց յետոյ, յաղթվում է և այդպիսով
դուրս ժողովուրդը ընդ միշտ հպատակվում է տաճիկ կռու-
ւարութեանը. սակայն այստեղ յիշելի երևոյթ է, որ այս
թուրքմէն ցեղի տիրապետողի պարտութեան զխաւոր պատ-
ճառը լինում են մի քանի վատահոգի հայեր, որոնք ստրկա-
ցած՝ այս քաջադն լեռնականին մատնում են թուրք զօրքերին:

Երբ Ահմէդ փաշան վերջնականապէս յաղթվում է, Միս

քաղաքից Օւիա և Ճէվտէթ փաշաների հրամանաւ, Հաճընի առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսը և Պուշլումճեան Պրիգոր անուանով անձը գնում են Օւէյթուն՝ համոզելու հայ լեռնականներին վերջ տալ իրենց ապստամբութեանն և որ մի քանի յայտնի զէյթունցիք դնան տաճկաց բանակատեղին իրենց հնազանդութիւնն ու հաւատարմութիւնն յայտնելու:

Սակայն մինչ այս մինչ այն՝ թուրքերը վերջապէս յաղթում են զէյթունցիներին, կառավարութիւնը Օւէյթունը ապստամբ գաւառ նկատելով, մեծ խստութիւններ է դրոճ դնում: ձերբակալում են նշանաւոր անձինք և ամենայն խրատութեամբ տուրքերը պահանջում:

Յառօք սրտի ահա այս ժամանակները միայն, երբ հայ լեռնականները յաղթվում են թուրքերից, Օւէյթունի խնդիրը զրաւում է բոլոր հայերի մտքերը, մանաւանդ երբ պատրիարքարանին յայտնի է դառնում այն քստմնելի դէպքը, որը թուրքերը կատարած են եղել աւելի քան հարիւր լեռնականների և Ֆրնուզի եպիսկոպոսի վերայ:

Մէկը միւսին հետեւող այս տխուր արկածների պատճառաւ, պատրիարքը փոխադարձաբար տեսակցութիւն է ունենում Պրանսիայի դեսպան Ֆուրնիէի հետ և նորա անմիջական միջամտութիւնն է խնդրում Բ. Պրան մօտ: Այս վերջին տխուր դէպքի վերայ աւելորդ չենք համարում Մասիս լրագրից քաղել հետեւեալ տխրալի կտորը:

«Հոկտեմբերի 29ի օրն Մարաշի քրիստոնէայ ժողովրդի համար սգոյ և արտասուաց օր մը եղաւ: Նոյն օրն երեկոյին ուշ առնն Ախր լեռներէն զինուորական փողի շալնպն լսուեցաւ. ժողովուրդը կը դիմէ կառավարութեան պալատն իմանալու համար թէ ի՞նչ կայ. և ահա երկու դռնդ զինեալ թուրք զօրականներ կ'երևին և նոցա մէջէն երկայնահասակ, ճերմակ մօրուքով եպիսկոպոս մը, ձիու վրայ նստած. այդ եպիսկոպոսը Ֆրնուզի վանուց առաջնորդ Նիկողոս եպիսկոպոսն էր. եպիսկոպոսին հետէն 120 զէյթունցիներ կուղային: Յիշեալ կորիճ հայերն կը մտցնեն կառավարութեան պալատը և բակը կը կայացնեն. յետոյ նոցա կէսը զինուորանոց կը խրոկեն: Ար մերկացնեն եպիսկոպոսն ալ իւր զգեստներէն, լոկ շապիկ մը կը թողուն վրան և շղթայակապ կը խրին ի բանտ:

«Ահաւասիկ ինչ որ կը պատմեն կառավարութեան պալատը այս դէպքին վրայ. հոկտեմբերի 26-ին Չօլագ Արթին վարժապետն խուճմբ մը հայոց հետ կանուխ թիւրք զօրաց վրայ յարձակելու կը պատրաստուի: Մարաշն կառավարիչ Վէյսի փաշայ նախորդ օրէն այս եղելութիւնը իմացած ըլլալով քանի մը գունտեր կը խրկի հայոց վերայ. հայք իրենց հրացաններն կը պարպին զօրաց վրայ. զօրապետը կը հրամայէ հայոց անձնատուր լինել, հայերը կը դիմադրին, պատերազմը կսկսի: Ռէյթունէն մի քանի ժամ հետո Միքայէլ զիւղի հայք կը պաշարուին, և թշնամեաց ստուար թւոյն չը կարենալով դիմադրել կը ձերբակալուին: Այսօր Մարաշու բանտերու մէջ 200 կարիճ ղէյթունցի հայեր շղթայակապ են, սոցա մէջն են Ֆրնուզի առաջնորդ Նիկողայոս եպիսկոպոսը և Արթին վարժապետը»:

1878 թ. նոյեմբերի 23ին մեծ եպարքոսը դրաւոր կերպիւ պատրիարքարանին յայանում է, թէ ձերբակալուած Նիկողոս եպիսկոպոսն, Յարութիւն Չաքրեան և մօտաւորապէս 200 հայ ղինուորներ, իբր ապստամբներ, կրելու են իրենց արժանի պատիժը: Ներսէս պատրիարք այս գիրը ստանալով՝ հարկ եղած պատասխանը տալիս է և միւսին ժամանակ պատրիարքարանի պաշտօնեայնորից մինին անմիջապէս ուղարկում է անդղիական դեսպանի մօտ ունկնդրութիւն խնդրելու: Լէյարտ, ժամանակը երեկոյեան դէմ նկատելով, առաջարկում է ունկնդրութիւնը թողնել միւս օրուան, սակայն հայ պաշտօնեայն ունկնդրութեան յոյժ կարեւորութիւնը բացատրելուց յետոյ՝ դեսպանն յօժարում է ընդունել պատրիարքը և ժամի 8ին, Ներսէս պատրիարք երկար տեսակցութիւն է ունենում Լէյարտի հետ: Այս ունկնդրութեան հետեանքը այն է լինում, որ Լէյարտ և Փրանսիական դեսպան Ֆուռնիէ համոզում են մեծ եպարքոսին յա կենալ բանտարկուած ղէյթունցիներին զլսաւորներին հրացան բռնելու որոշումից:

Երբ պատերազմը սպասածից աւելի երկար է տևում և թուրքերը չեն կարողանում յաղթել ղէյթունցիներին՝ այն ժամանակ օսմանեան զօրապետները չար խորհուրդ են յղանում. սոքա իբր բանակցելու համար, մի քանի հոգի են խնդրում ղէյթունցիներին, որոնք յարգելով պատերազմական օրէնքները՝

30 հոգի են ուղարկում օսմանեան զօրքերի բանակատեղին, որոնցից և ոչ մինն չի վերադառնում:

Չէյթունի վերջին յեղափոխութեան պարագլուխները՝ Նիկողոս Կպիսկոպոս, Յարութիւն Չաքրեան և Ղուկաս Փափազեան նոյեմբերի վերջերին ոստիկանութեան հսկողութեան տակ Պօլիս են ուղարկվում և մահապարտների բանտում բանտարկվում: Սոցա Պօլիս հասնելուն պէս, Ներսէս պատրիարք կառավարութիւնից խնդրում է, որ Նիկողոս Կպիսկոպոսը պատրիարքարանին յանձնուի մինչ քան քննութեան սկսելը:

Պատրիարքի այս խնդիրը թէև խսկութեամբ չի կատարվում, սակայն երեք բանտարկուածներին էլ մահապարտների բանտից տեղափոխում են մի առանձին սենեակ, ու նոցա թոյլտվութիւն է լինում այցելուներ ընդունելու: Միւսնոյն ժամանակ Միքայէլ գիւղի յարձակման միջոցին բռնուած 200 հայերից միայն 30 թողնում բանտում, իսկ մնացեալներին արձակում են:

Մի ժամանակից յետոյ ազատվում են և մնացեալները, ինչպէս ազատութիւն են ստանում Պօլսում և Չէյթունի յեղափոխութեան պարագլուխները:

Սորանով ահա վերջանում են Չէյթունցիների նշանաւոր ապստամբութիւնները: Եյս ժամանակից է դադարում և Խօզան օղլու թուրքմէն ցեղի անկախութիւնն, որով և փոխվում է Լեռնային Արլիկիոյ վարչութեան եղանակը:

Պերջին անգամ, այս պատերազմից վեց հօթը ամիս յետոյ 1879 թ. դարձեալ կոմիսէրներ ուղարկուեցան Չէյթուն. նախ Մազար փաշա և յետոյ Սպիտ փաշա և Յովհաննէս Նուրեան էֆէնտի, որոնց վերայ պարտաւորութիւն էր դրուած և Հալէպի կուսակալութեան ընդհանուր քննութիւնը: Սոքա Չէյթունի վերջին անցքերը մանրամասնօրէն քննելուց յետոյ, նոյն և այս լեռնականների նիւթական կարողութիւնը և եղած փաստները, նոցա կարողութեան համաձայն 22,500 դահեկան տուրք որոշեցին որ և կայսերական հրամանն էլ հաստատեց, թող որ վերջերը աւելին պահանջում են:

Եյս 22,500 դահեկան տուրքի որոշելու ժամանակ՝ Չէյթունի ապագայ վիճակը հօթ յօդուածներով են վերջացնում: Եյստեղ հարկ է յիշել, որ Յովհաննէս էֆ. Նուրեանի առա-

ջարկութեամբ այդ ժամանակուանից է գոյութիւն առել Օէյթունի վերայ իշխող մի բարձրութեան վերայ տաճիկ զօրքերի զօրանոցը:

Վերոյիշեալ եօթ յօդուածներէից նշանաւորերը սոքա են.

1. Հայ գայմադամ քաղաքապետ նշանակել Օէյթունում:
 2. Ոստիկանութիւնը հայերից կազմել:
 3. Օէյթունի հողերը ընդարձակել:
 4. Օէյթունում հայոց դպրոց բանալ ելն:
- Տէրութեան այս խոստումներն էլ խօսք չկայ որ անկատար մնացին:

1884 թուի ամառուան սկզբները տուրքերի մասին նորից վէճեր ծաղեցին կառավարութեան և զէյթունցիներին մէջ և դարձեալ շփոթութիւններ սկսեցին առդի ունենալ Օէյթունում: Պապիկ իշխանի առաջնորդութեամբ հայ լեռնականները նորից զէնք են ձուք առնում: Յուլիս ամսին այս ապստամբական ցոյցերի վրայ, քաղաքի պահապան զօրաց թիւը բարձրանում է 800ի: Առաւարտութեան կողմից Մարաշի կառավարիչ Վադա փաշայ գալիս է Օէյթուն բարեկարգութիւն հաստատելու որը լիազօր իրաւունք է ունենում: Օէյթուն քանդելու և տակնուվերայ տնելու, եթէ սաստիկ ընդդիմադրութիւն գանի լեռնականներից: Վադա փաշայ տեսնելով որ խստութիւնով բան չի կարող անել, խաղաղական միջոցների է դիմում զէյթունցիների ապստամբութիւնը բառնալու համար:

Առաւարիչը զէյթունցիներին պնդում է տուրքերի հաւաքման մասին և ապստամբ լեռնականներին ներում խոստանալով, հրաւիրում է նոցա անձնատուր լինել: Առաւարիչի գթութեանն ապաւինելով, գրեթէ բոլոր զէնք բարձրացնողները մի առ մի գալիս են փաշայի մօտ: Սոցանից կառավարիչը 15 հօգի յանցաւոր է գտնում և ուղարկում է Մարաշու բանտը:

Սորանից յետոյ կառավարիչը միջոցներ սահմանեց տուրքերը հաւաքելու համար. տեղական կառավարութիւնն վերակազմեց և զանազան զեղծումներ ուղղելով՝ դնաց Մարաշ:

Ահա մեր օրերում սորանով վերջանում է Օէյթունի այս վերջին ապստամբութիւնը:

ԶԵՅԹ ՈՒՆ^{*)}

Այս օր է և կանցնինք Ռիհան դեռ. ի՞նչ հաւատարիմ ընկեր կուղեկցի մեզ իւր փրփրադէզ ալիքներով երկու ժամի չափ: Մնա՛ բարեաւ Ռիհուն: Ահաւասիկ լեռներ որք անցք չեն տար օտարի. զէյթունցի չեմ, ի՞նչպէս պիտի կրնամ քալել Օւէյթունի լեռանց ապառաժներու վրայէն. բարեբաղդաբար ընկերս զէյթունցի է. կ'օղնէ ինձ՝ որ զիտէ այծեմնիկի նման ցաակել սուր ապառաժներու վրայէն. և կրնայի ուրիշ ընկերով երթալ այն յեղեղակաց քաղաքը առանց հրաժեշտ տալու ձիուս, քսակիս և այլ զոյքերուս, արդէն Տօք. Սիւնիի օրինակը բաւական դաս մ'էր ինձ. որ Սեբաստիայէն դէպի Այնթապ ճանապարհորդած ժամանակ, շրջապատուելով մի քանի զէյթունցի պարոններէ, ամենայն վեհանձնութեամբ ութսուն լիրայի փոխատուութիւն մ'ըրաւ փոխարէնը ի հանդերձելուսն առնելու պայմանաւ, ըստ որում պատերազմ ունէին և ստակի կը կարօտէին. ահաւասիկ անձինք, որ մարդուս բռնի բարեգործութիւն ընել կուտուցանեն: Աը յառաջանալք և ահա կը տեսնուի Ս. Փրկչի վանքը. ընկերս ստէպ կը խաչակնքէ, չմոռնալով նաև քննել զիս. հետեւեցայ օրինակին և աւելի ջերմեռանդ երևալու համար ամէն ճիւղ թափեցի. որովհետև զիտէի թէ անոնց սիրելի ըլլալու համար պէտք էր ջերմեռանդ ըլլալ: Առնագաշտի մը մէջ եմք, ի հեռուստ կը նշմարենք Տօրոսի ամպածրար գաղաթները, ուր ձմեռը մշտատեւ է. օրը կերեկոյանայ և մենք կը հասնիքն

*) Վերջերս Զէյթունում պատահած սոսկալի հրդեհի պատճառաւ, որի հրոյ ծարակներին համարեա ամբողջապէս զոհ դնաց հայու նուիրական վայրերից մինը, աւելի քան երբ և իցէ կարեւորութիւն է զգացվում այդ քաջակորով հայ մարդկանց ու նոցա վայրի վերայ մի ամիսի, պարզ ու ճշգրիտ պատկերը ներկայացնելու հայ ժողովրդին: Այս տեսակետից, մենք յանպատրաստից նպատակադրմար դռանը արտատպել այստեղ «Նոր-Նարի» մը նորերս երեան եկող Զէյթունից գրուած մի երկու թղթակցութիւններից միմեայն և եթ այն մի հետաքրքիր մասը, որը բուականին կենդանի Զէյթունի և նորա բնակիչների առօրեայ պատկերն է ներկայացնում:

այնպիսի տեղ մը, զոր քանի յիշեմ այնչափ երկիւղ կը զգամ։ ռոխցս տակ դէպ ի վար դաՀավէժ անդունդներ և գլխուս վրայ ցցուած ժայռակոյտերէ լեռներ, այնչափ նեղ և այնչափ վտանգաւոր ուղի մը որ բաւական յոգնեցնելէ յետոյ կը տանի զմեզ դէպի նեղ անցք մը, — այս է Օւէյթունի միակ մուտքը, որ դրեթէ միշտ անառիկ դիրք մը շնորհած է նմա։

Օւինեալ խումբ մը մացառներու ետնէն ելլելով կը դիմաւորեն զմեզ. վէճը մեծ է. ոմանք կը պնդեն թէ «բիւրեա» է, այլք թէ «ֆիրէնի» է (բողոքական, կաթօլիկ ըսել կուզեն) վերջապէս աշխոյժ երիտասարդ մը որ զլուխը ֆէսին վերայ ձերմակ պլլած, պիտիորդ ոլորած և ձեռքը մեծ դաշոյն մը կը ծածէր, խակոյն կը բռնէ ձիուս սանձը և աղաւաղեալ տաճիկընով մը կը հարցնէ, թէ «բիւրի՛ւա» ես։ «Այ, հայ քրիստոնեայ եմ», կը պատասխանեմ հայերէն լեզուաւ։ «Մենք այդ հայերէն լեզուէն չենք խաբուիր, երեսդ խաչ հանէ», — կը ըսկըսեմ խաչակնքել. այս միջոցիս ընկերս ալ կաշխատի համոզել, որ հայ եմ, թէ ի տես Ս. Փրկչի վանուց հինգ անգամ խաչակնքեցի և այլն և այլն. սակայն անհնար կը լինի, որովհետեւ լաթերս ու ձեւերս անպատճառ կը մատնէին զիս, որ բողոքական քարոզիչ մը եղած լինիմ, որմէ յանչափս զգուած են. վէճը կը տաքնայ և կսկսին պնդել որ ետ դառնամ, եթէ ոչ... Բաղդա յաջող է, մէջերնուն տարիքոտ մէկը «կեցիք լա տղօք», պօռաց և թթմամանով մը զինի բերելով մացառի մը ետնէն ներկայացուց ինձ. հաւատաքննութեան ատենին առջեւն եմ. վերջին փորձն է այս. ամենուն աչքը բերանս է կրօնքս վճռելու համար. վայ է ինձ, եթէ մերժեմ, իսկ ես որ չէի երազեր իսկ այսպիսի պահու մը զինի ձեռք անցնել, մանաւանդ Օւէյթունի ընտիր զինին։ Թմամանը ձեռքէն առնելով «Ձեզի պէս քաջերուն կենացը» ըսի և մի քանի ումպ խմեցի. այս տեսարանը ամենքն ալ գէներնկեց ըրաւ և երբ վերջնական համոզում մը գոյացաւ թէ արդարեւ հայ եմ, սկսան բիւր ներողութիւններ հայցել, առարկելով որ շատ մը բողոքականներ հայութիւն կեղծելով մտած և ժողովրդեան մէջ երկպառակութիւններ սերմանած են և այլն և այլն։ Արշարունակներ ընթացքնիս և տեսարանը կը փոխուի. իւրաքանչիւր կը փափաքի իւր տունը հիւրընկալել զիս. ահ, որ-

չափ կը զգացուի մարդ պսակի տեսարանէ մը. էբրէն օրաց
կը լինէն, էբրէն էդպէս ամէն ինչ կը գտնեն. ամենուն ալ շնորհա-
կալիքս յայտնելէ յետոյ կը խնդրեմ, որ Ա*** աղային տունը
տանն զմեզ ըստ որում Վահագնաւէն*) յատուկ օրհնու-
թեան նամակաւ հոն եմ յանձնարարուած. այս յայտնու-
թիւնն ևս առաւել սիրելի կընէ զիս և կսկսին պատկառա-
նօք վարուել հետս:

* * *

Օգոստոսն ենք. անառիկ լիւան մը կողին վրայ շինուած
մի քաղաք, ատենի տուներու վրայ, մէկուն տանիքը միշտ
միւսին բակն է աստիճանաբար շինուած: Ա*** աղան մեծ
պատուով կը հիւրընկալէ. հազած է բոլորայ շալվար և կարճ
թիւերով երկնագոյն մի ապա՝ ճապոնի ձեռով, վրան կը կրէ
Մարաշ— խիստ ծանրադին ճաշակ մը. մէջքն է կապած Վի-
րինի մեծ շալ մը, որոյ վրայէն կը փայլին զոյգ մը արծա-
թապատ ատրճանակներու զլուխներ, ապային տակէն կայ
կախուած մի դաշոյն և թիւր կապուած մի բազան. ոտքը
սև կօշիկ և զլուխը մեծ Բիսկիլով մի Ֆէս որոյ վրայ մի քա-
նի տեսակ Եպիսկոպոսի ուրբուած ու կապուած են. ինքն քա-
ղաքին չորս իշխաններէն մէկն է և կուսակցութեան մը պե-
տը (գոթադգաբար կուսակցութիւնը հոս ալ մուտ գտած է
և չորս թաղի բաժանուած լինելով, չորս ալ կուսակցութեանց
են բաժանուած, սակայն միշտ կը միանան արտաքին յարձա-
կմանց դէմ): Ետն պատերը ամեն տեսակ հրացաններով, դա-
նակներով և սուրերով զարդարուած աւելի զօրանոցի մը ե-
րևոյթն ունին քան թէ տան, և այս ոչ թէ մէկ երկու ան-
ձանց մենաշնորհ մ'է, այլ ամբողջ հասարակութեան. քաղա-
քին մէջ զինեալ կը շրջին և տասը տարեկան հասակէն սկը-
սեալ, թէ այլ և թէ կին կրնայ գործածել ամեն տեսակ հը-
րազէն: Տանտիկներ հազած է մի կարմիր զ—նէ էնթարի ո-
րոյ քղանցքները ետ առնելով առաջէն կը կապէ, ոսկեթել չու-
խայէ, զոգնոց և ստեանցը վրայ կերպասէ կրծանոց, զլուխը
լաշակ և երեսը այնչափ զգուշութեամբ ծածկուած, զոր ան-
հար է տեսնալ. նոյն ձեռով են հագուած բոլոր զրացի տիկ-
նայք իրարմէ տարբեր տարապնէրով. իսկ օրիորդք, որոց մե-

*) Վիլիկոյ Մկրտիչ Վաթոգիկոսից:

ծամասնութիւնը աննման գեղով մը օժտած է Նախախնամութիւնը՝ չին այնչափ նախանձոտ իրենց կայտառ երեսներն ու սևորակ աչքերը ծածկելու, ճիշտ կը հագուէին տիկնանց ձեռով, միմիայն սա տարբերութեամբ որ գլուխնին քէ ու քէ-սկիւ կը դնեն և լաչակ չին առնելու, իբրև զարդ հարուստ տիկնայք և օրիորդք ճակատնին և վիզերնին ոսկիներ կը կապեն, աղքտոք ալ արծաթ զրամներ: Տանտէրս ունի սպասաւորներ, որք հասարակ ժողովրդեան նման կալած թեւերով բրդեայ ապա, երկայն շապիկ և սև կօշիկ հագնելով կը շրջին, և ամեն ժամանակ չին հեռացներ իրենց քովէն դանակն ու ատրճանակը: Ա*** աղան քանի որ իշխան է ունի իւր տան մէջ երկու երեք սենեակներ, որոց միոյն մէջ ամեն օր կը ժողովին թաղեցիք և կը խօսեն զանազան նիւթերու վրայ:

* * *

Յաջորդ օրը կիրակի էր. կանուխէկ դնացինք եկեղեցի, ժողովաւորը լեցուած է, կը պատարագէ մի ծեր երէց խիստ պարզ զգեստներով: Նախ քան զԱւետարան՝ կը կարդացուի Արիւնիոյ կաթողիկոսի կոնդակը, որ կը յորդորէ կանոնաւոր կերպիւ վճարել տէրութեան տուրքերը, ժողովրդեան անհասկանալի է կոնդակի լեզուն, մի քահանայ կը պարզաբանէ այնպիսի լեզուաւ մը որ նա ևս ինձ անհասկանալի է. Երբան օրինաւոր էր կոնդակի յորդորը, սակայն ընդհանուր յուզում կը տիրէ եկեղեցւոյն մէջ, երիտասարդք կը զրգռուին, ծերունիք գէշ զաղափարներ կը տածեն, այլք կը զայրանան հասկանալ չկարողանալով թէ ամեն տարի տուրք կըլլայ, վերջապէս մեր տանտիրոջ հրամայողական ձայնով խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի: Յաւարտ Ա. Պատարագին կելլենք եկեղեցիէն, հեռաբերքութեամբ կը դիտեն զիս ամեն կողմէ, կուզեն հետս խօսել, որուն ոչ նուազ կը փափաքիմ և ես, բայց տանուաէրս ինձ զաղտուկ կարծելով նոցա ընկերութենէն միշտ կը մեկուսացնէ զիս, յետոյ ըստ փափաքանացս կը թոյլատրէ, օրն ի բուն անխտիր ամենուն հետ տարբեր նիւթերու վրայ կը խօսակցինք, շատերուն տունը կը պրտախմ պարզ տուններ, ուր աւելի քաջեր կան քան թէ կալաւիք, յետոյ կը տանն քաղաքէն մի քիչ հեռու տեղ մը, ուր մի քանի տա-

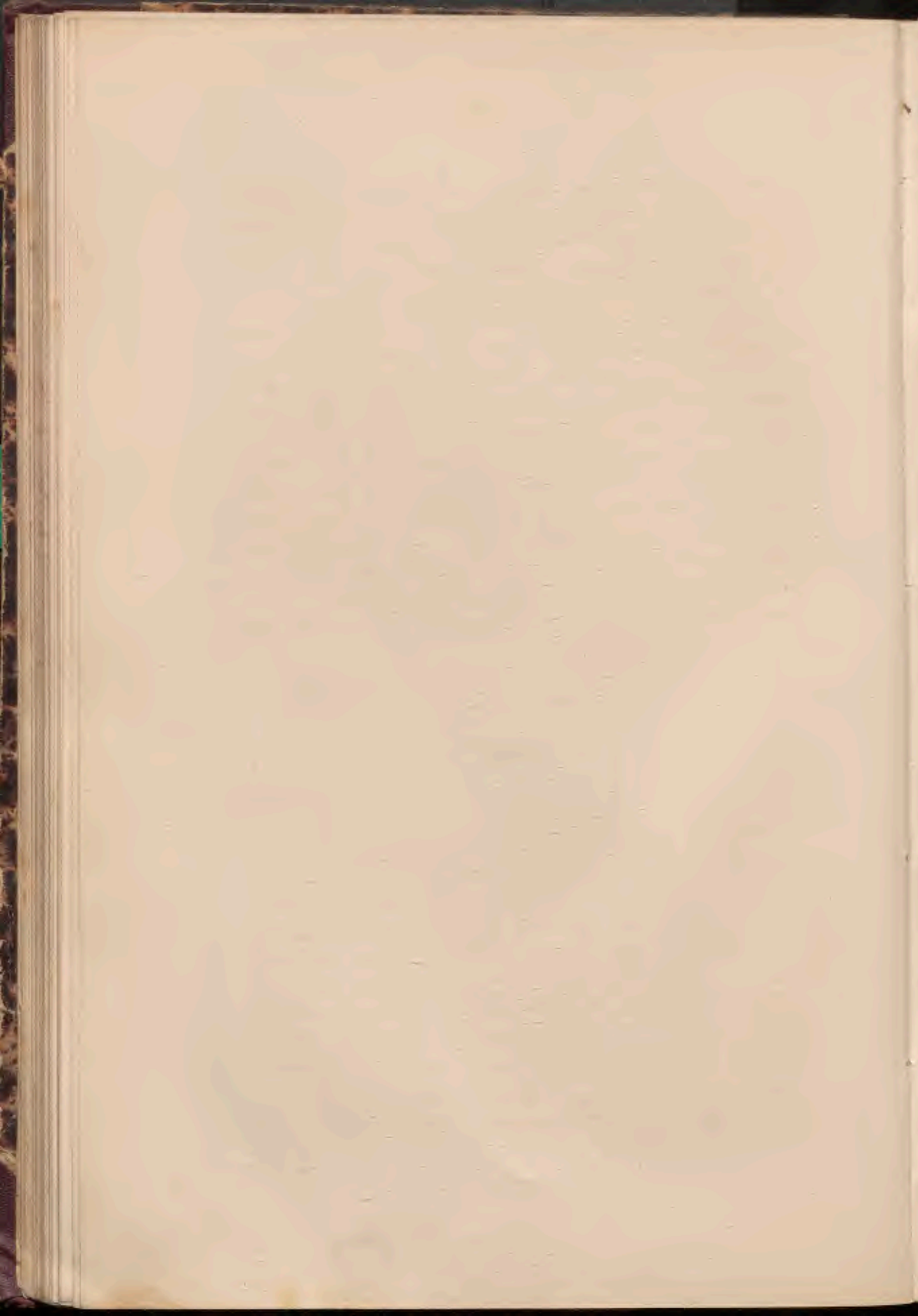
րի յառաջ քառասուն հազար չէրքէսներու դէմ մղած պատերազմին պատմելով, յիշատակութեան արժանի տեղեր կը ցուցնեն. ի վերջոյ կը պատմեն, որ մի մարդ պատերազմին տաք ժամանակը, մինչդեռ չէրքէս բանակին հրամանատարը վրանին մէջ սուրճ կը խմէր, ի հեռուստ նշանի կառնէ վրանը և դիտմամբ խնայելով փաշային, այնպիսի ճշտութեամբ մը կուղղէ զնպակը, որ սահելով հրամանատարին ձեռաց մօտէն կերթայ կտոր կտոր կրնէ ձեռքի գաւաթը, որոյ վրայ ամբողջ բանակը ահ ու դողով պաշարուած՝ իսկոյն ցիր ու ցան կըլլան տաան և հինգ հազար կորուստ և մեծ աւար թողլով ղէյթունցոց. և այսպիսի շատ մը պատմութիւններ, որոյ սակայն ամենուն նիւթը **Կարմիր խաչ** է: Ամենքն ալ վիրաբոյժ են, շատ ծանր վէրքեր կրնան դարմանել, մանաւանդ «Ռէյրահօ օղլուի» գերդաստանը, որ նշանաւոր է բոլոր այս կողմերը բժիշկ չունին, և հարկ ալ չկայ, ըստ որում երկրի օդը ինքնին շատ առողջարար է:

Անկերակցութեամբ ասպնջականիս դնացինք Ս. Մկրտչի վանքը, որ քաղաքէն մէկ ժամ հեռի լեռան մը վրայ շինուած սննդարար օդով, զով ջրով գեղեցիկ դիրք մը և կոկիկ եկեղեցի մը ունի. մեծ ուխտատեղի է շրջակայ հայոց. հանգուցեալ Միքայէլ կաթողիկոսի օրով Կիլիկիոյ աթոռը **Գօլան օղլուի** բռնութիւններէն ազատելով, Սիսէն փոխադրելու համար՝ թեմական ժողով մը գումարուեցաւ, սակայն յետոյ չիրադրուեցաւ: Այցելեցինք նաև Ս. Աստուածածնի վանքը, որ քաղաքին մօտ մեծ հիւրանոցներով գեղեցիկ դիրք մը ունի. յետոյ քաղաքին չորս թաղերու (կուսակցութեանց) չորս եկեղեցիները և դպրոցները պտըտեցանք, որք լաւ վիճակի մը մէջ չէին, և բնականաբար ալ չէին կրնար ըլլալ, ըստ որում դժուար է դիրք տալ մի ժողովրդի ձեռքը, որ աւելի վարժ է և կը սիրէ գիւցազնական կեանք վարել: Սակայն որչափ շնորհակալեաց և դրուատեաց արժանի են Հայոց Միացեալ-Անկերութեանց ջանքեր, որ 180-ի մօտ երկսեռ աշակերտներէ բաղկացեալ դպրոցներ կը կառավարեն և լաւ ալ յոյս կուտան ապագային ուսեալ ղէյթունցիներ պատրաստելու. ի վերջոյ քաղաքէն կէս ժամ հեռի եղած ջերմունիները գնացինք, որք ժողովրդեան բաղանեաց տեղ կը ծառայեն և խիստ

Հաճին քաղաք

գդառւէաւ են. առատ ալ երկաթի հանք ունին, զոր ժամանակաւ բանելով մօտակայ քաղաքները կը ծախեն եղեր, սակայն Աւրոպա ինչպէս շատ բաներու, նոյնպէս ալ այս մասին տեղի չտար մրցման. հիմաի դարձեալ լաւ պայտ կը շինեն որ մինչև Հալէպ և այլուր կը դրկուի. կը շինուին նաև լաւ վառօդ տեղական պիտոյից համար, շատ խաղողի այգիներ ունենալով առհասարակ ամեն տուն այր և կին ջրոյ հաւասար զինի կը գործածեն: Բնակիչ ջորիներ ունին որոցմով ջորեպանութիւն ընելով ապրուստնին կը ճարեն մեծաւ մասամբ. անուանական կառավարութիւն մը կայ որ միշտ դատարի է, որովհետև տեղւոյս դատերը կամ իշխանաց ձեռքով կը տեսնուին և կամ հրադիւնուց: Վստանի չափ բաղմութիւն տանիքի մը վրայ ժողովուած կը խօսակցէինք. հրացանի ձայն մը լսուեցաւ, ոչ ոք կարևորութիւն տուաւ այս ընտանի ձայնին. երիտասարդ մը եկաւ քիչ մը վերջը, պատճառն հարցուցի, «բան մը է՞» ըսաւ ամենայն պարզութեամբ. «Վառվուռը Մ***ը սպանեց». սարսուեցայ, անձ մը սպանուի և ոչ ոք կարևորութիւն տայ:

Լ՝—Հ—

ԿԻԼԿԻԱՅԻՑ^{*)}

1886 Նոյրիւ 15:—Միտալ

Տեսարք

Պարս է անհատի մը կամ ժողովրդեան մը որ իւր վիճակն իմացունէ իւր ազգին պատուաւոր անձին կամ բարեջան ընկերութեանը. ուստի մեք ևս մինչ ցայժմ չ'կարենալով ծանօթացնել մեր աղետալի և դառն ստառպանքը, մեր հայրն դանտուղ ազգիս օգտաւէտ ընկերութեանց կամ մեծ. Տեսարք, որ կարելի է մեր խոտորեալ և քայքայեալ շաւիղն բարեկարգելու միջոց մի գտնեն. միշտ նեղութիւն, տանջանք վիշտք անպակաս են մեր շրջակայքէն: Աոյն մեր վիճակի պատճառն են աղքատութիւն և ազիտութիւն, և աղքատու-

*) Լնցեալ տարի Պօլիս գտնուելիս՝ մեր ձեռքը ընկաւ այս գրութիւնը, որը և մենք կարեւոր գտանք տպագրութեամբ ներկայացնել հայ հասարակութեանն, ինչպէս որ և այդ է գրութեան նպատակն:

թեան անյատակ ովկիանոսին մէջ խզողւելնուս արգասիքն ստորագրեալքն են:

Ինչպէս որ նախորդ նամակնուս մէջ նկարագրեցինք, սակայն աստ ևս աւելորդ չեմք սեպեր համառօտիւ կրկնելու: Մենք Օւէյթունի գիւղօրէից մին լինելով, Աւագիալու (Մի. խալու) ժողովուրդքս որ 120 տունէ բաղկացեալ ամենքս, հայ եմք: 1878-ին, Մարաշու կուսակալ Ազիզ փաշայի և Օւէյթունի պատերազմին ատեն, նորա անկանոն զօրքերն յարձակելով ի մեր գիւղ, յափշտակեցին համայն կահկարասիք և կենդանիք, բոլոր գիւղն հրդեհի տալով, բուռ աւերակ մը դարձուցին. աղքատ ժողովրդեան ունեցած սակաւ ինչ հասոյթն որք պարտատիրաց պիտի տային, այրելով, կտորելով ոչնչացուցին. վերջապէս ամեն կողմանէ աղքատութեան անտանկի շղթայով պարփակեցին զմեզ: Սակայն Սուլթանն մեզ համար զրկած Գոթիօնին տեղեկութեամբն զթալով մեր աղետալի վիճակին վրայ 560,000 զրուշ գումար մը մեզ վճարուելու համար իսկոյն հրաման մի զրկեց Մարաշու կառավարութեան. սակայն կառավարութեան պաշտօնէից միջնորդութեամբ յիշեալ գումարն անվճարելի մնաց. և մեր անկարողութեան պատճառաւ կառավարութեան տուրքն վրանիս ծանրացած, և շրջակայ օտար աղղացմէ առած և չ'կարեցած տուած պարտքն ևս, ամենքն միասին հարիւր հողերն երով զրուշի հասած է, որք միշտ կը պահանջուին մեզմէ, և այս է մեր յետին աստիճան աղքատութեան պատճառն: Տգիտութեան խաւարամած անդունդին մէջ ընկղմած ազգային մանկտիքն իւրոյս առաջնորդող Հայոց Մ. Ընկերութիւնը իմանալով մեր թշուառութիւնն, և մեր մանկտիքն տանջանաց պողպատեայ ժանիքէն աղատելու համար այս տարի վարժարան մը կառոյց մեր գիւղին մէջ, և ամեն պիտոյք առատօրէն կը ծախուի: Ուստի ողբալի աղերսանքով կը պաղատիմք ձերդ ազգախնամ անդամոց որ մեր սոյն տառապանաց փոքր ինչ դարման մը գտնելու միջոց մի խորհիք, զմեզ ևս ազգիս անդամոց մին դասելով:

Մենմք հարազատ որդիք ազգիս

Համայն Ժողովուրդ

Աւագիալու Ս. Սարգիս Էկեղեցոյ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՌ ԳԵՏՍ ԲԱՔԵԼԱՅԻՈՅ

Սաղմս 136:

Բաբելացւոց զեաի ափում
Նրստել էինք ու լալիս.
Նրուսաղէմն էինք յիշում,
Սիօն մեր միտն էր զալիս:

Սախել էինք մեր տաւիղներ
Նոցա ուռի ծառերից:
Ահա եկան մեր գերիչներ,
Նրդ պահանջում մեղանից:

Ուրախ երգեր մեր թըշնամիք
Ուզում էին որ երգենք.
«Ձեր Սիօնի երգեր զողարիկ
Նուազեցէք մէկ լըսենք»:

Մե՛նք, տասնաղի մեր տաւիղներ
Լըսել տանք մեր թըշնամո՛ւն.
Աստուածային մեր նուազներ
Նրգենք օտար աշխարհում:

Նրուսաղէ՛մ, թէ քեզ մոռնում
Թող ինձ աջ ձեռքս ուրանայ,
Սընամարդի ու վատ դառնամ.
Թող իմ լիզու չորանայ՝

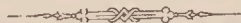
Նթէ ես քեզ նախ չը դովեմ
Նւ չը յիշեմ անդադար
Քեզ, ով իմ կեանք, Նրուսաղէմ,
Ո՛վ ցընծութեանս իմ պատճառ:

Պիտի յիշես դու, Տէր Աստուած,
Բաբելացւոց արարքներ —
Երուսաղէմը մեր քանդուած,
Սիօնն անտէր և աւեր:

Ռ՛վ մեզ գերող բաբելացի,
Արգայ, անշուշտ կը գայ օր,
Որ մեր բոլոր լաց ու կոծի
Վարէժը տուժես բիւրաւոր:

Արգայ մի մարդ, որ քո ուղիք
Մարց ըստինքից դուրս քաշէ,
Նոցա գլուխներն անմազ կընտիկ
Քարին զարնէ ջախջախէ:

Ս. Մ.

ՁՄԵՌԱՅԻՆ ԳԻՇԵՐ

Ապիտակ սաւանով ծածկուել է գետին,
Դառնաշունչ քամին փչում է կատաղած.
Նայում եմ վերև — չե փայլում լուսին.
Մառախուղով է երկինքը պատած:

Նայում եմ շուրջս — վշտայլ՝ պատկեր.
Մեն ինչ ճշուած ձման ճանկերում՝
Տնքում, հեծում է և խուլ մրմունջներ
Ենկերջ հնչում են իմ ականջներում...

Մերթ ևս լսում եմ մի դառն հեծեծանք,
Մերթ խորին հառաչ չարատանջ սրտի...
Մերթ իմ ականջին զարնվում են արագ
Լաց, կոծի ձայներ անմեղ զոհերի...

Ճնշվում է սիրտս... Եւ ահա յանկարծ
Ինձ պաշարում են դառնալից մտքեր...
Եւ ի՞նչ եմ տեսնում աչքիս նկարում,
Օհ, Տէր իմ, որքան փոքր պատկերներ:

Եհն մերկանդամ, հարստահարուած
Մի ծեր մուրացկան՝ զուրկ օթեանից՝
Օտնի անքում է ձիւնի մէջ թաղուած
Եւ աղի արցունք թափում աչքերից:

Եհն մի այլ տեղ՝ մի խուլ անկիւնում
Ախամերկ որբը խեղճ, անտիրակն,
Յրաից փետացած՝ «վայ, մայր» է կանչում
Եւ զողում, որպէս տերեւ աշնան:

Եհն գետնափոր մութ կացարանում,
Ուր օդն է խոնաւ, սառը, մահաշունչ
Քաղցած ու անտէր հեծում է մահճում
Մայրը որդոց հետ հիւանդ, կիսաշունչ...

Եւ չկայ անկիւն, ուր հանգիստ տիրէր՝
Եմեն տեղ տանջանք, ամեն տեղ սո՛ւգ, լնց,
Եմեն տեղ անգութ աշխարհի զոհեր
Չար մարդկութիւնից ճնշուած, հալածուած...

Յուզվում է հոգիս սիրտս կտրատվում,
Եւ պղտորվում է իմ տեսութիւն.
Եւ ես վրդովուած անէծք եմ թափում—
Ես անիծում եմ մարդկանց չարութիւն:

Ես անիծում եմ ողին բռնութեան—
Նրա մարդատեսաց չար զաւակներին.
Ես անիծում եմ մարդասիրութեան
Ենսիրտ, կուրացած ռիւբրիմներին...

Եւ յայտնի է

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Եղգային առաջարկութիւն մը» Լինթէճեան Պրիմոր վարդապետի
Պօլիս. տպ. Շէրլիտէյի 1862. 80. 11 էր. 10 փարս:

Եյս սիրուն գրքոյի մէջ հեղինակը մասնաւորապէս խօսում է Տիգրանակերտի սքանչելի դիրքի, բարեբեր հողի մասին: Տիգրանակերտը այժմ Հայաստանի ընտրելագոյն մասը և ազգային յառաջագիմութեան էլ աւելի ընդունակ և յարմար տեղը ու կենդրոնն է համարում հանգուցեալ Լէֆիէճեանը՝ թէ երկրի բարեբեր արդաստուրութեան, թէ օդի և ջրի գերազանցութեան և թէ ամենակերպ բերքի ու վաճառականութեան կողմից ունեցած ազնիւ յատկութիւնների համար: Յետոյ բաւականին գողտրիկ զրջով յիշում է թէ ինչպէս եւրոպացի, մասնաւորապէս բողոքական քարոզիչներից «մեր հայազգի երեսի վերայ ձգուած անտերունջ ժողովուրդները կ'որսացունեն և պիտի որսացունեն, թէ որ ազգայինք հեղ մը աչքերնին աս հայրենեաց ընտիր դաւառին վերայ չ'դարձնեն և դարման մը չընին»:

Եյնուհետև ցոյց է տալիս տեղի քարոզիչների շացուցիչ արարմունքները, թէ ինչպէս նոքա «կերպ կերպ խոստմունքներով և պարզեօք իրենց գլուխը ժողոված են մեր ազգին որդիքը, ուր մենք չունինք բարեկարգ դպրոց մը: Ահա աս բարեկարգ դպրոցաց պահասութիւնն է մեր խեղճ ազգը յետին թշուառութեան մէջ ձգողը»: Մի առ մի բացատրելով հայ մարդի համար տեղացող վտանգը ամեն կողմից՝ զանազան եւրոպացի ազգերից՝ ասում է պարտաճանանչ հեղինակը «Աս չարեացս ոչ միայն առջևը առնելու համար, այլ և ազգը վաճառականութեան մէջ մեծաքայլ յառաջացնելու համար, ինձի միայն մի դարման կերկնայ, որ համազգի եղբարք, մենք հիմնական կանխենք, գէթ մէկ երևելի և բարեկարգ դպրոց հաստատուէ Տիգրանակերտի մէջ, որ ինչպէս ըսինք կենտրոն կ'սեպուի բոլոր Հայաստանի, որուն մէջ անխտիր դատախարակունին ազգային մանկունք և նաև օտարազգի տղայք և

աղջկունք և աս կերպով նորաղանդից սերմանելիք ապակա-
նութեանց առջև կառնուի անշուշտ»:

«Թէ որ իրաց վիճակը ասանկ մնալիք ըլլայ նէ, անշուշտ
պէտք է զիտնայ աղջր, որ քիչ ժամանակէ ետքը հայրութեան
անուէն անգամ պիտի ջնջուի աս երկրէս, և ահա ան ատեն
աղգը ամենամեծ և անգարմանելի կորուստ մը պիտոր ընէ»:

Ի վերջոյ Անդղիոյ տերութեան հաստատելիք երկաթու-
ղից պատճառելիք ֆնասի առաջն առնելու համար՝ Օսմա-
նեան կառավարութեան ուշադրութիւն է հրաւիրում Տիգրիս
և Եփրատ գետերի միաւորութիւնը Տիգրանակերտի վերի
կողմերը Մատէնի մօտերը, «որով այս քաղաքը՝ Տիգրանակերտ
ու շիտակը ասկու համար բոլոր Հայաստանը կը լլայ կեդ-
րոն և միջոց հաղորդակցութեանց բոլոր Եւրոպայի, Հնդկաս-
տանի և Արևելքի ուրիշ քաղաքաց հետ: Աս կերպով թէ
Ազգին և թէ Օսմանեան մեծագոր տերութեան անսպառ և
հաստատուն հարստութեան աղբիւր մը կ'բացուի. աղգը
կծաղկի և կ'յառաջանայ յամենայն»:

«Ահրջապէս աս ալ կարեոր կ'համարինք ծանուցանել,
որ ինչ որ ցարգ գրեցինք նէ ոչ եթէ ի լըոյ կամ պարզ երե-
ւակայութեամբ գրեցինք, այլ անշամբ ականապէս ելած և Հայաս-
տանի շատ կողմերը պտտած և գործնական անդեղեկութիւններ
ստացած գրեցինք»:

Յո-ցակ Բրոյ Կոպտընէոյ է Վենետիկ, է Կոպտանի II. Վա-
րարո. 1887:

Գրքերի ցուցակները, որոնք յաճախ ղանաղան զիրքով
վուրս են թողնվում յայանի գրավաճառների կողմից՝ անտա-
րակցիս ունին իրենց նշանակութիւնն. այդ ցուցակները բա-
ւականին նպաստում են գրքերի արագ վաճառմանը մանա-
ւանդ գրատունների կենդրոնից հեռու գտնուող տեղերում,
ուր հարուստ գրավաճառների բացակայութիւնից, այդ կող-
մերի ընթերցող դասակարգը շնորհիւ այդ ցուցակների պա-
տուիրում է իրեն համար այս կամ այն ցանկացած գիրքը:
Այս տեսակէտից, որքան պարզ և մանրամասնորէն է կաղ-
մուած լինում ցուցակը, այնքան էլ նա աւելի է ծառայում
իր նպատակին: Այսպէս է մեծ ազգերի և մեծ պետութիւն-

ների մէջ, ուր ամեն մի քաղաքում նոյն խի գիւղաքաղաքում կարելի է լինում ցանկացած զիրքը մեծ զիւրութեամբ ձեռք բերել. ապա ուրեմն ի՞նչպէս պէտք է լինի ցուցակների վիճակը Հայերի մէջ, որտեղ զրականութիւնն և առհասարակ ընթերցանութիւնը դեռ անսովորական վիճակում են գտնվում: Այս յիշելով, մենք ուզում ենք ասել, որ արդէն Հայերի մէջ աւելի ծով ու մանրամասնօրէն կազմուած ցուցակներ են սպասելի: Մեզ այս խօսքերը գրելու առիթ տուեց Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութիւնից լոյս բնծայած ցուցակը, որի վերնագիրը տպուած է վերևում: Հարկ է ասել, որ այս ցուցակը բնաւ ցուցակ կոչուելու արժանիք չունի, որը և մեզ շատ տխրեցնում է: Աւելի լաւ է, այստեղ մի առ մի յիշել այդ ցուցակի պակասութիւնն և այնու ցոյց տալ դորա աննպատակ լինելը. նախ Միսիթարեան Հայերի Հրատարակած այդ ցուցակի մէջ բնաւ ցոյց չէ տուած Հրատարակութիւնների զիրքը, ցոյց չէ տուած և ոչ մի զրքի-տպադրութեան տարին, որ երբէք պատիւ չէ բերում ցուցակ խմբադրողներին. երկրորդ, այս այն պատմագիրը ի՞նչ օրինակից է արտատպած և կազմած է թէ ո՛չ ոչինչ չէ ասուած. ինքնուրոյն և թարգմանական Հրատարակութիւնների Հեղինակների և թարգմանիչների անունները չեն յիշուած. օրինակ մի թէ կարևոր և հետաքրքրական չէ իմանալ, արդեօք «Աստմութիւն Անուոյ կամ Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան» որի՞ գրածն է, մեծահատո՞ր է թէ չէ, ո՞ր թուին է տպուած. «Աստմութիւն Նիկողեցւոյ» արդեօք ո՞ւմ գրածն է և ե՞րբ է տպուած, թարգմանութիւն է թէ ինքնուրոյն. Աղգասէ՞ր ի՞նչ բան է, պատմութիւն, թատրերգութիւն և վերջապէս ո՞վ է Հեղինակը և զրականութեան ո՞ր ճիւղին է պատկանում. նոյնը կարելի է ասել բոլոր զրքերի մասին:

Մի թէ Միսիթարեան Հարք այնչափ զբաղուած են կամ նիւթական միջոցից սղմվում են, որ անտես են արել կատարելու մի պարտականութիւն, որը աւելի քան անհրաժեշտ մի կարիք է լոյս թողած ցուցակի համար, առանց որին այժմ այդ ցուցակը մի նշանակութիւն չունի ու դորա տպադրութիւնը ժամանակի և դրամի կորուստ է:

Տպադրութեան տարիները նշանակելը ամեն կողմից մեծ

նշանակութիւն ունի. օր. մենք դիտենք մի գրադէտ հայ անձ, որը ամենայն ուրախութեամբ ժողովում է զանազան զրքեր, ինչ իմաստի և զիրքի էլ լինին, միայն թէ հրատարակութեան տպագրութիւնը համեմատաբար հին թուական կրի իր վերայ:

Օրացոյց 1887 թ. Էրաստրակո-Նիւն Յովհաննէս Նազարեանցի:

Այս տարի հայերէն լեզուով լոյս տեսաւ և մի նոր օրացոյց: Վա Պ. Յ. Նազարեանցի հրատարակութիւն է: Օրացոյցը երկու մասից է բաղկացած. առաջին մասը կազմում է օրացոյցը, իսկ երկրորդը «Յաւելումաճը»:

Յաւելումաճի վերջում, մի «երկու խօսք» վերնագրի տակ Պ. Նազարեանցը հետևեալ տողերն է գրում՝ «Օրացոյցս մի օգտակար զրքոյի դարձնելու մտքով ևս աւելորդ համարեցի լցնել նորա մէջ ժողովրդին ըստ ամենայնի անպէտք նշաններ, այլ օգուտ քաղելով հանդամանքից՝ կցեցի նորան մի փոքրիկ ՅԱՒԵԼՈՒՄԱԾ, որ պարունակում է իւր մէջ մի քանի այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք անօգուտ չանցնելուց զատ՝ կարող են նա՛ն ժողովրդի ընթերցանութեանը մասամբ իւրիչ նպաստեր»:

Ասկայն հարկաւոր է նկատել Պ. Նազարեանցին, որ նա իր սիրուն նպատակը առաջ տանելու համար խիստ սխալ ճանապարհի վերայ է կանգնած. որովհետեւ իր այդ նպատակը իրագործելու համար՝ նա բնաւ պէտք չէր ձեռնարկել հայ ժողովրդի մէջ անապաղատ-Նիւն տարածելու կամ թէ եղած անապաղատութեանն նպաստելով զօրացնէր նորան: Արժում ենք Պ. Նազարեանց հասկանում է, թէ մենք յաւելումաճի ինչ գրութիւնների վերայ ենք մատնացոյց անում: Վոքա Երաստրակոն և Իգնատիոսից աչաբեալ ճարձատաղաց փոյն՝ գրութիւններն են, որոնք համարեա ամբողջ յաւելումաճն են կազմում:

Ուստի Պ. Նազարեանցի այդ ծառայութիւնն աւելի շուտ ուղղութեամբ է դէպ ի վնաս հայ ժողովրդի մտաւոր դրական զարգացմանը և ոչ բնաւ յօգուտ: Այս իմանալով է:

Ասկայն ցաւօք սրտի յիշելու է, որ այդ բացասական ծառայութիւնը հայ ժողովրդին և նրա գրականութեան արած

են վերջին տարիներս և հետեւեալ անձինք իրանց ճօխ երազահաններով. Պ. Լ. Տէր Գրիգորեանց, Պ. Յովհաննէս Տէր Աբրահամեանց, Գրիգոր քահանայ Մանգալունի և կարծեօք մի հին զրաւաճառ Թիֆլիսում: Այս վերջինի հրատարակութիւնն փոքրագիր է 32°.

Անտարակցս լուսաւորութեանն հետամուտ ամեն մի մարդ, ինչ ազգի էլ չ'պատկանի նա, այնու ամենայնիւ խիստ փնտաւար կ'գտնէ ներկայումս այդպիսի հրատարակութիւնների երևան գալը, որովհետեւ ինչպէս արդէն ասացինք, այդ տեսակ զրքերի միակ և եթ նպատակը ժողովրդի մէջ սնուպաշտութիւն տարածելն է, որի պատճառաւ ժողովրդի լուսաւորութեան դուրծը մեծամեծ խոչընդոտների է հանդիպում:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Անցեալ տարի մեզ յաջողեցաւ տեսնել մի տաճկահայ վարդապետի ձեռքում ծերունի Գաբրիէլ աւագ քահ. Պատկանեանցի քսանական թուականներում հրատարակած մի օրացոյցը, որի միջից կարելոր գտանք արտասուել հետեւեալ հետաքրքիր կտորը.

«Յաղագս նախկին և այժմեան վիճակաց ազգի և լեզուի և գրականութեան հայոց»:

«Ազգ և լեզու հայոց են կամ առաջին և կամ մի ի նախկին և ի հին ազգաց և լեզուաց, որք ի ժամանակի կործանման աշտարակի և բաբելոնեան խառնակութեան բաժանեցան 70 և երկու նահապետութիւնս»:

«Ոչ հայելով յայս՝ այժմ ազգ և լեզուն հայոց այնչափ արհամարհեալ են, զի ոչ եթէ օտար ազգք, այլ և բազումք իսկ ի հայոց ոչ ինդրելով զպայծառութիւն նորա ոչ կամին խօսիլ յայն լեզու, ուսանել զայն լեզու և ընթերնուլ զգրեանս, որք գտանին ի լոյս ածեալք ի նոյն. մինչ տեսանեմք զի նոր լեզուք նոր ազգաց այնքան ճոխացեալ են մինչև փոքր միւս ևս և ունին լինել համաշխարհական լեզու»:

«Արք այժմ կամելով ցուցանել զպատճառ այսպիսի անկման ազգի և լեզուի մերոյ, ոչ անտեղի համարիմք տալ ինչ ինչ ծա-

նօթութիւն վասն ծագման և լեզուի նորա և դրականութեան և վասն նախկին և այժմեան վիճակի որ կարէ լինել հայելի հին և նոր որպիսութեան Հայաստան աշխարհի և հայկեան գրոհի»:

Ընթերցող հասարակութեանը թերևս յայտնի լինի, որ Մերիկա գաղթած բաղդախնդիր հայերի մէջ մի յարգելի պարօն, Նիկիեան մականուամբ, ձեռնարկելու է մի հայ թերթի հրատարակութեան, Բեֆայ անունով: Այս լուրը արտասպուեցաւ համարեա բոլոր հայ մամուլի մէջ, թէ արտասահման և թէ Սուսաստան: Հայ մամուլը Բեֆայի հրատարակութեան լուրը հաղորդելուց յետոյ, փոխանակ մի երկու խօսք ասելու Մերիկայում ձեռնարկուելի հայ թերթի անպատակ ու ֆնասակար լինելու մասին՝ սորա հակառակ գեռ գանուեցան թերթեր, որոնք ուրախութեամբ իրենց ընթերցողներին մանրամասնօրէն տեղեկութիւններ հաղորդեցին այդ լրագրի հրատարակութեան մասին: Ճշմարիտ ասած, համարեա բոլանդակ հայ մամուլի այս վարմունքը մեզ միանգամայն զարմացրեց: Բնկասկած սա մի հանելուկ է, որ մենք զօրութեամբ ենք լուծել. սակայն այսքան պէտք է ասել, որ Բեֆայ թէ սկզբունքով և թէ զանազան տեսակետներով վնասակար է համարում տաճկահայերի համար Բեֆայի հրատարակութիւնը: Հարկ չենք տեսնում այս առթիւ երկար խօսելու, միայն այսքանը կասենք, որ լաւ կլինէր Մերիկա անունը որքան կարելի էր տաճկահայերի ականջից հեռու պահել:

«Սանկալարժանոցի» մէջ մենք առաջին անգամ հաղորդած էինք թէ Տրապիզոնի արևելեան և հարաւային կողմերում ընկած երկրում, որը Նաղիստան անունն է կրում, ապրում են մի քանի գիւղերում կիսով չափ թրքացած հայեր, որոնց տեղացիք անուանում են Կեֆէ հայեր:

Սոքա մինչ 1858 թիւը երկու կրօն էին դաւանում՝ հայ ուղղափառ և մահմետական. ծածուկ մկրտվում, հաղորդվում, պըսակվում էին հայ քահանայի ձեռքով, իսկ առ երեսս նոցա Զեֆեհ—տաճկական ամուսնութեան խորհուրդը—կատարում էր մողան, նոյնը տեղի էր ունենում և թաղմանը. նախ մողան էր հանգուցեալին թաղում, իսկ յետոյ ծածուկ քահանայն իր հերթին օրհնում գերեզմանը: Ախտէսների այսպիսի անբնական վի-

ճակը շարունակուեց մինչև 1857 թ., երբ բարեյիշատակ սուլ-
թան Սէջիտի օրով նոցա ազատութիւն տրուեց դաւանելու ի-
րենց քրիստոնէական կրօնը, սակայն առանց անուաները փոխելու:

Սեր գրագէտ բարեկամներից մինը, որը այժմ բնակութիւն
Հաստատած ունի ի Թուրքիա, կարգաւով կէսկէսների մասին մեր
գրութիւնն, հաղորդում է և հետեւեալ տեղեկութիւնը, որը մեզ
յայտնի չ'լինելով՝ չէինք յիշած մեր նախկին գրութեան մէջ:

«Կէսկէս հայերի մասին, յուսով եմ, չէք դադարիլ շարու-
նակելու: Համէն գիւղը ամենաբազմամարդն է, և նորա միջից
է գուրս եկել սուլթան Սէջիտի քեռայր անուանի Վարտան
Սէհմէտ Լլի փաշան, որի կինը Լտիլէ սուլթանը գեռ մինչև
այսօր կենդանի է: Յիշեալ փաշան, որ 15 տարեկան ժամանակն
է թուրքացած՝ եղել է ծովային և զինուորական նախարար, նը-
մանապէս մեծ վեզիր: Հանրածանօթ Սկրտիչ ամիրայ ջէզայիր-
ցին նորա շնորհիւն է յառաջացել իր ժամանակ և ամբողջ Թուրք-
քիայի մաքսատանց անօրէնը եղած: Խասքէօյցիք (Պօլսոյ թա-
ղերից միոյն բնակիչք), ուր եղել է ջէզայիրցու ապարանքը,
պատմում են, որ Սկրտիչ ամիրան կարողացաւ մօտենալ Վարտան
Սէհմէտ Լլի փաշային հայերէնի շնորհիւ, որը միշտ խօսում էր
սուլթան Սէջիտի հզօր փեսայն, բայց... դժբաղդաբար նոյն հա-
յերէն խօսքը եղաւ ևս պատճառը կամ աւելի ճիշտը ասած՝ հայ-
կական անմիաբան հոգին, որով գժտուեցաւ Սէհմէտ Լլին ջէ-
զայիրցիի հետ և նորա կործանման պատճառը եղաւ: Համէնցի
մահմետական Կէսկէսներից հիմա ևս կան մի քանի փաշաներ, ո-
րոնց մէջ յայտնի են Սէմիշ և Խալիլ փաշաները»): Ս. Գ.

Պետերբուրգում հրատարակուող ամենատարածուած «СВѢТЪ»
ռուս օրագիրը հայոց ընդհանուր թիւը հետեւեալ կերպիւ է ցոյց
տալիս:

Լսիական և եւրոպական տէրութիւնների մէջ ցրուած հա-
յերի ընդհանուր թիւը հասնում է մինչև 4,016,305 հոգու,
որոնցից ստուար մեծամասնութիւնը կազմում են պարզ երկրա-
բորձները, որոնք արդէն բաւական երկար դարերէ ի վեր ապ-
րում են Հայաստանում, որը այժմ գտնվում է Տաճկաստանի,
Ռուսաստանի Պարսկաստանի և տիրապետութեան տակ:

Հայ ժողովրդի մեծամասնութիւնը՝ թուով 2,516,525 մարդ

ապրում է օսմանեան կայսրութեան սահմաններում: Տաճկաստանի հայերից յետոյ մեծամասնութիւն կազմում են Ուսսաստանում ապրող հայերը. նոցա թիւը հասնում է մինչև 1,391,620 հոգու. այնուհետև երրորդ տեղը բռնում են Պարսկաստանում ապրող հայերը, որոնց թիւը հասնում է 54,685 հոգու: Ըստ ըրայում ապրող հայերի թիւը 23,475 է. իսկ Բուլղարիայում (9,250), Ուկրաինայում (13,200), Հնդկաստանում, Բիրմանիայում, Բենգալիստանում, Հաւայիստանում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Բելիստանում և վերջապէս Լիբիայում ցրուած բոլոր հայերի թիւը հաշվւում է մինչև 30,000:

«ЗВЕЗДА» անունով ռուս պատկերազարդ շաբաթաթերթի ներկայ տարուայ 7 համարում թարգմանօրէն տպուած է պ. Բաֆֆիի («Լսենք») վիպասանութիւնից մի պատկեր, որ է «Լայազիտի պաշարումն»:

«Новое Время» ամենօրեայ թերթի 4096 թվում Պ. Լ. դամեանի «Համլէտ և նորա ողբերգութեան աղբիւրը» գրքի մասին հաղորդուած է մատենագրական հակիրճ մի տեղեկութիւն:

Նոյնպէս նոյն թերթի անցեալ տարուայ ապրիլամսի թուահամարում աւելի մանրամասնօրէն տեղեկութիւն է հաղորդուած Հայր Եւիշանի «Սիսուան» գրքի մասին: Երգտեղ բաւականին համակրութեամբ է խօսվում մեծանուն հօր պատկառելի գործի մասին:

Կրօնափոխութեան առաջն առնելու համար Պօլսոյ պատրիարքարանի կողմից որոշուած է շրջուն պաշտօնով եկեղեցական այցելուներ ուղարկել վտանգ սպառնացող դաւառները:

Կ. Պօլսում տասն և ութ տարի շարունակ հրատարակուող «Հայրենիք» օրաթերթը բաժանորդների սակաւութեան և նիւթական միջոցի սղութեան պատճառաւ վերածուած է շաբաթաթերթի: «Հայրենիքը» հրատարակվում էր փոքր դիրքով պ. Ս. Սեւիքեանցի խմբագրութեամբ:

Լ՝յս օրերս տպագրութեան համար տեղւոյս հայկական տը-
պարանին յանձնուեցաւ մեր ազգային պատմութեան հօր՝ Սոփսէս
Խորենացու պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը, որի
վերայ հայր Խորեն ծայրագոյն վարդապետ Ստեփանէն աշխա-
տում էր երկար տարիներ ամենայն սիրով ու եռանդով: Ուրախ
ենք ի բոլոր սրտէ, որ վերջապէս հայերը կունենան Սոփսէս
Խորենացու պատմութիւնն և աշխարհաբառ, գիւրամատչելի լե-
զուով: Ինչպէս լսում ենք հաստատ աղբիւրից, տպագրութեան
ծախար ամբողջովին յանձն է առել շատ բարիքներ անող մոս-
կովաբնակ պ. Յովհաննէս Յովնանեանը:

1887 թուականի յունվար ամսից մինչև այժմ Պետերբուր-
գում լոյս են տեսել հետեւեալ հայերէն հրատարակութիւնները.
«Սանկալարժանոցի» մարտ ամսի գիրքը, («Թովմայ Լըծրունի»),
«Սոխակի» Ե. գիրքը և հետեւեալ բրոշիւրները. «Ուրիշի գերեզ-
մանի վրայ առանց արտասուքի են լաց լինում», «Բուլղար աւա-
զակապետ», «Դաննա տ'Լըք, Վաղղիայի ազատող», «Նեղա» (Տա-
տիս պատմածը), «Վօնչօ» (Բուլղար աւազակապետի պատմածը):

Լ՝յս օրերս տպագրութեան յանձնուեցաւ «Վ իլհէմ Տէլ»
անունով գրքոյկը:

() սմանեան պետութեան մէջ գործ են ածվում երեք տեսակ
գրամներ՝ ոսկի, արծաթ և պղինձ:

Ս՝եծ գին ունեցող ոսկի գրամը լիքան է:

Ի՝իրան ռուսական գրամով խաղաղ ժամանակը արժէ մօտ 9
ռուբլի, իսկ այժմ 10 ռուբլուց բարձրէ: Լ՝յնուհետև ոսկի գրամ-
ները կազմում են լիւրայի մասերը՝ կէս լիւրայ և քառորդ լիւրայ:
Ս՝ի լիւրան ունի 108 զուրուշ, ուրեմն կէս լիւրանոց 54 զուրուշ,
իսկ քառորդը 27 զուրուշ: Ղ՝ուրուշ, դահեկան և պիաստր՝ միևնոյն
արժէք ունեցող գրամներն են, միայն թէ առաջինը տաճկերէն,
և երկրորդը հայերէն անունն է, իսկ երրորդը աւստրիացոց նոյն
արժէք ունեցող գրամի անունն է:

Ղ՝ուրուշի արժէքը նոյնպէս համաձայն պորսայի վիճակին
փոփոխվում է, բայց և այնպէս նա խաղաղ ժամանակը հաւասար է
ռուսական 8¹/₂ կոպէկին, իսկ այժմ 10 կոպէկից մի բան բարձր:

Լրծաթեայ դրամներն են. մէջիտ, կէս մէջիտ, քառորդ մէջիտ, $2^1|_2$ ղուրուշանոց, երկու ղուրուշանոց, $1^1|_4$ ղուրուշանոց, մի ղուրուշանոց և կէս ղուրուշանոց:

Սէջիտը ունի 20 ղուրուշ, ուստի այժմեան հաշուով աժէ 2 ուրբուց բարձր: Լյսպէս և կէս մէջիտը ունի 10 ղուրուշ և աժէ 1 ուրբուց բարձր են:

Պղնձէ դրամներն են՝ փարայ կոչուածը:

Քառասուն փարան մի ղուրուշ է: Լյս հաշուով $2^1|_2$ ղուրուշանոց դրամին գործածութեան մէջ 100 փարանոց են անուանում, $1^1|_4$ ղուրուշանոցին 50 փարանոց $1|_2$ ղուրուշանոցին 20 փարանոց, $1|_4$ ղուրուշանոցին 10 փարանոց և $1|_8$ ղուրուշանոցին 5 փարանոց, որ տաճկաց ամենափոքր արժէք ունեցող դրամն է: Լյս հաշուով այժմ 5 փարանոցը աժէ $1^1|_3$ հպ. 10 փարանոցը $2^2|_3$ կպ. 20 փարանոցը $5^1|_3$ կպ. են:

ԼՐԱԳՐԱՑ ՅՈՒՐԶԸ

Այժմ ինչպէս մեծ յուզմունք և մտատանջութիւն պատճառեց թէ՛ հայ մամուլին և թէ՛ հասարակութեանը այն մի տխուր լուրը, որ իբր թէ Տիգրանակերտի բնակիչների մեծ մասը կրօնափոխութեան կը դիմէ: Ապունացող վտանգի առաջը առնելու համար՝ Պօլսոյ հայոց պատրիարքարանը անգործ չմնաց և մեծ տուկունութիւն ցոյց տուեց. այն ինչ ազգից սիրեցեալ չայրիկը պատրաստութիւն էր տեսնում անձամբ գնալ Տիգրանակերտ կրօնափոխութիւնը կանգնեցնելու իր հայրենակիցների մէջ՝ Բարձրագոյն Վոլադ արգելում է սրբազանի այդ ուղևորութիւնը: «Լրեւելքի» 18 սեպտ. թուահամարում Տիգրանակերտից գրուած մի թղթակցութեան մէջ, կրօնափոխութեան դիմելու միտումները այսպէս է բացատրվում.

Կրօնափոխութիւնը հաւատքէ կամ թէ կրօնական զգացումէ առաջ եկած բան չեն, և այս մասին կրօնափոխութեան դիմողներ քանիցս իրենց ցաւերն յայտնելով գրաւոր կերպով խոստովանած են թէ հայութեան մէջ պակասութիւն մը տեսնելով չէ որ կրօնափոխ կ'ըլլան, այլ իրենց խեղճ վիճակին համար. հացի խնդիրն է որ կը մղէ զիրենք ի կրօնափոխութիւն:

Այս բանում, անտարակոյս, ոչ ոք էլ չի կասկածում, միայն թէ ամեն կերպ աշխատելու է վերացնել այն բոլոր արգելքներն, որոնք առաջ են բերում կրօնափոխութիւնը. միւսոյն ժամանակ մենք կարծում ենք, որ կրօնափոխութեան դիմելու պատճառը միակ և եթ Տացի խնդիրն չէ, որքան էլ որ դա զգալի լինի տեղացիների կամ վիւայէթի գիւղացիների համար, այլ դորա հետ մօտ կապ ունի շարունակ օրն ի բուն այդտեղ դժբաղդաբար դաստիարակչի դեր խաղացող գիշատիչ եզուլիթների և այլ միսիօնարների ազդեցութեամբ գործունէութիւնը... և ընդհանրապէս մեր հոգեւորականների անտարբերութիւնները դէպի իրենց հօտի մըտաւոր ու բարոյական խնդիրները: Օգտմանալի մարդիկ և վարմանալի բնաւորութիւններ. հայ առաջնորդը՝ որը կրօնական մեծամեծ իրաւունքների հետ միասին օգտվում է և մի կարգ քաղաքական իրաւունքներով, որոնց պատճառաւ նա գաւառում մի երկրորդ փաշայ է հանդիսանում ու բացառիկ պատուաւոր դիրք է ստանում նոյն իսկ օտարների առաջ, նա՛ այդ հայ առաջնորդը, զարմանալի է միայն, որ չի կարողանում անգամ իր հօտին սպառնացող վտանգներից զերծ պահել գիշատիչ եզուլիթների ճանկերից, որոնց դժը միակ և եթ ոսկու վերայ հիմնուած դպրոցի մէջ է կայանում:

Այն թղթակցի ասելով, կրօնափոխութիւնը աւելի արագ տարածվում է վիւայէթի վիճակներում, այն պատճառաւ որ այդ վիճակները Տիգրանակերտի թեմը չկաղմելով, անուշադիր են մընում առաջնորդի վերահասութիւնից և հետեւապէս վիճակը խեղճութեան է մատնվում:

Այս թշուառ վիճակի դարման կ'առաջարկեմք հետեւեալն. Տիգրանակերտ գտնող առաջնորդի ապրուստն հայթայթելու համար, վիւայէթին մէջ գտնուած Արշնի, Զընքուշ և Մակաբայեցւոց վանուց վանահայրութիւնները կցել Տիգրանակերտի առաջնորդութեան հետ. առաջնորդն ունենայ փոխանորդներ և իրենքն ալ կ'են նոյն տեղերն:

Եթէ այսքան զիւրիւն միջոցով իսկապէս կարելի է մասամբ սպառնացող վտանգից զերծ պահել հայ ժողովուրդը, կարծում ենք, որ Պօլսի պատրիարքութեան պարտականութիւնն է ուշադրութիւն դարձնել այդ առաջարկութեան վերայ և իսկոյն գործի սկսել:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՀՐԴԵՅԸ

Յուլիսի 27-ին գիշերուայ ժամի 11-ին Վերին Տաւրոսի խորշերում սոսկալի հրդեհի բոցերին զոհ է դնում մի խումբ հայ լեռնականների բնակավայրը:

Չէյթունն այրվում է, բնակարանների հետ միասին ինն ժամի ընթացքում աւերակների կոյտ են դառնում և այդ լեռնականների եկեղեցիները, վարժարանները և ամեն կահ ու կարասիք:

Այդ փոքր ժամանակամիջոցում սարսափելի հրդեհը լափելով մօտ 1000 տուն, անպատասպար է թողնում բաց օդի մէջ և անձրևի տակ 8,000 զէյթունցիներ:

Միթէ հարկաւոր է այստեղ յիշեցնել ընթերցող հասարակութեանն, որ նա ինչպէս և իցէ, դէթ մարդասիրական ղգացմունքից, պարտաւոր է օգնութեան հասնել իր եղբայրակիցներին, որոնք այսօր մոխրի վերայ նստած՝ իրենց անլուր թշուառութեան վերայ են սգում:

Թշուառ հրկիզելոց այս դժբաղդութիւնն այժմ աւելի ևս խոր վիշտ ու սարսափ է պատճառում ամեն մի մարդի, երբ նա ի նկատի է առնում, որ անողջը հրդեհի զոհերին հիմայ մի կողմից էլ չարաչար սպառնում է սովը, որն արդէն սկսել է տարածուել Ադանայի, Սիսի, և Հայ-Լեռին կողմերը, ուր տասնեակ հազարաւոր հայ մարդիկ օրական մի կտոր հացի կարօտ են մնացած:

Այստեղ այլ ևս չերկարացնելով մեր խօսքը՝ յոյժ կարեւոր և նպատակայարմար ենք գտնում մէջ բերել Ամենապատիւ սրբազան Հայրիկի մի նամակը, որը նա այս առթիւ ուղղած է մեզ:

Սիրելի . . .

Սիրեմ զքեզ. դու խօ գիտես ու տեսար Հայրիկի ղեաղմունքը, որ թողլով կենդանիները մեռել կ'թաղեմ, զի մեր աշխարհ՝ մեռելոց աշխարհ է: Ուրախ եմ շատ որ ձեռնարկած էք մի թերթ հրատարակել և անունը «Արասխ» մկրտած էք:

Ո՛հ, հայու տարագիր որդիքներ, Նեվա գետէն Նրասի կ'յիշէն: Սօրհնեմ ձեր այդ ձեռնարկ որ յաջողեք արդիւնաշատ դործել:

Նսեցիր անշուշտ, լսեցիր ու տխրեցար անշուշտ, դի՛ Գէյթուն վառեցաւ. ո՛հ, և իսպառ վառեցաւ եօթն եկեղեցիներով հանդերձ: Ո՛րչափ սիրահար էիր տեսնել Աիլիկիա, տեսնել Գէյթուն՝ այդ հինաւուրց մնացորդ նշխար, որ վեց հարիւր տարիներէ ի վեր տակաւին կապրէր իւր կենդանի և քաջագօտի հայերով: Իսկ այսօր դոցա բնակավայր աւերակ դարձաւ. և անբախտ ժողովուրդ մոխրակոյտին վերայ նստած Նրեմիայի ձայնով կ'օղբայ:

Ի՛նչ կասես, սիրեմ գեղդ, թողո՞ւնք արդեօք, որ Գէյթուն ևս իբրեւ աւերակաց յիշատակ մնայ, ինչպէս ողբացեալն Ննին: Նւ այդ ինքնապաշտպան ժողովուրդ գաղթի վայրավատին լինի և ցրուելով այդ փոքրիկ ոյժը, անբախտ հայն ուժասպառ լինի:

Ո՛չ, ո՛չ, պէտք է վերաշինենք Գէյթուն. «Արեւելք» լրագրէն կ'իմանաք, որ յանուն Գէյթունի մի յանձնաժողով կազմուեցաւ ի Պօլիս Պատի-գիւղի պատուաւոր և եռանդուն անձինքներէ, որ փութաց մի հանդանակութեան տումար բա՛նալ և բաւական զբամառէր բարեպաշտ անձինք հաղարական մանէթ ստորագրեցին. յանձնաժողովը պիտի ձեռնարկէ թրջթակցիլ բոլոր արտասահմանի հայերուն հետ:

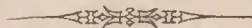
Նշխատի՛ր ուրեմն դու ևս քո անձնանուիրութեանդ պարտքդ կատարել: «Նրասիիդ» գետով ջուր հասուր ջուր, որ մարենք Գէյթունին կրակ և վերստին կանաչեն Գէյթունին խանձողած մարդատունկ անտառներ:

Աղօթարար

ԽՐԻՍՏԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

1887 սեպտ. 12

Պօլիս

ՀԱՅԱՋԳԻ ՄԻՐՉԱՅ ՄԵԼԵՔՈՒՄ ԽԱՆ

Վարսից դեսպան Կոնստնուս.

ՀԱՅԱԶԳԻ ՄԻՐԶԱՅ ՄԵԼՔՈՒՄ ԽԱՆ

ՊԱՐՍԻՅ ԴԵՍՊԱՆ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ

Միրզայ Մելքում խանը այսօր Պարսկաստանի պետական անձինքների մէջ փայլուն տեղ է բռնում: Նրա արևելեան գործերի մէջ Հմոռութիւնը, նուրբ քաղաքագիտական տաղանդը, ու պարսիկ լեզուին ցոյց տուած բեղմնաւոր ծառայութիւնը՝ յոյժ սիրելի են դարձրած նրան Վ. Շահին: Որչափ այսօր Միրզայ Մելքում խանը դնահատուած է Իրանի իշխողից՝ այնչափ աւելի ևս նա մեծ յարգ ու պատիւ է վայելում Եւրոպիոյ քաղաքագէտների մէջ:

Միրզայ Մելքում խանը մեր ժամանակակից անուանի Հայերի դասակարգին է պատկանում: Նա գիտէ Հայ ժողովուրդը, և նորա Հայեցակէտը Հայ ժողովրդի մտաւոր յառաջադիմութեան վերայ բաւականին յուսալից է:

Միրզայ Մելքում խանը՝ Հայերի, պարսիկների և քուրդերի մէջ, շնորհիւ նոցա ցեղակցութեան՝ աւելի խաղաղ և բարեկամական յարաբերութիւնների յոյսեր է տածում և շատ բնական է Համարում այս երևոյթը. յայտնի է, որ այդ երեք տղերի հիթանոսական կրօնը մի էր: Միրզայ Մելքում խանը այս երեք ժողովրդի լեզուների մէջ խիստ մօտիկ կապակցութիւն է տեսնում, ուստի նա պարսկերէն խօսքեր վնասելիս՝ միշտ դիմում է Հայերէնին:

Պէտք է ասել, որ նոյն ինքն Վահ. Նասրէտօին Շահը ևս այսպէս է կարծում, որի հիման վերայ նա միշտ հոգածութեամբ է վերաբերվում դէպի Հայերը: Անկասկած, նա այս ցեղակցական տեսակէտից աւելի սիրում է Հայերին, քան արաբներին, որոնց հետ պարսիկները թէև կրօնով մէկ են, բայց ցեղակցութեամբ անջատ:

Միրզայ Մելքում խանը ծնուել է Պարսկաստանում 1831 թուին: Առաջին կրթութիւնը մայրենի լեզուի մէջ նա ստացել է Թէհրանում. յետոյ նա տասներկու տարեկան հասակում ուղարկվուել է Փարիզ Հայկազեան վարժարանը:

Հինգ տարի այս վարժարանում մնալուց յետոյ, ուր յաջող սովորել է Ֆրանսերէն լեզուն, մաթեմատիկայ՝ վերադառնում է Պարսկաստան և նշանակւում է Նասրէտօին Շահի անձնական թարգմանը և թիկնապահը:

Իր պաշտօնավարութեան առաջին չորս, Հինգ տարուայ ժամանակամիջոցում, Միրզայ Մեղքում խանը այնչափ յաջողում է Վահ, Շահի և մեծ եպարքոսի կատարեալ վրստահութեանն արժանանալ՝ որ Շահը նորան մի կարեւոր պատուիրակութեան պաշտօնով ուղարկում է եւրոպական բոլոր արքունիքների և Միացեալ Նահանգների կառավարութեան մօտ: Միրզայ Մեղքում խանը իր այս գլուարին և փափուկ պաշտօնը բարեկամական դաշնադրութիւններով կնքելով՝ բազմաթիւ շքանշաններով զարդարուած վերադառնում է Թէհրան:

Վերադառնալով Պարսկաստան՝ նա յղացաւ բարի միտք երկրի մէջ ընտիր բարեկրօններ մտցնելու: Այս բարեկրօնները մասամբ բացատրուած են սորա ներքեւ մեր աշխատակցի հետաքրքրական գրութեան մէջ:

Մեղքում խանի հայրը ուսաց հպատակ էր և ծառայում էր Թէհրանում ուսական գեսպանատան մէջ թարգմանչի պաշտօնով:

Մեղքում խանը Նւրոպայի մէջ ուսումնաւարտելուց յետոյ, երբ վերադարձաւ Թէհրան, պարսից հպատակութիւնն ընդունեց. այդ ժամանակ նա ծառայութեան մօտէն արտաքին դործոց նախարարութեան մէջ պաշտօն ստացաւ:

Պետական ծառայութիւնը սկզբում Մեղքում խանի համար երկրորդական զբաղմունք էր կազմում. նա գլխաւորապէս բերանացի և զրաւոր կերպիւ պարսպած էր պարսիկ բարձր դասակարգի զարգացման և լուսաւորութեան դործով: Մեղքում խանը Թէհրանում հաստատեց առաջին որմնադրական (մասոնական) ընկերութիւնը, որտեղ երիտասարդ պարսիկները խօսում էին եւրոպական քաղաքակրթութեան ներմուծելու անհրաժեշտութեան մասին և վիճաբանում էին

Պուրանի մութ կէտերի մասին ի նպաստ Պարսկաստանում քաղաքակրթութիւնը տարածելու: Որմնադրութիւնն (մասոնականութիւնը), ըստ իւր էութեան, կրթական համընկերութիւն է առանց դաղանիքների. նա արտաքին կողմից պահպանում էր եւրոպական երկիրների օրմնադրական ընկերութիւնների սովորութիւնները ու յատկանիշները: Այս ընկերութեան անդամները, ի միջի այլոց, միմեանց եղբայր էին անուանում:

Նասրէտօփն Շահը այն ժամանակ դեռ երիտասարդ՝ այնպէս յափշտակուեց օրմնադրութեամբ, որ ինքն էլ մտաւ այդ ընկերութեան մէջ և հետեւապէս իր հպատակներին եղբայրակից դարձաւ: Իրանի իշխողն այս ուշադրութեամբը դէպի Մեքքում խանի ձեռնարկութիւնը, այս վերջին պատիւը հասարակութեան տուջ խիստ բարձրացաւ:

Մեքքում խանը զխաւորապէս զրում էր քաղաքական երգիծաբանութիւնների. նա իր կծու և սրամիտ հեգնութիւններով անխնայ հարուածում էր պետական անձանց տգիտութիւնը: Մեքքում խանը, որ կատարելապէս գիտէ պարսիկ լեզուն, ապացուցեց, որ պարսիկ լեզուն այնքան լաւ յարմարվում է վիպական և քնարերգական բանաստեղծութիւններին, որ նա գիրաւ կարող է ծառայել և զրականութեան միւս ծիւղերի համար:

Պարսիկ պետական անձինքներից շատերը տաղանդաւոր Մեքքում խանի զրութիւնների մէջ իրենց կենդանի պատկերն էին տեսնում ազէտ կառավարիչների դերում: Մեքքում խանի դէմ տաժաժ նախանձի վերայ նրա ունեցած յաջողութեան մասին օրմնադրական վարդապետութեան մէջ, տւելացաւ և այն պետական անձանց թշնամութիւնն, որոնց վերայ չարաչար յարձակվում էր Մեքքում խանը: Ախեմէն հալածել Մեքքում խանին ու վերջապէս նորան տապալեցին:

Որմնադիրներին (մասոններին) սկզբումը անուանում էին Ֆարմասոն՝ Ֆրանսերէն franc-maçon խօսքից, իսկ օրմնադրական ընկերութեանը՝ Ֆարմասոն-խանէ, այն է Ֆարմասոնների տուն: Մեքքում խանի նախանձողները և թշնամիները, ձայնակցելով լուսաւորութեան նախանձախնդիր երիտասարդի ներմոծական փորձերը ատող մոլեռանգ ամբօխին,

Համոզեցին Շահին, որ որմնադրական ընկերութեան մէջ Պարսկաստանի լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան մասին խօսած ճառերը մի տեսակ դիմակ են, որի տակ ծածկվում է այս ընկերութեան զլխաւոր անդամների քաղաքական փառասիրութիւնը, որոնք չար խորհուրդ են յղացել Շահին զահից ձգել և իրենց ձեռքն առնել կառավարական բարձրագոյն իշխանութիւնը:

Այս ընկերութիւնը Փարմասօն-խանէ չէ, պնդում էին հակառակորդները, այլ Փիրամուշ-խանէ, այն է մոռացման ընկերութիւն: Այս անունը ընկերութեանը տրվում է այն պատճառաւ, որ ամեն միւր, որը զրվում էր այդ ընկերութեանն անդամ, ուխտում է մոռանալ թէ կրօնը և թէ բոլոր հասարակական և մասնաւոր պարտականութիւնները սոսկ ընկերութեան նպատակին ծառայելու համար, որը խկապէս կայանում է կառավարութեան ներկայ գրութիւնը սապաւելու մէջ:

Փիրամուշ-խանէն փակուեցաւ. նորա զլխաւոր անդամներից երկուսը սպանուեցան կառավարութեան ձեռքով. իսկ Մեկքում խանը յաջողեցաւ իր կեանքը ազատել Թուրքիա փախչելով: Այնուհետ նա ապրեց 15 տարի որպէս սոսկ մարդ և յաճախ ճանապարհորդում էր Նւրուպայում: Թուրքիայում Մեկքում խանը պարսպում էր արեւելեան գրականութեան ուսումնասիրութեամբ և միջոյններ էր փնտռում բարեօրէն աւարական տառերը, որոնք գործ են ածվում ամբողջ մահմետական աշխարհում: Նա հրատարակեց իր բարեօրած տառերով Մատիի յայտնի Պիւլիստան բանաստեղծութիւնը: Թուրքիայում այն ժամանակ պարսից դեսպանը Հաջի Միրզայ Հիւսէյին խանն էր, որը մի լուսաւորուած մարդ էր և մօտ բարեկամ Միրզայ Մեկքում խանին: Նրան յաջողեցաւ արգարացնել իր բարեկամ Մեկքում խանին Շահի առաջ և կրթ 1875 թուին Հաջի Միրզայ Հիւսէյին խանը զարմաւ Պարսկաստանի առաջին նախարարը, նա Մեկքում խանին հրաւիրեց Թէհրան և Շահի հաճութեամբ նշանակեց ներքին գործոց նախարար:

Այս պաշտօնի մէջ Շահը ուղարկեց նրան Բերլին 1878 թուին վեհաժողովում պաշտպանելու պարսից շահերը: Մեկ

քում խանի աշխատութեան շնորհիւ Սոգոլը անցաւ պարսից ձեռքն, որը սակայն մինչև այժմ դանդում է թուրքաց ձեռքում:

Սոգոլի մասին նորա այս աշխատութեան համար Շահը նրան պէնջ տիաղոսը շնորհեց, որը գործ է ածվում պարսիկների մէջ. բայց այնու ամենայնիւ սա ցոյց է տալիս, որ Շահը իր այս օտարոտի պարգևով կամեցաւ իր քաղաքագէտին միջազգային նշանակութիւն տալ:

Վահագափողովի վերջանալուց յետոյ, Մեկքում խանը նըշանակուեց Անդոնի և Բերլինի դեսպան, սակայն մշտական բնակութիւնը հաստատելով Անդոնում: Այս պաշտօնների մէջ է դանդում նա այժմ:

Մեկքում խանը արևելեան գործերի մասին շատ հմուտ և խելացի յօդուածներ է դրած «Times» և «Revue des deux Mondes» պարբերականների մէջ:

Մէհէմէդ Բէկ Շախախախէ

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Պետերբուրգում հայերի թիւը անցեալ դարու սկզբից ըսկըսած օր ըստ օրէ աւելանալով՝ բնականաբար կարիք է զգացուել մի հայ եկեղեցու շինութեան Սուսիոյ մայրաքաղաքի մէջ:

Այդ ժամանակուայ վաճառական հայերից մինը, Սառաֆեան ազգանունով, ցանկանալով ձեռնարկել այս անհրաժեշտ նուիրական ձեռնարկութեան՝ իր սեպհական գրամով հոդ է առնում Պետերբուրգի Վասիլեան կոչուած կղզու երրորդ գծի վերայ և մի փայտեայ մատուռ է շինել տալիս: Անցնում է բաւականին ժամանակ: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Լորկայնաբազուկ Պետերբուրգում ապրելով և տեսնելով մատուռի անյարմարութիւնը՝ միտք է յղանում կառուցանել մի հոյակապ հայ եկեղեցի. մանաւանդ որ այդ ժամանակները այդպիսի մի նուիրական հիմնարկութեան համար նիւթական միջոցի կողմից արգելք չէր կարող լինել: Այս պատճառով Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մտադրվում է կառուցանել

եկեղեցին և այն էլ մատուռի շինութեան վերայ, սակայն Վազարեանները ինչ ինչ նպատակներով յաջողում են շնորհիւ արհի Մըղութեանի եկեղեցու համար կառավարութիւնից ձրի հող ստանալ Վեփսկի պողոտայի վերայ և այդտեղ կանգնեցնել հայ եկեղեցին: Միգայէս էլ լինում է: Վազարեանք այս գործի մէջ կամենալով յայտնի դեր խաղալ, իրենք են ձեռնամուկ լինում այս սուրբ գործին, սակայն այդ ժամանակուայ հայ ժողովուրդը իր առատ նուէրներով բաւականին նպաստած է եղել եկեղեցու շինութեանը:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԿԱՏԱՐԻՆԷ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Եւ այսպէս Պետերբուրգի հայոց առաջին եկեղեցին յանուն սուրբ Կոյս Կատարինէի, ուր այժմ լինում է ամենօրեայ ժամասացութիւն, շինվում է 1779 թուին, սա դառնում է Վեփսկի կոչուած պողոտայի յայտնի մասի վերայ: Եւս եկեղեցու հոյակապ շինուածքը այն ժամանակուայ երեւելի ճարտարապետ Ֆիլտինգաւի գործն է:

Եկեղեցու և նորա շրջապատ շինութիւնների երկարութիւնն է մեծ պողոտայի կողմից՝ 31 սաժէն, իսկ լայնութիւնը դէպի թիկունք՝ 45 սաժէն, որով բովանդակ տարածութիւնն լինում է 1395 քառակուսի սաժէն:

Երկրորդ եկեղեցին, յանուն Ս. Յարութեան, շինուած է մայրաքաղաքի Սասիլեան կղզում գերեզմանատան մէջ 1791 թուին: Եւս երկրորդ եկեղեցու և նորան կից պարտիզի տարածութիւնն է 10,000 քառակուսի սաժէն:

Ուսաց տէրութեան խորհրդական Յովհաննէս Ազարեան-
ցը 1784 և 1789 թուականներում առաջին եկեղեցու երկու
կողմերում շինել է տալիս երկու քառայարկ քարաշէն տներ, ո-
րոնց հասոյթը նուիրում է երկու եկեղեցիներին: Սորա մահուա-
նից յետոյ, 1806 թուին շինվում է առաջին եկեղեցու թիկուն-
քի կողմից ևս երկու քառայարկ տներ, իսկ 1535, 1836 և 1837
թուականներում աջակողմեան և յետին կողմի շինութիւնները, ո-
րոնց վերայ աւելացրած է մի յարկ ևս, որով այդ շինութիւնը
դարձաւ հինգյարկանի:

Այժմ մեր սրերում Պետերբուրգի հայ եկեղեցիների կալ-
ուածներից ստացվում է մօտաւորապէս 70,000 ռուբլ, իսկ ծախ-
սը՝ նոյնպէս մօտաւորապէս հասնում է 50,000 ռուբլու:

Այս չորրորդ տարին է, որ Պետերբուրգի եկեղեցիների
կալուածքները կառավարվում է մի ժողովով, որի անդամները
ընտրվում են ծխականների միջից:

Այս ժողովի նախագահի պաշտօնը վարում է իշխան Սիմե-
օն Աբամելիք Ազլրեղը, սորա մահուանից յետոյ, նախագահի
պաշտօնն անցնելու է յաջորդաբար իշխանի արու սերունդներին,
եթէ միայն սօքա դաւանեն Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկե-
ղեցին. հակառակ դէպքում, իշխան Աբամելիք Ազարեանցի շա-
ռաւիղը զրկվում է միանգամ ընդ միշտ նախագահի պաշտօնից և
եկեղեցական գործերին մասնակցելուց:

Եկեղեցական կալուածները կառավարող ժողովի անդամները
թուով վեց են և ընտրվում են ծխականներից երեք տարի ժա-
մանակ: Այս ընտրութիւնները կատարվում են տարին մի անգամ
տեղի ունեցող ծխականների ընդհանուր ժողովում: Վստանհինգ
տարին հասած ամեն մի հայ անհատ, որ երկու տարիի չափ գլտ-
նվում է Պետերբուրգում՝ եկեղեցու ծուխ է համարվում և հե-
տևապէս իրաւունք է ունենում ներկայ դառնուիլ ծխականների
ժողովին ընտրութեան ժամանակ:

Գալով Պետերբուրգի հայ եկեղեցու կալուածներին՝ հարկ
է ասել, որ նոքա այժմ կարօտ են վերաշինութեան, ուստի հա-
ւանական է թուում, որ պատուարժան ժողովը այս բանի վերայ
ուշագրութիւն դարձնէ:

Ս. Գ.

Այստեղ այս անգամ տպագրում ենք Միացեալ—Հնկերութեանց հսկողութեան տակ զտնուող զպրօցների վերջին պաշտօնական ցուցակը, որն ամենայն շնորհակալութեամբ նորերս ստացանք յիշեալ ընկերութիւնից:

ԳՔԻԱՌՔ		Թիւ արական վարժարանաց:	Թիւ իգական վարժարանաց:	Համագումար վարժարանաց:	Թիւ պաշտօնէից:	Թիւ աշակերտաց:	Թիւ աշակերտաց տուհեաց:	Համագումար աշակերտաց և աշակերտուհի:	Ընդամենը գիւղօրէից կամ քաղաքաց ուր են վարժարանք:
1	ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ	12	2	14	42	613	197	810	1) Մուշ (Ար.): 2) Մուշ (Իգ.): 3) Դատուան: 4) Սղերդ (Ար.): 5) Սղերդ (Իգ.): 6) Տէհ: 7) Հազգօ: 8) Պարինի: 9) Ռքնօզվան: 10) Արշէն: 11) Ահարօնք: 12) Զիյարէթ: 13) Օղնուտ: 14) Մալաֆան:
2	ՎԵՍՊՈՒՐԱԿԱՆ	2	—	2	5	145	—	145	1) Խարակօնիս: 2) Կէմ:
3	ՏԱՐՈՍ	4	3	7	32	643	286	929	1) Բիւլի (Ար.): 2) Բիւլի (Իգ.): 3) Խուփա (Ար.): 4) Խուփա (Իգ.): 5) Բերրի (Ար.): 6) Բերրի (Իգ.): 2մշկածագ:
4	ԲԱԳՐԵՆԱՆԻ	4	—	4	12	250	—	250	1) Ալաշկերտ: 2) Պայազխա: 3) Դարա-Բիւլիսէ: 4) Խոստուր:
5	ՄԱԼԱԹԻՆ	1	—	1	1	16	—	16	1) Կէսկէռ:
6	ԵԿԵՂԵԱՅ	2	—	2	17	270	—	270	1) Նրիզա: 2) Խնձորէք:
7	ԳԻԼԻԳԻՆ	4	2	6	20	313	162	475	1) Սիս: 2) Զէյթուն (Ար.): 3) Զէյթուն (Իգ.): 4) Հաճըն (Ար.): 5) Հաճըն (Իգ.): 6) Միւսալ:
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ		29	7	36 *)	129 **)	2,250	645	2,895	

*) Ծանօթ: Այս թուոյն մէջ չեն 3 վարժարանք, որք այս օրերս նոր պիտի բացուին: 1 Ալիւր. 2 Դարման: 3 Բազառիմ:

**) Այս թուոյն մէջ չեն տեսչական մարմինը և կենդրոնի պաշտօնեայք:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Լյս բաժնու՝ բացի մեր հանդիսում գործօն մասնակցողների յիշատակարաններից, տպագրուելու են նաև Լրատւի խմբագրութեանն ուղղուած զանազան անձինքների գրութիւնները, նամակները, եթէ միայն դոցա բովանդակութիւնը հասարակական կամ գրականական որ և է մի խնդրի լուսաբանելուն նուիրուած լինին: Լյս անգամ այստեղ տպագրում ենք մի կարգ նամակներ, որոնցից մի քանիսը մեր հանդիսի վերնագրի հարցին նուիրուած լինելով, իրենց հետաքրքրութեամբ հանգերձ՝ զուրկ չեն կարևորութիւնից:

Պօլիս, 6 օգոստ. 87

Յարգելի բարեկամ:

Ինչո՞ւ Լրատւ չէք դնում հանդիսի անունը, այլ Լրատւ: Ի՞նչ պէտք կայ նուազ ակորժահնչիւնը դնել, երբ Լրատւ աւելի ևս ժողովրդական է և նոյնչափ հայացած... Իմ հաստատ կարծիքս է, որ ամեն կերպով աւելի լաւ է Լրատւ ասէք, այլ ոչ Լրատւի. որ օտար թարգմանութեան մէջ ևս աւելի դիւրահնչիւն է և արդէն ամենքին յայտնի: Պէտք չէ մեռեալ անուններ վերականգնեցնել, երբ ժողովրդի բանաստեղծը Լրատւ բառը արդէն նուիրագործել է. ուրեմն էլ ի՞նչ պէտք կայ գնալ... Սովսէս Խորենացիի կոչումը վեր առնել, որը զուրկ է այն կենդանութիւնից՝ որ ունէ Լրատւ բառը:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԻԿՈԼՈՍԵԱՆ

Լղնիւ բարեկամ:

Որ իմանայիք թէ ո՞րչափ բերկրանք պատճառեց ինձ Ձեր Լրատւի ձեռնարկելը, մի խօսքով ի սրտէ յաջողութիւն եմ մաղթում: Յուսով եմ, որ Լրատւը անպատճառ յաջողութիւն կուներնայ, որովհետեւ ամենաառաջին շանսը՝ գնի էժանութիւնն է...

Լրատւ թէ Լրատւ. վերջինը աւելի սրտի մօտ է հնչում: գուցէ նրանից է, որ յաճախ ենք լսել այդ անունը: Ձը կարծէք թէ քննադատութիւն եմ անում: չէ՛. այնպէս միայն: Հայ սրտի համար թանկագին անուն. շատ լաւ անուն էք ընտրած. ցանկանում եմ նրան անմահ կեանք:

Ն. Ն.

Մոսկուա, 27 օգոստ. 87

Սիրելի բարեկամ:

Երբեք անունը փոխելու առթիւ՝ ես յարմարագոյն եմ տեսնում Երասիւր, բաւական է Ձեզ, որ հայոց բանաստեղծական գրականութեան աղանանդը՝ Երասի արտասուք է կոչվում: Մնացեալ ապացոյցները՝ պատմական, աշխարհագրական, հայրենասիրական—թողնում եմ մի կողմ: Ուրեմն ողջունում եմ Երասին՝ իրականաբար յաջողութիւն մաղթելով:

Եփսոս որ խմբագրութեան հասցէն «до востребования» է*): այդ անասորժ տպաւորութիւն է գործում լսողի վերայ: Եւ իրաւ, միթէ Պետերբուրգում մի անկիւն չկար, ուր նշանակէիք Ձեր հասցէն, կամ որ և է ծանօթի, բարեկամի հասցէով առայժմ նշանակէիք. Ինչ և իցէ:

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԸԹԵԱՆՑ

Բէրն, 4 օգոստ. 87

Պատ. հայրենակից իմ:

Ձեր 18 յուլիս թուագրեալ գիրն ինձ շատ ուրախացրեց, որոյ մասին փութամ խորին շնորհակալութիւնս նուիրել:

Ճառիս**)) նիւթը յերաւի հետաքրքիր է. բայց ափսոս, որ իսկ ճառն իւր նիւթոյ արժանի կատարելութիւնը չունի: Երկար ժամանակէ ի վեր ուշադրութիւնս դարձրի հայոց եկեղեցւոյ ի միւս եկեղեցեաց բաժանման վերայ, և որքան այս բանի մասին կարդացի, այնքան ուսումնասիրելու առարկայք աւելացան, և կաթոլիկ կրօնամով հեղինակութիւնք, որք հայերէնից զուրկ եւրոպացի գիտուններին սխալ և զրպարտական տեղեկութիւն էին տուած, հարկաւոր եղան ուսումնասիրել, որպէս զի իւրեանց սլխակութիւններն ուղղեմ:

*) «До востребования» նշանակելու միակ պատճառը նա էր, որ լրագիրներին յայտարարութիւններն ուղարկելուս, մենք Պետերբուրգի հեռաւոր ամառանոցներից մեկումն էինք ապրում, ուր բնաւ միտք չունէր հասցէն ցոյց տալ: Նոյնն պէտք է ասել և մեր մօտ բարեկամների նկատմամբ, ուստի նպատակադրման և ամենագիւրին հասցէն նշանակելու համար ստիպուած էինք «ցրահանջ» ցոյց տալ: Ելած «Արարտ»-ի խմբագրատան հասցէն հետեւեալն է. Петербургъ. Графскій переулокъ, домъ № 7. кв. № 22.

**) Մեր ազգակից պարսկահայ պ. Թորոս Տէր-Իսահակեանցը անցեալ յուլիսի 7 ին աստուածաբանական գիտութիւնից խիստ յաջողակ քննութիւն բռնելով Զուլիցերիոյ Բէրն քաղաքի համալսարանում արժանացած է «աստուածաբանութեան վարդապետ»-ի տիտղոսի: Խօսած ճառի նիւթն է եղել՝ «Historical evidences fee the orthodox of the armenian church».

ՏԵՍԱՐԱՆ ԿԻՆԿԻՈՅ

Ծովային բերդ Կոնկոսի Մեջերկրական ծովի ափի մոտ:

Տեսնելով որ ճառիս նիւթն ի կարծեցելոյս շատ մեծ էր և դժուարին՝ և ներկայ ուսմանցս մէջ անկարելի էր կատարել, մնաւանդ որ քննութեան համար շատ առարկայք ունէի պատրաստելու, այս պատճառաւ միայն մի մասն կատարեցի և ի քննութեան ներկայացրի, որ է լոկ պատմութիւնն՝ թէ ինչպէս հայոց եկեղեցին յայլ եկեղեցեաց բաժանուեց: Վանդի մտադիր եմ Մատուցով սոյն գործն ի կատար հասուցանել՝ ճառի տպագրութիւնն թողի: Եւրբ լոյս տեսնի՝ դուք ևս մի օրինակ ստանալու էք:

Սնամ Չերդ հաւաստի

ԹՈՐՈՍ ՏԵՐ-ԻՍԷԱԿԵԼՆՑ

Աստուածաբանութեան վարդապետ

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Լղանա քաղաքն գտնվում է դաշտային Վիլիկիոյ մէջ: Վաղբի միջով անցնում է Սէյհուն գետը, որի վերայ ձգուած է բաղմաչքանի մի հոյակապ կամուրջ, որի շինութեանը ձեռնարկուած է սորանից մի քանի դարեր առաջ:

Վետի գիմացի կողմը գտնվում են մի ընդարձակ անտառ և զանազան հնութիւններ:

Լղանան Վիլիկիոյ վաճառաշահ քաղաքներից մինն է և շրջակայ քաղաքների և գաւառների հետ շարունակ առևտրական յարաբերութիւններ ունի: Առևտուրի արտահանութեան գլխաւոր նիւթերը կաղմում են, բամբակ, ցորեն, գարի, գինի, պտուղ, որոնք անուանի են Վիլիկիոյ մէջ, մանաւանդ բամբակը:

Հնումը, Ուլեբինեանց տիրապետութեան ժամանակը, ինչպէս յայտնի է, Լղանան եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր: Լղանայի բնակիչների թիւը հասնում է մօտաւորապէս 9,000 տան, որի մեծամասնութիւնը կաղմում են թուրքերը և ֆէլլահները, թուով 6,000 տուն: Առևտրական, բողոքական և կաթոլիկ հայերի թիւը հասնում է 2,600 տան, իսկ յոյներինը 460:

Հայերը իրենց մայրենի լեզուն չգիտեն և խօսում են տաճկերէն: Լղանայի մէջ կան 29 դպրոցներ, որոնցից 7-ը Առևտրական հայոցն են, 4-ը բողոքականներինը, 2-ը յունացը, 2-ը կաթոլիկ հայերինը, 1-ը լատինացը, 1-ը եզուիտներինը, 1-ը արար-

ներինը և 12-ը թրքացը, որոնց մէջ ամենայայտնին (Իււշտիէ-
դպրոցն է: Վաղաքի միւս բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնը
բողոքականների դպրոցն է:

Հաճին գիւղաքաղաքը գտնվում է Լիւանա նահանգի մէջ.
քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմը բարձրանում է հսկայ Չամլըզ
լեւը: Վաղաքի տեսքն որչափ դրսի կողմից գեղեցիկ և սքան-
չելի է, այնչափ էլ նորա ներսի կողմը քարքարոտ ու դարուիրոտ
է: Բուսաբերութիւնը բաւականին առատ մէջ է. պտղատու և
վայրենի ծառեր լի են քաղաքում, ինչպէս նաև բազմաթիւ են
սյգիները:

Հաճընցիք միւսնոյն տիպարն են ներկայացնում, ինչ և զէյ-
թունցիք. սակայն հաճընցիք զէյթունցիների նման իրենց ան-
կախութիւնը պահպանելու համար զօրեղ միջոցների սակաւ են
գիմած անձնուիրութեամբ:

Հաճինը ունի մօտաւորապէս 2,000 տուն բնակիչ. սոքա
պարապում են երկրագործութեամբ, երկաթագործութեամբ և
մասամբ էլ վաճառականութեամբ:

Առեկոսի անուանի ծովային բերդը ընկնում է Սիջերկրա-
կան ծովի ափի մօտ, ուր թափվում է լճաթլուսու կոչուած
գետակը. սա ներկայացնում է մի գահալէժ խայռ, որ ժխտ հա-
ւանական է, բնութիւնից կանդնած մի ամրութիւն լինի: Չը
նայելով իր քարքարոտ վիճակին, այս տեղը զարդարուած է
մշտադալար և մշակելի բոյսերով:

Առեկոսի ծովային բերդը Խաչակիրներից յետոյ անցնում է
հայոց ձեռքը և մնում է Սուբինեանց տիրապետութեան տակ
մինչ հայոց վերջին հարստութեան անկումը:

Ծովային բերդի շինութիւնների վերայ շատ արձանագրու-
թիւններ կան հայոց և յունաց լեզուներով. մի հայերէն արձա-
նագրութիւնից երևում է, որ Հայոց Աւոն թագաւորը 1206
թուականին ձեռնարկած է եղել այս բերդի թէ նորոգութեան և
թէ նորանոր շինութեանց: 1210—12 թուին Սահրամ մարա-
ջախան էր Առեկոսի տէրը, երբ բերդը 1250 թուականի սկզբում
անցաւ արքայեղբայր ()չինի ձեռքը: Լյստեղ մենք աւելորդ ենք
համարում մանրամասնօրէն կանգ առնել Առեկոսի պատմական ան-
ցեալի վերայ, ըստ որում դա մեզ շատ հեռուն կ'տանէր:

Բերդի գլխաւոր դրան առջև գտնվում է մի հրապարակ, իսկ
փոքր ինչ հեռու բարձրանում է մի յոյժ բարձր ապառաժոտ լեռան:

«ԱՐԱՔՍԻ» ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

«Արաքսի» մէջ չեն տպագրուիլ հետեւեալ անձինքների ուղարկած բանաստեղծութիւնները. Աղէքսարդօպօլ. Պ. Յ. Կ-ի. Աստրախանից. Պ. Յ. Ս-ի. Թիֆլիսից. Պ. Ս-ի, Սոզդոկից. Խ. Վ. Շ-ի Խարկովից. Գ. Չ-ի արձակ գրուածքը, բայց ոչ վէպը:

Խարկով. Գ. Չ. Ուղարկեցէք Ձեր գրութիւնը:

Ենա. Ի. Բ. Ուղարկեցէք Ձեր յօդուածը. եթէ գրուածքը յաջող լինի, անշուշտ կ'տպենք:

Կիլիկիա. Ա. Չեզնից չ'ստացանք թէ «Կիլիկիցի հովիւ» ոտանաւորը և թէ այն մի կարգ նկարները, որոնք Պուք սորանից երկու ամէն ի վեր պէտք է որ ուղարկած լինէիք:

Փարիզ. *** Շնորհակալութեամբ ստացանք «Revue de droit international et de législation comparée XIX հատորի 3 գիրքը: Այստեղ տպուած հայերի մասին գրուած ընդարձակ գրութեան հետ կաշխատենք միւս գրքի մէջ ծանօթացնել մեր ընթերցողներին:

Շնորհակալութեամբ ստացանք «Նրախայրիքի» առաջին և երկրորդ գրքերը:

ՅԱՅՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄՆԱՅՈՒՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ

ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԻԶՄԻՐԵԱՆՅ ԿՏԱԿԻՆ

Սահակ—Սեբրուպեան գրական մրցանակաբաշխութիւնն՝ զոր բարեյեշատակ Յովսէփ Իզմիրեանց հաստատած է, պիտի կատարի յառաջիկայ 1888 տարւոյ Սրբոյ Թարգմանչաց տօնի օրն: Աւտեապէս գործադիր—Սնայուն Յանձնաժողովս կը փութայ այսու հայտարարութեամբ վերստին հրաւիրել այն հեղինակներն ու բանասէրներն որ ունին Ազգային Լեզուաքննութեան և Պատմութեան վերաբերեալ երկասիրութիւններ, ձեռագիր կամ տպագիր, և կը փափագին մանակցիլ մրցանակաբաշխութեան, փութան յուղարկել լայնս առ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն, ի Կ. Պոլիս, մինչև յառաջիկայ տարւոյ յունվարի սկիզբն:

Տպագիր երկասիրութիւնք հարկ է որ երեք օրինակ յուղարկուին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՆՈՐ-ԴԱՐ

ԵՄԵՆՕՐԵԸԸ ԹԵՐԹՐ

ԹԻՓԼԻՍՈՒԴ

ԱՌԱՋԻԿԱՑ 1888 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

(ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Կը հրատարակուի նոյն դիւրով և ծրագրով

Խմբագրութիւնը կը ստանայ և սեպհական հեռագիրներ

Տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուան՝ 6 ռուբլի, հատով՝ 5 կոպ.

Եւրոպայի, Թիւրքիայի, Ամերիկայի և այլ հեռաւոր երկիր-
ների բաժանորդները վճարում են տարեկան 30 ֆրանկ:

Բաժանորդ են գրվում իւրաքանչիւր ամսի 1-ից միայն:

ԹիՓլիսում բաժանորդ են գրվում միայն «Նոր-Դար»-ի
խմբագրատանը:

(Օտար քաղաքներից գիմում են խմբագրութեան՝ Тифлисъ,
въ Редакцію ежедневной газеты «НОРЪ-ДАРЪ» կամ Tiflis (Caucase)
Rédaction du journal «Nor-Dar».

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ՍՊԱՆԳԱՐ ՍՊԱՆԳԱՐԵԱՆ

ԵԿՈՂ 1888 ԹԻՒՆ

ՄՇԱԿ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Կը հրատարակվի ԹիՓլիսում, նոյն դիրքով և նոյն պրոգրա-
մայով: Մենք կը ստանանք սեփական հեռագիրներ:

«Մշակ» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, վեց ամսվանը 6 ռուբլի:

Գրվել «Մշակ» կարելի է Խմբագրատանը (Բարոնսկայա և
Բաղանայա փողոցների անկիւնում, Թամամշեվի տանը):

Կայսերութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակ» գրվելու հա-
մար պէտք է գիմել հետևեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакция га-
зеты «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից. Tiflis, Rédaction du journal
arménien «MSCHAK».

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՒՆԻ

1888-ԻՆ
(ԵՐԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

Շ Ա Բ Ա Թ Ա Թ Ե Ր Թ Ը

Կ Ը Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Ի

ՄԻԵԻՆՈՅՆ ԴԻՐՔՈՎ ԵՒ ՄԻԵԻՆՈՅՆ ՊՐՕԳՐԱՄԱՅՈՎ.

«Երջանիկ»։ 1888 թ. կ'աշխատակցեն բոլոր ներկայ աշխատակիցները.

Տարեկան բաժանորդագինն է. 5 ռ.

Կէս տարուանը 3 »

Թիֆլիսում ստորագրութիւնն ընդունվում է խմբագրատանը
և «Վեներոնական գրովաճառանոցում»:

()տարաքաղաքացիք գիմում են՝ Тифлисъ, въ Редакцію «АР-ЦАГАНКЪ». Երտասահմանից՝ Tiflis. Rédaction du journal «ARZAGANG».

ԱՊԱՌԻԿ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶԷ ԸՆԴՈՒՆՎՈՒՄ

ԽՏԷՊԻՆԻ-ՀԵՐԱՊԵՐԱՆԻՆ ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼՔ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ

Օրագիր

()տար երկիրների համար տարեկան բաժանորդագինն է 56 ֆրանք

Վեցամսեայ 28 »

Ղուրս զրկուած լրագրաց ճամբու ծախսը տնօրէնութեան վրայ է:

Հասցէն. Direction du journal «Arevelk». Noradounghian Han, Galata, Constantinople.

Լ Ե Զ Ո Ւ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ ԱՍՍՕՐԵԱՅ

Լմնօրեայ ուսումնաթերթիս տարեգինն է կանխիկ կէս (ս)մանեան ոսկի: Թվթատարի ծախիւք վաթսուն արծաթի դահեկան: Լռանձինն կը վաճառուի հինգ դահեկանի:

Բաժանորդ գրուիլ ուղղոյները գիմելու են առ Լ. Պիպէոճեան. Պոլիս՝ Յակոբեան խան, Թիւ 14:

ԽՏԷՊԻՆԻ-ՏԷՐ Հ. ՍԵՐՈՎՐԷ ՏԵՐՎԻՅԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԵԱՆ

Կանանց զերձակ Պետերբուրգում
ընդունում է իր գործարանում զանազան տեսակ առաջին կարգի
կանանց հագուստներ եւրոպական շքեղ ձեւերով: Знаменская улица,
домъ № 15.

ՍԻ ՋԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ, որը առւտրական հիմնարկութիւններում
երկար տարիներ ագէնտի պաշտօններ է վարած, այժմ ցան-
կանում է պաշտօն ստանալ գիւրամատչելի պայմաններով: Հասցէն
իմանալ «Մաքսի» խմբագրատանը:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԲԱՇԵՆՋԱԳԵԱՆԻ կանանց և տղայոց պատրաստի
հագուստների խանութը իւրաքանչիւր եղանակի համար ունենում
է ամեն տեսակ նորաձեւ հագուստներ, որոնք պատրաստվում են
արտառահմանի օրինակով նորա սեփական գործատան մէջ:

Նոյնպէս կարելի է ամեն ժամանակ ստանալ պատրաստի
թաւշեայ (պլիւշովի) իրեր, մուշտակներ, վատերպրուֆներ, կէս
շրջագեցստներ, բաճկոններ (ժակետներ), սոսնդներ ևլն:

Սանկական հագուստներ փոքրիկ տղայոց և աղջկերանց հա-
մար ունենում է ամեն եղանակի և 5 տարեկանից սկսած ամեն
հասակի համար:

Սերոյիշեալ իրերը ընդունվում են և պատուէրով: Հասցէն.
Гостинный дворъ, верхняя галлерея, по Невскому проспекту,
противъ Армянской церкви, магазинъ № 7.

«ԱՐԱՐՍԻ» խմբագրատանը ծախվում է «Սանկալարժանոց»
ամսագրի Սարա գիրքը, որը հրատարակուել է Պետերբուրգում:
Գինն է 30 կոպէկ (սակաւածիւ):

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СУДЬБА КОНСТАНТИНОПОЛЯ,
балканскихъ народовъ и отношеіе ихъ къ Россіи и западно-европей-
скимъ государствамъ. Доктора И. Тамамшева. 1887 г. Цѣна 90 коп.
Որա գերմաներէնը հրատարակուած է աւելի մանրամասն-
րէն Ս Եննայում. 450 երեսից: Նոյնպէս լոյս է տեսնի ֆրանսե-
րէն և անգլիերէն լեզուներով:

Дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 24 ноября 1887 года.
Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, № 39).